

विश्वनाथो विजयते ।

शक्तिवादः

महामहोपाध्यायश्रीयुतगदाधरभट्टाचार्यप्रणीतः

श्रीयुततार्किकशिरोमणिमाधवप्रणीत-

टीकासमलंकृतः ।

पुण्यपत्तनस्थराजकीयप्रधानपाठशालाध्यापक

भारद्वाजगोविन्दशास्त्रिणा

संशोधितः ।

श्रीयुत बाबू पबिनाशीलाल की आज्ञानुसार
पंडित हरिशंकर ने काशी आर्य्ययंत्रालय में
मुद्रित किया ।

पुस्तकाभिलाषी महाशयों को लेना होय तो
काचौरीगली में बाबूलाल गुमास्ते के दुकान
पर मिलेगी ॥ मूल्य १॥

सन १८८६

विश्वनाथो विजयते ।

शक्तिवादः

महामहोपाध्यायश्रीयुतगदाधरभट्टाचार्यप्रणीतः

श्रीयुततार्किकशिरोमणिमाधवप्रणीत-

टीकासमलंकृतः ।

पुण्यपत्तनस्थराजकीयप्रधानपाठशालाध्यापक

भारद्वाजगोविन्दशास्त्रिणा

संशोधितः ।

श्रीयुत बाबू षविनाशीलाल की आज्ञानुसार

पंडित हरिशंकर ने काशी आर्य्ययंत्रालय में

मुद्रित किया ।

पुस्तकाभिलाषी महाशयों को लेना होय तो

कचौरीगली में बाबूलाल गुमास्ते के दुकान

पर मिलेगी ॥ मूल्य १॥१

सन १८८६

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ माधव्युपेतःशक्तिवादः ॥

:—:~:~:—:

सङ्केतोलक्षणाचार्यपदवृत्तिः ।

॥ श्रीः ॥ आराध्ययाङ्गिरसुतांवरदांसुधीरैर्लब्धम्फलंसमधिकंप्र-
थैतैरभौष्टम् । संसारस्वागरतरिंभजनैकपात्रींदुर्गानमामि
भवभौतिविनाशनाय ॥ १ ॥ ख्यातःपूर्णकुलार्णवेन्दुसदृशाय
सुकपाणिष्वयंतदंश्योनरराजभैरवमहाविगान्यथाकारकः । यो-
जनेन्द्रकृतौतदीयकुलजाविख्यातविश्वे श्वरस्तत्पुत्रोऽहमिमां
तरोमिविवृतिंश्रीमाभवस्तार्किकः ॥ २ ॥ टीकांविज्ञजनप्रमोद-
ननीसिद्धान्तसिद्धांशुभांश्रीमन्माधवनामकेनरचितांयत्नेनधी-
मशुभैः ॥ काषायैःपरिमृज्यचित्रतरणिंसंस्त्यपारंपरंधीराग-
स्तुसत्यदार्ढ्यकुतुकीसच्छक्तिवादार्णवे ॥ ३ ॥ शिष्यजिज्ञासयाव-
स्मिभजते ॥ सङ्केतइति । अर्थे,ऽर्थनिष्ठा । पदवृत्तिः, पदान्व-
तावृत्तिः शाब्दबोधौपथिकसम्बन्धइत्यर्थः । नचैतद्विभजन-
मनुपपन्नम् । व्यञ्जनाया अतिरिक्तवृत्तित्वात् । अन्यथा'गच्छग-
च्छसिचेत्कान्तपन्थानःसन्तुतेशिवाः । ममापि जन्मतत्रैवभूया-
श्चगताभवानि'त्यादौतवगमनेनममभरणंभविष्यतौत्यादिवोध-
यानुभवसिद्धस्यानुपपत्तिरितिवाच्यम् । व्यञ्जनायावृत्तित्वोपग-
तस्याःस्वरूपसत्याएवहेतुतायावाच्यतयातज्ज्ञानजन्यपदार्थी-
पस्थितेरनपेक्षितत्वेन तत्तत्पदार्थविषयकशाब्दबुद्धौपदवृत्ति-
ज्ञानजन्यपदार्थीपस्थितेर्हेतुतयाव्यभिचाराद् व्यञ्जनावल्यज-
याब्दत्वस्यकार्यतावच्छेदककोटौनिवेशेर्गौरवात् । एवन्ता-

दृशतादृशान्वयबोधितादृशान्वयतात्पर्यज्ञानस्याव्यभिचारात्का-
 र्यतावच्छेदकसङ्केचेगौरवात् । नचव्यङ्ग्यार्थबोधेपितस्य
 हेतुत्वात्कुतोव्यभिचारइतिवाच्यम् । व्यञ्जनायावृत्तित्वस्वी-
 कर्तृणामालङ्कारिणास्मृते व्यङ्ग्यार्थबुद्धौ तस्याहेतुत्वात् ।
 अतएव 'वयस्यानागरासङ्गादङ्गानां हन्तिवेदनामि'त्यादौ वयस्या-
 युवतीनागरपुरुषसंयोगादङ्गानां वेदनां हन्तीति तात्पर्यज्ञानवशे-
 नशक्यार्थबोधानन्तरं तात्पर्याविषयीभूतस्य वयस्याहगीतिकौना-
 गरयोगात्शुण्ठीयोगाद् अङ्गानां वेदनां हन्तीत्यर्थबोधस्याभिधा-
 मूलव्यञ्जनाऽतस्तेषामुपपत्तिः तादृशबोधेतात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे-
 शक्यैव तादृशबोधसम्भवेभिधामूलव्यञ्जनास्वीकारानुपपत्तेः ।
 एवंशक्यार्थबुद्धेः प्राक्व्यङ्ग्यार्थबोधवारणाय व्यङ्ग्यार्थबोधमप्रतिश-
 क्वादिजन्यबोधस्य हेतुतायातैः स्वीकरणीयतयागौरवाच्च ।
 नचव्यञ्जनायावृत्तित्वानुपगमेतत्तत्र तादृशबोधस्यानुभवसिद्ध-
 स्यानुपपत्तिरिति अगत्याव्यञ्जनायावृत्तित्वमङ्गीकार्यमिति वा-
 च्यम् । मनसैव तादृशबोधस्वीकारात् । नचमानसस्य प्रत्येकप-
 दार्थोपस्थितिमूलकतयामरणाद्युपस्थापकाभावात् कथं त-
 वगमनेनमममरणमित्यादिमानसोबोधः समतु तादृशार्थवि-
 प्रयकशाब्दबुद्धिं प्रतिव्यञ्जनायाः स्वरूपसत्याहेतुत्वोपगमान्मर-
 णपदार्थोपस्थितिमन्तरेणैव तादृशशाब्दबोधइतिवाच्यम् । ता-
 दृशवाक्यज्ञानस्य तादृशवाक्यान्तर्गतजन्मादिपदज्ञानस्य वातदुप-
 स्थापकत्वकल्पनात् । नच तादृशवाक्यादिज्ञानस्य स्मृतिजन-
 कत्वं किं वा व्यञ्जनायाः शाब्दबोधजनकत्वमित्यत्र विनिगमकाभा-
 वइतिवाच्यम् । व्यञ्जनायावृत्तिरिक्तायास्तस्याः शाब्दबोधजनक-
 त्वस्योक्तगुरुतरकार्यकारणभावद्वयस्य व्यङ्ग्यार्थबोधप्रतिशक्त्यादि-
 ज्ञानजन्यशाब्दबोधकारणत्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य तादृशवाक्या-
 दिज्ञानसमरणादिस्मारकत्वकल्पने स्फुटतरलाघवादित्यजम-

वृत्त्यापदप्रतिपाद्योऽर्थद्वयमिधीयते ॥ इदं पदमसुमर्थ-
 बोधयतु अस्मात्पदादयमर्थो बोध्य, इति चेच्छासङ्के-
 तरूपावृत्तिः । तत्राधुनिकसङ्केतः परिभाषा, तथा-
 चार्थबोधकं पदं परिभाषिकम् । यथाशास्त्रकारादिस-
 ङ्केतितनदीवृद्धादिपदम् । ईश्वरसंकेतः शक्तिस्तयार्थ-
 बोधकं पदं वाचकम् । यथागोत्वादिविशिष्टबोधकंगवा-
 दिपदम् । तद्बोध्योर्थो गवादिर्वाच्यः । स एवार्थो मुख्य-
 इत्युच्यते ॥ वाच्यवाचकपदे ईश्वरेच्छायाबोधकत्वेन-
 याविषयता सैवधात्वर्थः । तस्याश्रयत्वरूपं कटं त्वं पदे
 कटं प्रत्ययेन बोध्यते । पदं गां वक्ति गां ब्रूते गोवांचकमि-
 त्यादौ कर्मप्रत्ययान्तेनार्थवाचकपदेन तत्तदर्थविषयक-

तिविस्तरेण ॥ अनयोः समौ चीनत्वासमौ चीनत्वे सुधीर्भविभा-
 व्ये ॥ वृत्त्यापदप्रतिपाद्य इति । वृत्त्यातत्पदप्रतिपाद्य एव तदर्थद्वय-
 र्थः । तत्पदप्रतिपाद्यत्वं तत्पदप्रयोज्यशाब्दबोधीयविषयताश्च-
 यत्त्वम् । वृत्त्ये ल्यनुपादाने घटवद्भूतलमित्यानुपूर्वी घटकघटपद-
 प्रयोज्यशाब्दबोधीयविषयत्वस्य भूतलेपिसत्वात्तस्य घटपदार्थत्वा-
 पत्तिरतीवृत्त्ये लुक्तम् । तथाचस्त्ववृत्तिप्रयोज्यायाशाब्दबोधीय-
 विषयतातदाश्रयस्तत्पदार्थः पर्यवसितः । केचित्तु तत्पदप्रति-
 पाद्यत्वं तत्पदोपस्थाप्यत्वं तथाचयथाकथञ्चित्कालिकादिसम्ब-
 न्धेन घटपदादिनापटादेरप्युपस्थितिसम्भवात् पटस्य घटपदवा-
 च्यत्वापत्तिरतीवृत्त्ये लुक्तमित्याहुः । सङ्केतरूपावृत्तिं विवृणो-
 ति । इदमिति । इदमेतदर्थविषयकबोधजनकं भवत्वित्यर्थः । अ-
 स्मादिति । तत्पदजन्यविषयतावान् भवत्वित्यर्थः ॥ ईश्वरेच्छायाः
 बोधजनकत्वेन याविषयता इति । ईश्वरेच्छानिरूपितायाबोध-
 विषयतातत्निरूपितजनकत्वप्रकारतानिरूपितविषयतेत्यर्थः ॥

स्वरूपतत्त्वकर्मत्वंधात्वर्थैकदेशे बोधे बोध्यते । पदेन गौ-
 रुच्यते पदस्य गौर्वाच्य इत्यादौ पदनिष्ठधात्वर्थीभूतादृश-
 विषयतायाः परंपरयानिरूपितत्वं तादृशविषयतानि-
 रूपकबोधजनकत्वप्रकारतान्तःपातिबोधनिष्ठविषय-
 तानिरूपकविषयतासंबन्धावच्छिन्नप्रकारताश्रयत्वरूपं
 तादृशक्रियाकर्मत्वं गवादीकर्मप्रत्ययेन बोध्यते । द्विती-
 येच्छायाः सङ्केतरूपत्वे तद् वैपरीत्यमूह्यम् इति न्याय-
 सिद्धान्तः ॥ अत्र सीमांसकानुयायिनः । अपभ्रंशाद-
 पि शक्तिभ्रमेणार्थप्रत्ययात्सन्धात्रविषयकी भगवत्संकेते

धौत्वर्थैकदेशे बोधे बोध्यते इति । तथा च गोपदं गांवत्तीत्यादौ गोवि-
 षयकबोधविषयतानिरूपितजनकत्वप्रकारतानिरूपितेश्वरेच्छा-
 विषयत्वाश्रये गोपदमित्यन्वयबोधः । न च गोविषयकघटविषयक
 समूहालम्बनबोधस्यापि कदाचिदुत्पत्त्या गोपदं घटं वत्तीत्यादिव्य-
 वहारापत्तिरिति वाच्यम् । गोपदं गांवत्तीत्यादौ गोविषयकबोध-
 विषयतानिरूपितजनकत्वप्रकारतानिरूपितविषयताश्रये गोप-
 दम् इत्यन्वयबोधे गोविषयकत्वस्य बोधे बोधान्वयिविषयताया-
 मपि अवच्छिन्नत्वसंसर्गेणान्वयस्वीकारात् । तथा च गोपदं गोवि-
 षयकबोधजनकं भवत्वित्याकारकभगवदिच्छाविषयतान्तर्गतबो-
 धविषयतायां घटविषयकत्वानवच्छिन्नत्वात् न तथा प्रयोगः । के-
 चित्तु बोधे बोध्यत इत्यस्य बोधविषयत्वे इत्यर्थः । तथा च गोवि-
 षयत्वस्यावच्छिन्नत्वसंसर्गेण धात्वर्थैकदेशे बोधविषयत्वेऽन्वयान्ना-
 नुपपत्तिरित्याहुः । वैपरीत्यमूह्यमिति । गोपदं गांवत्तीत्यादौ
 धात्वर्थीभूतबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविषयतायाः परंप-
 रानिरूपकत्वं तन्निरूपितविषयतानिरूपितबोधविषयतानिरू-
 पितजन्यत्वविषयतानिरूपितविषयताश्रयत्वरूपकट'त्वं क-

तस्यापि बोधकत्वेन विषयत्वमिति नैयायिकैरभ्युपग-
मात्तस्यापि वाचकत्वं साधुत्वञ्च स्याद् एवं नाच्चणिकग-
ङ्गादिपदस्योक्तयुक्तातीरादिवाचकत्वापत्तिः । यत्तु ता-
दृशेच्छया भगवदुच्चरितत्वं वाचकत्वम् अपभ्रंशादयश्च
नार्थप्रत्यायनेच्छया भगवदुच्चरिता इति नातिप्रसङ्ग इति
चेन्न । अस्मदाद्युच्चरितेष्वप्याप्तः भगवदुच्चरितजाती-
यत्वनिवेष्टेऽपि वेदस्य नाच्चणिकपदेष्वतिव्याप्तिः सादिदेव-
दत्तादिपदेष्वप्याप्तिश्च ।

तर्ह्यप्रत्ययेन बोध्यते । पदेन गौरव्येनेत्यादौ धात्वर्थीभूतबोधवि-
षयत्वप्रकारतानिरूपितविषयतायाश्चाश्रयत्वरूपं कर्मत्वं कर्मप्र-
त्ययेन प्रत्याख्यते । तथा च स्वनिरूपितविषयत्वविषयतानिरूपित-
बोधविषयतानिरूपितजन्यत्वविषयतानिरूपितविषयतासम्ब-
न्धेन पदनिष्ठाया बोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविषयता तदाश्रयो
गौरित्यन्वयबोधस्तदृशसंबन्धवच्छिन्ननिष्ठत्वं ततोऽर्थः । अपभ्रं-
शतो गाच्छमाच्छशब्दात् बोधकत्वेन बोधजनकत्वेन तस्यापि अप-
भ्रंशस्यापि साधुत्वं दुरदृष्टा जनकत्वं शक्तिमङ्गित्वपदस्यैव दुरदृष्टजन-
कत्वादिति भावः । एवं नाच्चणिक इति । उक्तयुक्ता गङ्गादिपदाती-
राविषयकबोधोत्पत्त्या सन्मात्रविषयके भगवत्सङ्केते तस्या बोधकत्वे-
न विषयत्वसत्वेनेत्यर्थः । अपभ्रंशादय इत्यादिना नाच्चणिकपरिग्र-
हः । यद्यपि भगवदुच्चरितसजातीयत्वं यदि भगवदुच्चरितवृत्तिजा-
तिमत्त्वं, तदा घटबोधेच्छया भगवदुच्चरितघटवृत्तिशब्दत्ववत्ता-
मादाय घटपदेऽपि पटवाचकत्वापत्तिः । यदि च भगवदुच्चरितवृत्ति-
शब्दत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तदा घटत्वमादाय केवलघकारशब्देऽपि
घटवाचकत्वापत्तिः यदितत्तदुच्चरितवृत्त्यानुपूर्वीमत्त्वं तदाऽपि घ-
टत्वविशिष्टत्वमादाय घशब्दे वाचकत्वापत्तिः । अथ एकपुरुषो-

चरितशब्देऽन्यपुरुषोच्चरितशब्दवैजात्यमनुभवसिद्धमनुभवसि-
 द्धत्वञ्चतत्पुरुषोच्चारणप्रयोज्यत्वम् । तथाचानुमतमहिम्नोभ-
 गवतः सकलजातीयशब्दोच्चारणकट'त्वात्सर्वेषामेवशब्दाना-
 मीश्वरोच्चारणप्रयोज्यजातिमत्त्वम् अपभ्रंशादौचतादृशजाति-
 नस्वीक्रीयते । घटविषयकबोधिच्छयाभगवदुच्चारणप्रयोज्यजाति-
 मत्त्वमद्वाचकत्वमिति चेन्न । तादृशजातेः प्रत्येकवर्गेष्वेवानुभ-
 वासिद्धत्वात् । यदिचघकारोत्तरटकारेविलक्षणजातिरूपेयते त-
 दाप्रत्येकवर्गेष्वनुभवसिद्धायाविलक्षणजातेरपिउपगन्तव्यतयाघ-
 कारादेरपिघटवाचकत्वापत्तिः । घटबोधिच्छयाभगवदुच्चारणत-
 त्प्रयोज्यनप्रत्येकवृत्तिजातौ अपितुघकारोत्तरवृत्तिटकारवृत्ति-
 जाताविवेतिवर्चसिकोवाश्रदधाति, तथात्वेप्यस्मदुच्चरितघटादि-
 पदेष्वप्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । तथाप्येतादृशवितर्कणायामरिद्वेषात्
 तत्तद्दोषमुपेक्ष्यस्फुटतरन्तवदोषान्तरमाह । वेदस्थलाक्षणिकेदू-
 ति । गुर्वस्तुतादृशेच्छयाभगवदुच्चरितवृत्तिबोधजनकत्वप्रकार-
 तानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतापर्याप्तप्रधिकरणधर्मवत्त्वरूपंतादृ-
 शेच्छयाभगवदुच्चरितसजातीयत्वमितिनिवेशेननास्मदुच्चरितपदे-
 ष्वप्याप्तिर्नवापभ्रंशादावतिव्याप्तिरित्येतादोषान्तरमाहवेदस्थला-
 क्षणिकेतौतिप्राहुः । आयुष्ट'तमित्यादि । वेदेआयुष्पदस्यआयुर्ज-
 नकेलाक्षणिकतयातस्यायुर्जनकवाचकत्वापत्तिरितिभावः । सा-
 दौति । स्वसजातीयध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वं, स्वाश्रयप्रतियो-
 गिध्वंसव्याप्यतत्प्रागभावप्रतियोगिवृत्तित्वस्तदादात्स्योभयसम्ब-
 धेनधर्मविशिष्टधर्मवत्त्वमनादित्वन्तदन्यत्वंसादित्वम् । अथवा
 तादृशोभयसम्बन्धेनधर्मविशिष्टधर्मान्यधर्मवत्त्व'सादित्वम् । य-
 द्धर्मावाच्छेद'सादित्वव्यवहारस्तद्धर्मस्यैवधर्मविशिष्टान्यधर्मवत्त्वेन
 भानस्यव्युत्पत्तिसिद्धतयाघटशब्दादौतादृशधर्मान्यतत्तद्वृत्तित्वादि-

[७]

द्वादशेऽन्दिपितानामकुर्यादिति वेदेनामपदस्य देवदत्ता-
दिपरत्वे देवदत्तेत्यादिस्वरूपाणां भगवदनुचरितत्वात् ।
एवमौश्वरसकेतस्य शक्तित्वे ईश्वरानङ्गीकर्तृमते शाब्द-
बोधानुपपत्तिः । अथ शाब्दबोधोपयोगितायामौश्वरी-

धर्मवत्त्वे पिघटशब्दसादिरिति व्यवहारस्य नापत्तिः । ईश्वरोच्चे-
रितशब्दवाच्यार्थवाचकशब्दान्यशब्दत्वम् । ईश्वरोच्चरितश-
ब्दान्यत्वं वा प्रकृते सादित्वमिति । द्वादशेऽन्दिपितानामकुर्याद्
इति । अत्र पुत्रस्येत्यध्याहार्यम् । तत्र पुत्रपदं पुत्रत्वसमानाधिक-
रणधर्मविशिष्टपरम् । स्वविषयकज्ञानजनकत्वं तदुत्तरषष्ठ्यर्थः
नामपदं नामत्वसमानाधिकरणधर्मविशिष्टपरम् । तथाच पुत्रत्व-
समानाधिकरणधर्मविशिष्टविषयकज्ञानजनकनामत्वसमानाधि-
करणधर्मविशिष्टविषयकपितृसमवेतकृतिरिष्टसाधनिकेत्यन्वय-
बोधः । अतएतादृशवाक्यात् पुत्रत्वसमानाधिकरणधर्मवद्विशेष्य-
कनामत्वसमानाधिकरणधर्मविशिष्टविषयकपितृसमवेतकृति-
धर्मिकेष्टसाधनत्वप्रकारकबोधो जायतामित्याकारकभगवत-
स्तात्पर्यमङ्गीकार्यम् । तादृशभगवदिच्छानिरूपितपुत्रत्वसमा-
नाधिकरणचैत्रत्वादित्याद्यवच्छिन्नविषयकबोधजनकत्वेन विषय-
तायानामत्वसमानाधिकरणचैत्रपदत्वाद्यानुपूर्वीं विशिष्टे सुत्वा-
द् भगवत्सङ्केतरूपशक्यत्वं तत्र निर्वाधमेवेति तस्य लक्ष्यतया त-
त्राव्याप्तिसङ्गतिरिति बोध्यम् । एवमौश्वरेति । ईश्वरेच्छानिरू-
पितपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायास्तादृ-
शेच्छानिरूपितस्वविषयकबोधजनकत्वप्रकारतानिरूपितविशे-
ष्यतायावाशक्तित्वे । शाब्दबोधोपयोगितायां, शाब्दबोधकार-
णतावच्छेदककोटौ । एवं चेति । ईश्वरत्वमनिवेश्यशक्तिज्ञान-

[८]

यत्वमनुपादेयम् । एवं चाधुनिकसङ्केतज्ञानादपिशब्द-
 बोधस्तादृशसङ्केतस्यवृत्तित्वंचनिर्वाहति । नचाधुनि-
 कसंकेतस्यवृत्तित्वेतात्पर्यस्यापितथात्वप्रसङ्गस्तस्या-
 पि बोधकत्वेनपदविषयतयासङ्केतरूपत्वात् । नच-
 ष्टापत्तिः । तथासतिलक्षणास्थलेतात्पर्यस्य वृत्तित-
 याल्लक्षणायावृत्तित्वोच्छेदप्रसङ्गादितिवाच्यम् । य-
 तःपदार्थोपस्थितिव्यापारकःसङ्केतोवृत्तिः, स्तात्पर्यज्ञा-
 नंचसाक्षादेवशाब्दबोधोयोगिनतुपदार्थोपस्थितिहारा-
 वृत्त्युपस्थापितपदार्थएवप्रकरणादिनावक्तृतात्पर्याव-
 धारणात् । *तत्पुरुषसङ्केतिततदुच्चारितडित्यादिप-
 देष्वाधुनिकसङ्केतस्तत्पुरुषवाक्यादितएवप्रागवधारि-
 त इतिपदार्थोपस्थितितःपूर्वमेवतत्स्मरणसंभवेनतस्य
 पदार्थस्मारकतयावृत्तित्वनिर्वाहइतिचेद्* एवमपिसंके-
 तस्यशब्दसंबन्धत्वेमानाभावेननिष्प्रतियोगिकतयातद्-
 संभवेनचपदार्थोपस्थापकत्वासंभवेनवृत्तित्वानिर्वाहात् ।

स्यहेतुत्वेच । आधुनिकेति । तथाचशक्तिज्ञानकारणतावच्छेदक-
 स्यशक्तिभेमाधुनिकसङ्केतज्ञानसाधारणत्वात्स्वातन्त्र्येणकार-
 णतांविनापिशब्दबोधइतिभावः । पदार्थोपस्थितिव्यापारक-
 ससंकेतइति । पदार्थोपस्थितिहाराशाब्दबोधोपयोगिकसस्व-
 न्बद्व्यर्थः । प्रकरणादिनेति । प्रकरणम्भोजनादि । डित्यादी-
 ति । डित्यइतिकामये हस्तिनिसङ्केतः । श्यामरूपोयुवा-
 विद्वान्बलवान्धार्मिकःप्रियः । सर्वशास्त्रप्रवक्ताचडित्यइत्यभि-
 धीयते । इति प्रवादात्तादृशपुरुषोवा । मानाभावेनेति । ननु-
 सप्रतियोगिकत्वमेवमानमतआह । निष्प्रतियोगिकतयेति ।

*तथाचलक्षणायावृत्तित्वानुपगमेगङ्गादिपदात्तोरानुपस्थि-
 तौतत्रतत्पदव्यक्तेस्तात्पर्याग्रहाच्छब्दबोधानुपपत्तितस्यवृत्तित्व-

[६]

एतेन शाब्दबोधोपयिकसम्बन्धत्वेनेश्वरसंकेतज्ञानहेतुस्त-
 च्चमीमांसकानामपिसंभवति तादृशज्ञानविरोधविप-
 रीतज्ञानाभावादिति निरस्तम् । यत्तु स्वजन्यबोधवि-
 षयत्वप्रकारकेच्छाविशेष्यत्वमर्थेपदसम्बन्धः पदचार्थ-
 स्यविपरीतः अस्यसम्बन्धत्वमन्यथानुपपत्त्याकल्प्यते,
 एतादृशपरंपराया अपभ्रंशस्य लेसम्बन्धतान्स्वीक्रियत-
 इति तत्र तत्सम्बन्धावगाहिज्ञानं भ्रम एवेति । तदपितु-
 ष्कम् । अकृतप्रस्थतादृशेच्छाविषयत्वस्यसम्बन्धत्वोपगमे
 तादृशज्ञानविषयत्वस्वसमानकालीनज्ञानविषयत्वा-

एतेनेति । निष्प्रतियोगिकतयासम्बन्धत्वाभावेन । एवं तादृशरू-
 पेणकारणतायां मात्माश्रयोपि दोषो बोध्यः । तच्चेति । शाब्दबो-
 धोपयोगिकसम्बन्धत्वेनेश्वरसङ्केतज्ञानञ्च । तादृशेति । शा-
 ब्दबोधोपयोगिकसम्बन्धत्वेनेश्वरसङ्केतज्ञानविरोधिज्ञानाभा-
 वादित्यर्थः । विपरीतइति । स्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविषय-
 त्वप्रकारतानिरूपितबोधविषयतानिरूपितजन्यत्वविषयतानि-
 रूपितविषयत्वमित्यर्थः । स्वविषयकबोधजनकत्वप्रकारतानिरू-
 पितविशेष्यत्वमित्यर्थोवा । स्वपदंपदार्थपरं, तादृशज्ञानविषयत्वं,
 स्वजन्यबोधजनकत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वमित्यर्थः । स्वसमान-
 कालीनेति । स्वपदंपदपरम् । आदिना स्वविषयकज्ञानविषय-

मावश्यकं, न च तात्पर्यग्रहार्थलक्षणाधीनोपस्थितेरपेक्षितत्वे-
 पि तदधीनोपस्थितित्वेन शाब्दबुद्धिहेतुत्वेमानाभावेन तस्या-
 वृत्तित्वासिद्धिः । लक्षणास्थले तात्पर्यरूपसंकेतज्ञानाधीनोपस्थि-
 तितएव शाब्दबोधनिर्वाहात् आधुनिकसंकेतस्थले तात्पर्यज्ञा-
 नाधीनोपस्थितेः शाब्दबोधप्रयोजकतायाः क्लृप्तत्वादिति वा-
 च्यम् । लक्षणाधीनपदार्थोपस्थितिसत्वे मुख्यार्थबाधादिना त-
 त्त्वे तत्तत्पदव्यक्तेस्तात्पर्यग्रहे उपस्थित्यन्तरमन्तरेणैव तत्तदर्थानु-
 भवस्य सर्वानुभवसिद्धत्वादाधुनिकसंकेतस्थले च पूर्वसंकेतक-
 र्त्तं पुरुषवाक्यतोऽर्थविशेषादित्यादिपदस्य संकेतग्रहात्तत्पदेना-

दिपरम्परायाश्चपिविनिगमनाविरहेणसुखम्यताप्रस-
ङ्गात् । तस्मात्पदपदार्थयोस्सुखम्यान्तरमेववाच्यवाच-
कभावइतिवदन्ति । यत्तुज्ञानेपदानांशक्तिर्नत्वर्थे-
तथाचतज्ज्ञानशक्तत्वंतद्वाचकत्वंतच्चतद्विषयकशाब्द-
बोधजनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वम् । सचधर्मोवहन्या-
दिनिष्ठदाहानुकूलशक्तिरिवपदार्थान्तरमेव । लाक्ष-
णिकानानुभावकमेवेतिनतत्रशक्तिः । घटादिपदस्य
मितिमाहसमभिव्याहृतपदार्थान्तरधीजनकत्वेपिन-
तद्वाचकत्वंतद्विषयकत्वावच्छिन्नज्ञानशक्तपदस्यैवत-
द्वाचकत्वान्मितिमाहविषयकत्वेनज्ञानस्यनकिंचि-
त्यदशक्यताज्ञानसामान्यसामग्र्याएवमितिमाहभा-
सकतयापदान्तरस्यचतदर्थभासकतयातद्विषयकत्व-
स्यचतत्पदजन्यतावच्छेदकत्वेमानाभावात् । का-
र्यान्वितस्वार्थेपदानांशक्तिरितिवादिनांगुरूपांसाचा-
त्यरम्परासाधारणकार्यत्वविषयतानिरूपितत्वेनघ-

त्वपरिग्रहः । स्वपदं पदार्थं परम् । सुखम्यताप्रसङ्गादिति ।
तथाचतादृशसुखम्यत्वज्ञानजन्यपदार्थोपिस्थितितोपिशाब्दबो-
धप्रसङ्गइतिभावः । ज्ञानेपदानांशक्तिरिति । ज्ञाननिष्ठाप-
दनिरूपिताशक्तिस्तन्मततद्विषयकशाब्दत्वावच्छिन्नंप्रतिनिरूपक-
तासुखम्यावच्छिन्नशक्तिमत्पदस्यहेतुत्वमिष्टवधेयम् । तज्ज्ञान-
शक्तत्वमिति । ननुघटपटविषयकज्ञानमादायघटपदस्या-
पिघटपटवाचकतापत्तिरतच्चाह । तच्चेति । तद्विषयकेति ।
तद्विषयकशाब्दत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदक-
धर्मवत्त्वमितिपर्यवसितार्थः । नातःपूर्वदोषावकाशः । तद्वि-
षयकत्वावच्छिन्नज्ञानशक्तपदस्यैवेति । तद्विषयत्वावच्छिन्नजन्य-
तानिरूपितजनकतावच्छेदकशक्तिमत्पदस्यैवेत्यर्थः । शाब्दबो-
धोपयोगिकसुखम्यत्वेनहेतुत्वे आत्माश्रयोबोध्यः । वादिनामि-

र्थविशेषोपस्थितेः प्रकरणादिनातत्तत्पदव्यक्तेस्तात्पर्यग्रहेसति-
शाब्दबोधस्यवृत्त्यन्तराधीनोपस्थितिसन्तरेणैवात्पत्त्याधुनिकसं-
केतस्यवृत्तिरिति चेद्—पा० ॥

टादिविषयताया घटादिपदजन्यतावच्छेदकत्वेपिन-
 घटादिपदस्य कार्यतावच्छेदकत्वमपितुलिङादिप-
 दस्यैव तद्विषयकत्वावच्छिन्नेत्यत्र साक्षात्परम्परासा-
 धारणानिरूपितत्वाविशेषणतयावच्छेदकत्वस्यैव नि-
 वेशात् । न च कार्यानुकूलशक्तेः स्वरूपसत्याएव कार्या-
 नुकूलतया पदार्थोपस्थितौ शाब्दबोधे च ज्ञातोपयोगिनो-
 र्येपदस्य वृत्तिरूपशक्त्यन्तरस्वीकारावश्यक इति वाच्य-
 म् । दाहादिकार्ये बह्यादिनिष्ठशक्तेः स्वरूपसत्याएवोप-

ति । लौकिकलिङः कार्यत्वशक्तिः अतः पचेत घटमानयेत्यादौ-
 पाकः कार्यः घटानयनं कार्यमित्याद्यन्वयबोधः । वैदिकलिङः
 कार्यशक्तिरतोयजेतेत्यादौ यागजन्यं कार्यमित्यन्वयबोधः ।
 साक्षात्परम्परासाधारणकार्यत्वविषयतानिरूपितघटादिविष-
 यताशालि शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नमप्रतिशक्तिमत्त्वेन घटादिपदस्य हे-
 तुत्वान्निङ्पदघटितवाक्यादेव शाब्दबोधो नार्थवादादिति वादि-
 नां गुरुणामित्यर्थः । पदानां, लिङ्पदातिरिक्तपदानाम् । साक्षा-
 त्परंपरेति । केवलपरंपरया कार्यत्वविषयतानिरूपितत्वनिवेशे-
 पचेत इत्यादौ पाकः कार्य इत्यन्वयबोधात्पाकविषयतायाः परंप-
 राकार्यत्वविषयत्वानिरूपिततयाऽसंगतिरतः साक्षादिति । साक्षा-
 त्कार्यत्वविषयतानिरूपितत्वोक्तौ यजेत घटमानयेत्यादौ यागज-
 न्यं कार्यं घटानयनं कार्यमित्यन्वयबोधाद् यागविषयतायां साक्षा-
 त्कार्यत्वविषयतानिरूपितत्वाभावात्तथैवासङ्गतिरतः परंपरेति ।
 निरूपितत्वाविशेषणतयेति । निरूपितत्वं निष्ठावच्छेदकत्वा-
 निरूपकत्वस्यावच्छेदकत्वे निवेशादित्यर्थः । न च शक्तिमत्त्वे-
 न यथा घटादिपदनिष्ठकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकं साक्षा-
 त्परंपरया कार्यत्वविषयतानिरूपितघटादिविषयताशालिशाब्द-

योगित्वेपिशाब्दबोधानुकूलशक्तेःशाब्दबोधेपदार्थो-
पस्थितौचज्ञातोपयोगित्वोपगमेबाधकाभावात् ।
अतौतानागतपदज्ञानादपिशाब्दबोधेत्पत्यापदाना-
महेतुत्वेनतत्रहेतुतावच्छेदकशक्त्यसम्भवेतितुनश-
ङ्क्यंतन्मतेपदानानित्यत्वात् । अस्तुवातज्ज्ञाननि-

त्वं तथाविनिगमनाविरहाद् घटादिविषयतानिरूपितकार्य-
त्वविषयताशालिशाब्दत्वमपीतिकार्यत्वविषयतानिष्ठतादृश-
कार्यतावच्छेदकतायानिरूपितत्वनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपकत-
याघटादिपदस्यकार्यतावाचकत्वापत्तिः दुर्वोरैवेतिवाच्यम् ।
कार्यत्वविषयतानिरूपिततद्विषयकत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपि-
तकारणतावच्छेदकशक्तिमत्त्वं वाचकत्वमित्यर्थस्यविवक्षि-
तत्वात् । तथाचकार्यत्वविषयतायाः कार्यत्वविषयत्वानिरूपि-
ततयाघटपदंकार्यतावाचकमिति व्यवहारस्यनापत्तिरिति के-
चित् । परेतुतद्वाचकत्वंतद्विषयकत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपित-
कारणतावच्छेदकशक्तिमत्त्वमेवतद्विषयकत्वावच्छिन्नेत्यत्राव-
च्छेदकतायांकार्यत्वविषयतातिरिक्तविषयतानिरूपितत्वानव-
वच्छिन्नत्वंविशेषणं देयम् । तथाचतादृशनिरूपितत्वानवच्छिन्नत-
द्विषयकत्वनिष्ठावच्छेदकताकजन्यतानिरूपितजनकतावच्छे-
दकशक्तिमत्त्वमितिफलितार्थः । तथाचघटादिविषयतानिरूपि-
तकार्यत्वविषयताशालिशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नकार्यतावच्छेद-
कत्वस्यकार्यत्वविषयतायाःसत्त्वेपितादृशावच्छेदकतायाः का-
र्यत्वविषयतातिरिक्तघटादिविषयतानिरूपितत्वावच्छिन्नतयातद-
नवच्छिन्नत्वविरहान्न घटादिपदस्य कार्यतावाचकत्वापत्तिरि-
त्याहुः । अस्तुवातज्ज्ञाननिष्ठशक्तेरिति । नचशक्तिमत्त्वेनप-
दज्ञानसहेतुत्वेतद्विषयकत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणता-

निष्ठशक्त्यातद्वाचकत्वमितिमीमांसकमतविशेषः ॥
 नाचासौविचारसहः यतस्तन्मतेलाक्षणिकस्यानुभा-
 वकत्वंदुर्घटमेव । पदार्थोपस्थितिद्वाराशक्यार्थानुभ-
 वैशक्त्येवलक्ष्यार्थानुभवेलाक्षणिकस्यापिहेतुताया
 दुर्वारत्वात् । तद्वापिशक्तेरावश्यकतयावाचकताप-
 त्तिः । पदार्थोपस्थित्यान्ययासिद्धत्वेशक्तस्यापितथा-
 त्वापातात् । नचानुभावकतावच्छेदकशक्त्यभावा-

वच्छेदकीभूतशक्तिमज्ज्ञानविषयत्वंतद्वाचकत्वंवाच्यम् । तथाच-
 घटपटादिपदविषयकसमूहालम्बनघटपटादिविषयकज्ञानमा-
 दायपटपदस्यापि घटवाचकत्वापत्तिः, घटविषयकरवावच्छिन्न-
 कार्यतानिरूपितकारणवच्छेदकीभूतशक्तिमत्तादृशसमूहाल-
 म्बनज्ञानविषयत्वस्यपटादिपदेपिसत्त्वादितिवाच्यम् । स्वभि-
 न्नत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेनशक्तिविशिष्टशक्तिशून्य-
 त्वस्यशक्तिद्वयशून्यत्वस्यवाज्ञानेविशेषणरूपोपगमात् । तथाचता-
 दृशसमूहालम्बनज्ञानशक्तिविशिष्टशक्तिमत्त्वस्यचसत्वेननापत्तिः ।
 नचघटपदविषयकघटादिविषयकसमूहालम्बनज्ञानमादाय
 घटादेरपिपटवाचकतापत्तिः तादृशज्ञानेतादृशशून्यत्वादित-
 तिवाच्यम् । तद्विषयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपित जनकता-
 वच्छेदकशक्तिमज्ज्ञानविषयशब्दत्वस्यैवतद्वाचकत्वपदार्थत्वा-
 त् । नचतथापिघटपदविषयककारादिविषयकसमूहालम्ब-
 नमादायककारादिवर्णेष्वपिघटवाचकतापत्तिरितिवाच्यम् ।
 कोशादौककारादिवर्णस्यापिशक्तावधारणात्तादृशज्ञानस्यश-
 क्तिविशिष्टशक्तिशून्यत्वस्याभावादित्यसमूहालम्बनघटपटादि-
 ज्ञानमादायघटादिपदस्यघटादिवाचकरूपोपत्तिरिति । वस्तु-
 तस्तुस्वसामानाधिकरण्यस्वव्यभिचारित्वस्वव्यापकत्वैतत्त्वितय-
 सम्बन्धेनशक्तिविशिष्टशक्तिमदन्यत्वञ्चज्ञानेविशेषणंदेयम् । ते-

लाक्ष्णिकस्यानुभावकत्वसम्भवइतितैर्वाक्यार्थघटका-
 र्यान्तरवाचकमेवपदंस्वार्थस्यैवतदन्वयप्रतियोगिलक्ष्या-
 र्थस्याप्यनुभावकत्वमुपेयतइतिवाच्यम् । एवंसतिगङ्गा-
 यांघोषइत्यादौघोषादिपदस्यगङ्गातीरादिरूपार्थानु-
 भावकतावच्छेदकशक्तिमत्त्वेनतदाचकत्वापत्तेः ।
 लाक्ष्णिकस्यानुभावकत्वेशक्तपदाघटितधूमादित्या-
 दिहेतुवाक्यादन्वयानुपपत्तेश्च । तत्तधूमादिपद-
 स्यधूमज्ञानेविभक्तेश्चाप्यत्वेलाक्ष्णिकत्वात् । अथ
 लक्ष्यार्थस्यनशाब्दबोधप्रवेशः अपितुस्मृतस्यतस्यपदा-
 र्थान्तरैरसंसर्गाग्रहमात्रंतथाचनानुपपत्तिः । नचलक्ष्या-
 र्थस्यशाब्दबोधविषयत्वानुपगमेतदुपरागेणशृणोमौत्य-
 नुच्यवसायोनुपपन्नइतिवाच्यम् । इष्टत्वाद्बोधेयोप-
 रागेणैवतथाप्रत्ययात् । लक्ष्यार्थस्यशाब्दबोधविषय-

नघटपटादिज्ञानस्यनियमतस्तद्घटकीभूतघकारादिविषयकत्वे-
 नघटपदार्थज्ञानजनकतावच्छेदकीभूतशक्तेरुपदर्शितोभयसम्ब-
 द्धेनशक्तिविशिष्टतयाशक्तिविशिष्टशक्तिशून्यत्वविरहेपिनक्षति-
 रितिमन्तव्यम् । अथयादृशविषयकज्ञानंनियतंपदान्तरविषयकं
 तादृशपदेतदर्थवाचकत्वानुपपत्तिरित्यत्रकउपायइतिचेत्तादृश-
 स्यलानुपगमएवोपायः । अभ्युपगमेपिग्रन्थकृदत्तदोषस्यैवतद्दो-
 षस्यापितन्मतेसत्त्वात् । अस्तुवेत्यत्रवाकारस्यानास्यैवाऽर्थइति-
 ध्येयम् । तदन्वयप्रतियोगीति । स्वार्थान्वयप्रतियोगिलक्ष्यार्था-
 नुभवंप्रतिस्वस्यहेतुत्वमपेक्षतेइतिभावः । शक्तिमत्त्वेनेति । त-
 न्मतेकारणमात्रस्यशक्तिमत्त्वेनैवहेतुत्वादितिभावः । असंसर्गा-
 ग्रहमात्रमिति । बाधनिश्चयाभावकालीनघोषस्यशाब्दानुभवः

त्वेपितस्यविधेयतयाभानानुपगमात् । विधौनपरः-
 शाब्दार्थद्वृतिसिद्धान्तादितिचेन्न । मञ्चाःक्रोशन्तीत्या-
 दौलक्ष्यार्थमञ्चस्यपुरुषादेःशाब्दबोधविषयतायाश्चा-
 वश्यकत्वात् । अन्यथापूर्वाननुभूतपुरुषादेःप्रतीत्य-
 निर्वाहात् । अननुभूतस्यस्मरणासम्भवात् । समान-
 प्रकारकत्वमात्रेणशाब्दबोधपदार्थोपस्थित्योःकार्यका-
 रणभावमुपगच्छतांमौमांसकानांशाब्दबोधयोग्यताव-
 लेनापूर्वार्थस्यभानेनलक्ष्यार्थस्यशाब्दानुभवेपगमेऽ-
 पूर्वस्यापिप्रतीत्युपपत्तिरिति तद्विषयकशाब्दत्वाव-
 च्छिन्नस्मृतिशक्तिविशेषपुरस्कारेणतद्वाचकपदस्यतज्-
 ज्ञानस्यवानहेतुतासम्भवः । विशिष्यतत्तत्पदार्थान्वित-
 तत्तत्पदार्थबोधितत्तत्पदसाकाङ्क्षतत्तत्पदज्ञानत्वेना-
 वश्यकृतप्रकारणतयैवोपपत्तौर्दृष्टकार्यकारणभावस्य
 निर्युक्तकत्वात् ॥ इदंतुतत्त्वम् । तीरादौगङ्गापदज-
 न्यबोधविषयतासत्त्वेपितदंशेषुबोधविषयत्वादि-
 नैवतादृशविषयत्वादिप्रकारकत्वमौश्वरेच्छायामुपग-
 म्यतेनतुगङ्गापदजन्यबोधविषयत्वादिनापितत्प्रका-
 रकत्वंमानाभावात् । तदनभ्युपगमेपितस्याःसर्व-
 विषयकत्वाव्याघातात् । नचतथासतिबोधांशेगङ्गा-
 पदजन्यतानवगाहितयासर्वविषयकत्वानुपपत्तिरि-
 तिवाच्यम् । तीरादिविशिष्यतानिरूपितप्रकारता-

तौरस्यस्मृतिर्मानसज्ञानंवेत्यर्थः । विधौनपरेति । परोलक्ष्या-
 र्थीभूतशब्दार्थःशक्यार्थभिन्नइतियावत् नविधौविधेयतयानभा-
 सतेइत्यर्थः । समानप्रकारतेति । तद्वर्मप्रकारकशाब्दबोधवृत्ति-
 ज्ञानजन्यतद्वर्मप्रकारकोपस्थितिरत्वेनेत्यर्थः । घटादिपदावाच्य-

वच्छेदकघटकतयातदनवगाहित्वेपिबोधांशेस्वातन्त्र्य-
 णतदवगाहित्वोपगमात् । तथाचतत्पदजन्यबोध-
 विषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यता-
 सम्बन्धेनेश्वरेच्छावत्त्वस्येश्वरेच्छानिरूपिततादृश-
 विशेष्यतावत्त्वस्यवातत्पदशक्यतारूपतयानातिप्रस-
 ङ्गः उक्तरीत्यैवघटादिपदजन्यबोधविषयस्यघटान्वि-
 तकर्मत्वान्वितानयनादेर्घटादिसंसर्गस्यचतादृशबो-
 धविषयत्वप्रकारकेश्वरेच्छाविषयत्वेपिघटादिपदा-
 वाच्यत्वमुपपादनौयम् ॥

त्वमुपपादनौयमिति । नचैतावतागङ्गादिपदस्यलक्ष्यार्थतीरा-
 दिवाचकत्ववारणेपिघटादिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरू-
 पितविषयतायाःसंसर्गतोपगमेस्वसमानकालीनज्ञानत्वादेरपि-
 विनिगमनाविरहेणसंसर्गतापत्तिरितिपूर्वीक्ताक्षेपानुद्धारएवेति-
 वाच्यम् । स्वसमानकालीनज्ञानविषयत्वादेस्त्वसंसर्गत्वास्वीकारे-
 र्देश्वरीयत्वमनिवेश्यशक्तिज्ञानाधुनिकसंकेतज्ञानयोरेकरूपेण-
 हेतुतालाघवस्यविनिगमकत्वात् । नचशक्तिज्ञानाधुनिकसंकेत-
 ज्ञानयोर्धर्मितावच्छेदकभेदेनभिन्नमेवकारणतावच्छेदकमिति-
 वाच्यम् । धर्मितावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्याकारणत्वोपगमात् ।
 शक्तिभ्रमाधुनिकशक्तिज्ञानयोरेकरूपेणकारणत्वकल्पनेलाघ-
 वाच्च । नचपूर्वाक्षिप्तवेदस्थलाक्षिप्तकपदादावतिव्याप्तेस्तथाप्य-
 नुद्धारइतिवाच्यम् । तच्चवक्तुरीश्वरस्यायुष्पदमायुर्जनकविष-
 यकबोधजनकंभवत्वित्याकारकस्यायुर्जनकमायुष्पदजन्यबो-
 धविषयतावद्भवत्वित्याकारकतात्पर्यस्यकल्पनायाच्चावश्यकत्वा-
 दितिवाच्यम् । तत्राप्यायुर्जनकविषयकबोधोभवतु बोधस्या-
 युष्पदजन्योभवत्वित्याकारकखण्डशःतात्पर्यस्यैवकल्पनात् ।

तचापरितोषेऽप्यायुष्मदादायुर्जनकत्वप्रकारकबोधोभवत्त्वित्या-
कारकतात्पर्यस्यायुष्मदमपिष्ठत्वायुर्जनकत्वविषयक बोधजनक
भवत्त्वित्याकारकस्यवातात्पर्यस्यफलबलकल्पनाद्वाशक्तिसौकारे
दृष्टानिरूपिततद्विषयतातिरिक्तवृत्तित्वविषयतानिरूपिताया
बोधविषयतातन्निरूपितजनकत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतैवता
दृशतात्पर्योयबोधविषयतायास्तद्विषयत्वातिरिक्तवृत्तित्ववृत्तिवि-
षयतानिरूपिततयानानुपपत्तिः । एतत्पदार्थएतत्पदजन्यबोध-
विषयतावानुभवत्त्वित्याकारकेच्छीयविषयतायाः । शक्तिरिवबोधवि-
षयत्वएतत्पदजन्यबोधविषयत्वातिरिक्तविषयतानिरूपितत्वंवृत्ति-
त्वविषयतानिरूपितत्वंवानिवेश्यमित्यपिद्रष्टव्यम् । आयुष्म-
दादायुर्जनकत्वप्रकारकबोधोभवत्त्वित्याकारकतात्पर्यकल्पने-
नानुपपत्तिरितिकेचित्प्राहुरित्यादिकंसुधीधिमिर्विभावनीय-
म् ॥ लक्षणायाअनुभावकत्वेसिद्धेद्विदानींलक्षणानिरूप्यते ।
शक्यसम्बन्धोहिलक्षणा । अनादितात्पर्यवतीनिरूढालक्षणा, य-
थाशुक्लादिगुणविशिष्टबोधकस्यशुक्लादिपदस्य । सादितात्पर्य-
मूलाआधुनिकी, यथाकाव्यादौवक्तुर्निर्वाहिका यथापटत्वादि-
नाबोधकस्यघटादिपदादेः । याचद्दमादिपदभिन्नविशेष्यवा-
चकपदसमानविभक्तिकपदनिरूपिता, सागौणीरूपा यथासिंहो-
देवदत्तइत्यत्रसिंहसदृशबोधिका । याचद्दमादिपदविशेष्यवाच-
कपदसमानविभक्तिकपदनिरूपितासासाध्यवसानिका, यथा-
सिंहेयमित्यत्रसिंहसदृशबोधिका । एतत्लक्षणाद्वयंगौणीत्युच्य-
ते । सादृश्यलक्षणागौणीतितत्लक्षणात् । सादृश्यातिरिक्तसंब-
न्धतस्तादृशलक्षणाद्वयौशुद्धाप्युच्यते यथाआयुर्धृतमायुरेवेदमि-
त्यत्रायुर्जनकबोधिका । कदाचिल्लक्षणाउपादाननान्नी । यथा
कुन्ताःप्रविशन्तीत्यादौकुन्तधरबोधिका । काचिल्लक्षणाशक्यावृ-
त्तिरूपेणबोधिकाजहत्स्वार्था, यथातौरत्वविशिष्टबोधिकागङ्गा

स्तुशक्त्यालक्षण्यावोपस्थितस्य तत्तदर्थस्य शाब्दबोधे भा-
 नादुभयविधतत्तदर्थोपस्थितेरेव तद्विषयकशाब्दबोधे
 हेतुतावाच्या । तादृशोपस्थित्योश्चानुगतानतिप्रसक्त-
 स्य कारणतावच्छेदस्यागुरोर्दुर्वचतया व्यभिचरवारणा-
 यशक्त्यादिज्ञानजन्योपस्थितिजन्यतावच्छेदककोटौ
 तत्तत्कारणाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशसावश्यकः । इत्थं-
 च वृत्त्यनुपस्थितस्यापिसंसर्गस्य शाब्दबोधोपगमे व्यभि-
 चाराप्रसक्त्याऽन्वयस्य पदावाच्यत्वेऽपि न किञ्चिद्बोधक-
 मिति किंतु वृत्तिकल्पनेन । न च शक्तिलक्षणा योर्वृत्ति-
 त्वेनानुगमसंभवात्तदुभयविषयकज्ञानजन्योपस्थित्यो-
 रेकरूपेणैव हेतुतयानोक्तव्यभिचारप्रसक्तिरिति वाच्य-
 म् । उभयसाधरणवृत्तित्वस्यानुगतस्य दुर्वचत्वात् ॥
 *यत्तु शक्तिविषयकज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेनैव शक्तिल-
 क्षणाधीनपदार्थोपस्थित्योरनुगमसंभवः । घटशक्तं घ-
 टपदमित्येतादृशज्ञानजन्योपस्थितेरिव घटसर्वव्यञ्ज-
 क्तं पटपदमित्यादिलक्षणाज्ञानजन्योपस्थितेरपि घटा-
 दिसंबन्धिपटादिनिरूपितशक्तिविषयकज्ञानजन्यत्वा-
 दिति नोक्तव्यभिचारप्रसक्तिरिति । न च पटशक्तं पटप-
 दमित्यादिज्ञानजन्यपटाद्युपस्थितौ यत्रोद्बोधकाद्घ-
 टादिभानं तादृशघटादिविषयकोपस्थितेरपि घटादि-

यकोपस्थितिरवेन हेतुत्वे घटवद् भूतलमित्यादिवाक्याद्घटप्र-
 कारकभूतलविशेष्यकबोधात्पत्यावृत्तिज्ञानजन्यघटावच्छिन्न-
 भूतलविषयकोपस्थितेरभावाद् व्यभिचारवृत्तिरिति वाच्यम् । विधेय-
 ताभिन्नतन्निष्ठप्रकारताकतद्विषयकशाब्दबोधत्वस्य जन्यताव-
 च्छेदकत्वात् तथा चोक्तस्य लेघटस्य विधेयतयानव्यभिचारः । न-

शाब्दबोधजनकत्वापत्तिरितितद्विषयकशाब्दबोधेतदर्थ-
विशेषितशक्तिविशिष्टपदविषयकज्ञानजन्यतदुपस्थि-
तिरवेन हतुतावाच्या । तथाचनतेनरूपेणघटसंबन्धि-
शक्तपदपदमित्यादिज्ञानजन्यघटाद्युपस्थितेःसंग्रह-
इत्युक्तन्यभिचारोदुर्वारएवेतिवाच्यम् । शक्तिविषय-
तावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिकतद्विषयकत्वावच्छि-
न्नकार्यताशालित्वेनोपस्थितेस्तच्छाब्दबोधेहेतुतयाद-
र्शितोद्बोधकान्तरप्रयोज्यघटादिविषयताकोपस्थिते-
निरुक्तकार्यताशालित्वविरहेणोक्तातिप्रसङ्गानवका-
शात्तदर्थविशेषितशक्तिविषयतापर्यन्तस्योपस्थितिनि-
ष्ठकारणतावच्छेदकेऽनिवेशादनुगमसंभवात् । उक्त-
लक्षणाज्ञानजन्यहेतुतायामपिशक्तिविषयतायाप्रवच्छे-
दकप्रवेशादिति । तन्नसमीचीनम् । उक्तानुगतरूपे-
णपदार्थोपस्थितेहेतुत्वेघटकालीनायाशक्तिसद्वत्पट-
पदमित्यादिज्ञानजन्यघटाद्युपस्थितितोपिघटादिशा-
ब्दबोधप्रसङ्गात् । तत्कालीनशक्तिरूपपरंपरासंबन्धवि-
षयतान्तःपातिन्याःशक्तिविषयतायाप्रपितादृशसंब-
न्धप्रयोज्यघटादिविषयताप्रयोजकत्वात् । तादृशश-
क्तिविषयकधियोघटादिनिरूपितत्वेपरागेणतत्सं-
बन्धिनिरूपितत्वेपरागेणचपदेशक्तानवगाहितयाशा-

चतथापिविधेयताभिन्नतन्निष्ठविषयतानिरूपिततन्निष्ठविषय-
ताकशाब्दत्वस्यैवजन्यतावच्छेदकत्वमुच्यतांकिंप्रकारतानिवे-
शेनेतिवाच्यम् । घटपदाद्वटनिष्ठविशेष्यतात्मकविषयतानि-
रूपितघटत्वनिष्ठविषयताकशाब्दबोधोत्पत्त्याव्यभिचारादिति ।

ब्दबोधप्रयोजकतच्छक्तपदज्ञानतस्माच्चणिकपदज्ञाना-
 नात्मकतयातज्जन्योपस्थितेः शाब्दबोधजनकरवेक-
 ष्टापत्त्यसंभवात् । नचकिंचिन्निरूपितत्वोपरक्तशक्ति-
 विषयताप्रयोज्यतत्तदर्थविषयताकोपस्थितित्वेनशा-
 ब्दधीजनकरवोपगमान्नायमतिप्रसङ्गः । उक्तज्ञानी-
 यशक्तिविषयतायाः किंचिन्निरूपितत्वविषयतानिरू-
 पितत्वविरहादितिवाच्यम् । एवमपिघटकाक्षौनाया-
 पटनिरूपितशक्तिसत्त्वत्पदपदजन्यघटाद्युपस्थितेरव्या-
 वृत्तेः । अथकिंचिन्निरूपितत्वविषयतानिरूपितत्वेनश-
 क्तिविषयतायादृशकारणतावच्छेदिकातादृशकारण-
 ताप्रतियोगिकप्रकृतार्थविषयत्वावच्छिन्नकार्यताशा-
 स्त्रित्वेनपदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वोपगमान्नायमतिप्रसङ्गः ।
 शक्तप्रशेउदासीनस्यपटनिरूपितत्वादेरभानेपिघटकाक्षौ-
 नशक्तिरूपघटौयपरंपरयासंबन्धविषयकपदज्ञानस्य
 घटादिस्मारकतयातस्मृतिजनकतायांपटादिनिरू-
 पितत्वविषयतानिरूपितत्वस्यशक्तिविषयत्वेऽनिवे-
 शादितिचेद् एवमपियत्रघटादेःशक्तत्वसंबन्धेनप-
 दांशेप्रकारतातज्जन्योपस्थितितोपिघटादेःशाब्दबो-
 धोत्पत्त्यातदनुपपत्तिर्दुर्वारैव । तच्चपदांशेसंसर्गतया
 शक्तेर्भाविशक्तावर्थस्यनिरूपितत्वरूपसंबन्धान्तराभा-
 वात्* । वस्तुतोघटत्वादुपलक्षितवाचकाद्द्रव्यादिप-
 दाच्छक्त्याऽभान्तस्य घटत्वादिप्रकारकशाब्दबोधवार-
 णायतनवर्मप्रकारशाब्दबोधेशक्तौतद्वर्मविशिष्टनिरूपि-
 तत्वावगाहित्वेनशक्तिज्ञानस्योपयोगितावाच्यातथा
 चतत्संबन्धिनोक्षणाग्रहस्यतेनरूपेणासंग्रहादननु-

6275

गमेनव्यभिचारप्रसक्तोक्तकार्यकारणभावेकारणान्त
 र्यप्रवेशस्यावश्यकत्वम् । एवंशक्तिज्ञानमुभयविधंविनिग-
 मनाविरहाच्छाब्दबोधप्रयोजकंपदेऽर्थवाचकत्वावगा-
 हिर्येपदवाच्यतावगाहितयोरपि नानुगमसंभवः ।
 वाच्यत्ववाचकत्वयोःशक्तिप्रतियोगित्वशक्त्याश्रयत्वरूपयो-
 र्मिथोविलक्षणसंबन्धरूपतयाऽनुगतानतिप्रसक्तरूपाभावा-
 त् । संबधत्वादिनानुगमेतदीयकालिकादिसंबन्धज्ञानाद-
 र्थधर्मिकपदवाचकतायाः पदधर्मिकार्थवाच्यतायाश्च-
 ज्ञानाच्छाब्दबोधापत्तेः । तज्जन्योपस्थित्योरपिपरस्पर-
 रजन्यबोधेव्यभिचारः । एवंलक्षणाज्ञानमपिपदेऽर्थसं-
 बन्धवाचकतावगाहितयाऽर्थेपदसंबन्धवाच्यतावगा-
 हितयाहिविधंशाब्दबोधप्रयोजकं तदधीनोपस्थि-
 त्योरपिअतिप्रसक्तरूपेणानुगमासंभवेनपरस्परजन्य
 शाब्दबोधेव्यभिचारवारणायकार्यतावच्छेदकगर्भकार
 णानन्तर्यप्रवेशोभ्रुवएवेत्यवधेयम् । अथवत्यनुपस्थित-
 स्यापिपदार्थद्वयसंसर्गस्यशाब्दधीविषयत्वापगमेसंब-
 न्धभानेनियामकाभावाच्छाब्दबोधाधितयावत्संबन्ध
 भानापत्तिरितिचेन्न । कयोश्चित्पदयोःकेनचित्संबन्धेन-
 स्वार्थान्वितबोधएवसाकाङ्क्षतयाकाङ्क्षाज्ञानस्यै-
 वपदार्थसंसर्गभानेनियामकत्वात् । ययोश्चपदयोर्ना-
 नासंबन्धेनस्वार्थान्वयबोधाकाङ्क्षातज्जन्यशाब्दबो-
 धेसंसर्गविशेषतात्पर्यज्ञानरूपकारणबलादेवसंबन्धभा-
 ननियमोपपत्तेः । नचसंसर्गविशेषानुपस्थितौतात्पर्य-
 ज्ञानासंभवेनतदुपस्थितेरावश्यकतयातद्गोचरसंस्का-
 रोद्बोधार्थमेवतदववृत्तिज्ञानमपेक्षितमितिवाच्यम् । उ-

द्वोषकान्तरादुपस्थितेपिसंसर्गेतात्पर्यग्रहसंभवात्त-
 ववृत्तिज्ञानस्यानपेक्षितत्वात् । तस्मात्घटत्वगोत्ववि-
 शिष्टएवघटगवादिपदस्यशक्तिः पदार्थद्वयसंसर्गस्तुषा-
 काङ्क्षाबललभ्यएवेतिस्थितम्* । घटादिपदानांपदा-
 र्थतावच्छेदकौभूतऽघटत्वादिविशिष्टएवशक्तिः नतुत-
 दुपलक्षिते । घटत्वादेरुपलक्षणत्वेतस्यद्रव्यत्वाद्यविशे-
 षणघटादिपदाद्द्रव्यत्वादिनानबोधोऽपितुघटत्वादि-
 नैवेतिनियमानुपपत्तिः । अथघटत्वादेरिवद्रव्यत्वा-
 देरपिवैशिष्ट्यस्यघटादौसत्त्वाद्घटादिपदशक्तावपिघट-
 त्वसामानाधिकरण्यरूपवैशिष्ट्यवद्द्रव्यत्वादिसामाना-
 धिकरण्यरूपवैशिष्ट्यस्याप्यक्षततथाघटत्वविशिष्टेशक्ति-
 नंतुद्रव्यत्वविशिष्टइत्यस्यकोर्थः । अत्रवदन्ति । तद्विष्टे
 शक्तिरित्यस्यतद्वर्मतद्वैशिष्ट्यतदाश्रयेषुचिध्वेवशक्तिरि-
 त्यर्थः । घटादिशक्तिमतिद्रव्यत्वादिवैशिष्ट्यस्यपि
 द्रव्यत्वादौतच्छक्तिविरहात्तेषामुपलक्षणता । घटत्वा-
 दौतत्वात्ताच्चतेषांविशेषणता । एवंचप्रवृत्तिनिमित्ते
 पिशक्तेस्तस्यापिवाच्यतयावाच्यत्वे सतिवाच्यवृत्तिरवे
 सतिवाच्यापस्थितिप्रकारत्वमितिप्रवृत्तिनिमित्तलक्षणोवा-
 च्यत्वेसतीतिविशेषणदानंजात्याकृतिव्यक्तयःपदार्थरूति-
 न्यायसूत्रोक्तं गोत्वादिजातेर्गवादिपदार्थत्वमप्युपपद्यते ।

वाचत्वे सतीति । शब्दाश्रयत्वशक्यतानभ्युपगन्तुमतेतचा-
 व्याप्तिवारणायप्रथमंसत्यन्तम् । आकृतेःपदार्थत्वमतेतचाति-
 व्याप्तिवारणायद्वितीयसत्यन्तम् । वाच्यवृत्तिष्वसत्त्वात्सम्ब-
 न्धेनग्राह्यम् अतःआकृतेःपरम्पर्याघटादिवृत्तिरवेपिनक्षतिः ।

* हरिदासास्तुतत्पदबोध्यत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यता-
 संबन्धेनभगवदिच्छावत्त्वमेवतत्पदवाच्यत्वम् । गङ्गा-

अथ घटादिपदादृघटोबोधव्यङ्ग्याकारिकायाभगवदिच्छा-
याबोधविशेषविषयतात्वेनबोधविषयतानिष्ठप्रकारता-

नचाकृतेःसाक्षात्सम्बन्धेनघटादिवृत्तित्वसत्त्वात्तद्दोषतावस्थ-
मितिवाच्यम् । आकृतेर्घटादिपदजन्यशब्दबोधघटादिरूपवा-
च्येयेनसम्बन्धेनप्रकारत्वंतादृशसम्बन्धेनवाच्यवृत्तित्वस्यविवक्षि-
तत्वात् । दधिपदप्रवृत्तिनिमित्तलक्षणस्यस्थूलदध्यादावतिव्या-
प्तिःस्थूलदध्यादेस्तद्वयवदधिसमवेतत्वात् दधिपदवाच्यत्वाच्च

दिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायामुक्तार्थ-
प्रवाहादावेवैश्वरेच्छासंबन्धत्वंनतीरादावितिनतीरादौगङ्गाप-
दवाच्यतापत्तिः । नचतीरादौनतत्संबन्धत्वमित्यस्यनतीराद्यनु-
योगिकसम्बन्धत्वमर्थःसचनसंगच्छतेतादृशविशेष्यतायास्तीरा-
दावपिसत्त्वात्तीरानुयोगिकत्वस्यैश्वरेच्छाप्रतियोगिकत्वस्यत-
त्रसत्त्वादितिवाच्यम् । तीरादौनतत्सम्बन्धत्वमित्यस्यनतीरा-
नुयोगिकत्वावच्छेदेनतत्प्रतियोगिकत्वमित्यर्थकतयाऽनुपप-
त्तिविरहात् । यथाहिसमवायैक्यमतेएकस्मिन्नेव रूपप्रतियोगि-
कत्ववाच्यनुयोगिकत्वोभयसत्त्वेपितन्निष्ठसामानाधिकारण्यमा-
त्रंनत्ववच्छेद्यावच्छेदकभावाख्यसम्बन्धइतिनवाख्यादेरूपादिम-
त्त्वं, तथागङ्गापदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्य-
तायाईश्वरेच्छाप्रतियोगिकत्वतीरानुयोगिकत्वोभयवत्त्वेपिन-
तयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावइतिनतीरादेर्गङ्गापदवाच्यत्वम् । के-
चित्तत्रवच्छेदवच्छेद्यादकभावानङ्गीकारेपिवायूरूपवानितिज्ञान-
स्यैकसमवायसत्त्वेपिरूपात्मकसंबन्धसत्त्वाद्वापितादृशविशेष्य-
तासत्त्वेपिपटपदादेर्घटादावभानेनापत्त्यभावात् । तादृशसम्बन्धे-
नपटपदवत्त्वमेवपटपदवाच्यत्वमित्याशयस्तेषाम् ॥ पा० ॥

निरूपितविशेष्यताघटएव न तु घटत्वादौ विषयतामात्रं
 च वस्तुमात्र एवेति कथं घटपदशक्तिर्घटत्वादित्विष्वेति नि-
 यम इति चेदौ श्वरेच्छायास्तत्पदजन्यशब्दबोधविषयता-
 प्रयोजकः संबन्ध एव तत्र तत्पदशक्तिरिति व्यपदेशनियामको
 घटपदाद्घटो बोद्धव्य इत्यं तादृशेच्छायां च घटत्वावच्छेदे-
 न बोधविषयत्वमवगाहमानायां समवायावच्छिन्नं बोध-
 विषयतावच्छेदकत्वं घटत्वे समवायेन घटत्वाद्यवच्छेदात्वं
 वा विषयतायां संसर्गमया दयाभासते । एवं चाश्रयत्व-
 संबन्धावच्छिन्नबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्य-
 त्वं घटस्य । अवच्छेदकत्वसंसर्गावच्छिन्ना घटविशेष-
 णतापन्नबोधविषयत्वस्यैव प्रकारता तन्निरूपितविशेष्य-
 त्वं घटत्वस्य, घटविशेषणतापन्नबोधविषयत्वांशेऽवच्छेदा-
 त्वसंबन्धेन प्रकारत्वं वा घटत्वस्य । घटत्वबोधविषयत्व-
 योः संसर्गविधया भासमानत्वं समवायस्येति त्रितयमेव-
 घटपदजन्यबोधविषयतायामुपयुज्यते इति त्रयाणां वा-
 च्यतोपपत्तिः । घटघटत्वसंसर्गेषु संकेतविषयतानां
 मिथो वैलक्षण्यं पितन्निरूपकबोधविषयताया ऐक्याच्छ-
 क्त्यैक्यप्रवादः न तु संकेतैक्याच्छक्तशक्यतावच्छेदकभेदे-
 नापिशक्तिभेदानुपपत्तिः भगवत्संकेतस्यैक्यात् । तदंशे-
 चाश्रयत्वसंबन्धावच्छिन्नबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपि-
 तसंकेतविषयतावगाहिज्ञानस्यैव पदार्थान्तरान्वयबो-
 धयोगित्वमिति शक्तिभ्रमं विना न पदार्थतावच्छेदके प- १

अतो विशेष्यदलम् । तदंशे चाश्रयत्वसंबन्धेनेति । चाश्रयत्वसंब-
 न्धः स्वरूपसंबन्धः । न पदार्थतावच्छेदके पदार्थान्तरान्वय इति ।

पार्थान्तरान्वयः ॥ यत्तु तदंशसंकेतमुख्यविशेष्यताग्र-
हस्तत्वेतरान्वयबोधप्रयोजकः । लोमादिमान्पशुपदाद्
बोद्धव्यद्वयाकारकसंकेतलोमाद्यंशबोधविषयातायाः ।

घटो नित्यः पशुर्नपशुरित्यादौ घटत्वे नित्यत्वस्य लोमादौ पशुमे-
दस्याबाधितत्वे पि नान्वयबोधद्वयार्थः । अथ पदार्थोपस्थितियोग्य-
ताज्ञानादिसत्त्वे न कथं न पदार्थान्तरान्वयबोधः कार्यकारणभा-
वविना कथामात्रेण वारयितुमशक्यत्वात् । अन्यथा तत्पूर्ववर्ति-
उदासीनघटज्ञानादेरपि प्रयोजकत्वापत्तिः । अत्र केचित् ।
आश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नयत्किञ्चित्पदजन्यशाब्दबोधविषयत्व-
प्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रयानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्य-
तासंबन्धस्तेन शाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति आश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नयत्-
किञ्चित्पदजन्यशाब्दबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यता-
ग्रहस्य विशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वोपगमात् न घटत्वलोमादौ प-
दार्थान्तरनित्यत्वपशुमेदान्वयः । एतादृशकार्यकारणभावग्राह-
कमेव तादृशं वाक्यम् । न च गङ्गोपदलक्ष्यतीरादौ पदार्थान्तरान्व-
यानुपपत्तिः तत्राश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नयत्किञ्चित्पदजन्यबोध-
विषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यताग्रहस्य विशेष्यतासम्बन्धे-
नासत्त्वादिति वाच्यम् । ज्ञानेतत्पुरुषीयत्वानिवेशादन्ततो-
भगवतस्तीरादिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्य-
ताग्रहस्य विषयतासम्बन्धे न तत्त्वसत्त्वादित्याहुस्तन्न । ज्ञानेतत्पुरु-
षीयत्वानिवेशे पशुर्नपशुरित्यादौ पदार्थतावच्छेदकलोमादौ प-
शुमेदान्वयापत्तेर्दुर्वारत्वात् तत्त्वाप्यन्ततोभगवतो लोमादिपद-
जन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यताग्रहस्य विशेष्यता-
सम्बन्धेन सत्त्वात् । परेतु सद्विशेष्यककिञ्चित्पदार्थप्रकारकशा-

द्बुद्धित्वावच्छिन्नप्रतितदवच्छिन्नविशेष्यताकाश्रयत्वसम्बन्धाव-
 च्छिन्नपदजन्यशाब्दबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यता-
 ग्रहत्वेनसामानाधिकरण्याप्रत्यासत्थाप्रतिबन्धकत्वकल्पनात् न-
 पदार्थतावच्छेदकघटत्वलोमादौपदार्थान्तरान्वयः । नचलक्ष्य-
 तावच्छेदकेपिपदार्थान्तरान्वयस्याव्युत्पन्नतयाघटादियत्किञ्चि-
 त्पदलक्ष्यतावच्छेदकलोमादौपदार्थान्तरान्वयपत्तिः तत्रलो-
 माद्यवच्छिन्नविशेष्यताकतादृशविषयत्वप्रकारतानिरूपित विशे-
 ष्यताग्रहस्याभावादितिवाच्यम् । तद्विशेष्यकपदार्थान्तरप्रकार-
 कान्वयबोधं प्रतितदवच्छिन्नविशेष्यकलक्षणाग्रहत्वेनापिप्रतिब-
 न्धकत्वकल्पनात् । नचपशुपदजन्यस्यलोमपदजन्यस्यलोमिला-
 क्षणिकघटादिपदजन्यस्य * लोमादिमानेकत्ववालोमएकत्वव-
 दितिसमुहालम्बनेनशाब्दबोधे*लोमादिमतिलाक्षणिकघटादि-
 पदजन्यस्यवालोमलाक्षणिकपदजन्यस्यलाक्षणिकलोमपदजन्यस्य
 वातादृशसमूहालम्बनेनबोधेलोमिणैकत्वभानानुपपत्तिरितिवा-
 च्यम् । तद्विशेष्यकपदार्थान्तरप्रकारकशाब्दबोधेतद्विमिकशक्तिय-
 हाभावविशिष्टस्यतद्विमिकलक्षणाग्रहाभावविशिष्टस्यतदवच्छि-
 न्नविशेष्यकतादृशप्रकारतानिरूपितविशेष्यताग्रहस्यतादृशता-
 दृशग्रहाभावविशिष्टस्यतदवच्छिन्नविशेष्यकलक्षणाग्रहस्यचप्रति-
 बन्धकत्वकल्पनात् । नचयत्रलोमत्वेनलोमावच्छिन्नविशेष्यक-
 तादृशविशेष्यताग्रहःशाब्दबोधेचलोमत्वेनैवघटादिभानंतत्र
 लोमत्वेनघटपदार्थान्वयप्रसङ्गः तत्रघटत्वावच्छिन्नविशेष्यकता-
 दृशविशेष्यताग्रहाभावादितिवाच्यम् । यत्रयत्किञ्चित्तदवच्छि-
 न्नाशक्यतावच्छेदकतातत्रशक्यतावच्छेदकतायादृशधर्मावच्छि-
 न्नातदवच्छिन्नविशेष्यताकतादृशग्रहंप्रतितदवच्छिन्नावच्छेदक-
 ताकतादृशग्रहस्यप्रतिबन्धकत्वात् । तत्रस्वरूपतोघटत्वादेष्वघटा-

दिपदशक्यतावच्छेदकतातदनुरोधेनतद्विशेष्यकतादृशशाब्द-
 बोधंप्रतिस्वरूपतस्तदवच्छिन्नविशेष्यताकतादृशग्रहस्यप्रतिब-
 न्धकत्वकल्पनम् । एवंपदार्थतावच्छेदकतावच्छेदकेलोमादा-
 वितरान्वयबोधवारणायतद्विशेष्यकशाब्दबोधेतदवच्छिन्नावच्-
 छेदकताकविशेष्यताकतादृशग्रहत्वेनप्रतिबन्धकत्वंकल्पनीय-
 म् । एवमन्यत्राप्युहनीयम् । नचैतावतालोमविशेष्यतरा-
 न्वयबोधवारणेपिपशुभेदादौसामान्यसामग्रीतः आधेयतासम्ब-
 न्धेनलोमादिप्रकारताकान्वयबोधापत्तिर्दुर्वाराभेदविशेष्यके-
 तरान्वयबोधेतदवच्छिन्नविशेष्यकतादृशग्रहरूपप्रतिबन्धका-
 भावादुद्भूतिवाच्यम् । इतरविशेषणतयोपस्थितस्यान्यत्रविशे-
 षणतयानन्वयित्वरूपनियमान्तरेणतस्यवारणायत्वादितिप्राहुः ।
 वस्तुतस्तुपदार्थतावच्छेदकलोमादिधर्मिकेतरान्वयबोधस्याप्र-
 सिध्यासामान्यसामग्र्याएवकार्यीत्यतिव्याप्यत्वात् यत्रपशु-
 पदस्यलोमलक्षणाशक्तिभ्रमोवातत्पशुर्नपशुरित्यतोलोमिपशु-
 भेदान्वयप्रसिद्धिरितिचेत्तस्थलीयसामग्र्यालोमिशक्तिभ्रमलक्षणा-
 ग्रहघटिततयातत्स्थलीयसामग्र्यालोमावच्छिन्नवाचकपशुपद-
 घटिततादृशवाक्यस्थलेऽभावात् नतादृशबोधोपपत्तिरिति, यत्र-
 पशुर्नपशुरितिवाक्यघटकैकपशुपदस्यलोमिशक्तिभ्रमलक्षणाग्र-
 हेवापरपशुपदस्यलोमावच्छिन्नवाचकतातत्रलोमपशुभिन्नमि-
 तिवत्पशुभिन्नयत्लोमतद्वानितिविबोधापत्तिः तादृशसाम-
 ग्र्यास्तत्रापिसवादितिचेत्तादृशबोधस्याप्रसिद्धेरनापत्तिः पशु-
 भिन्नलोमादिवाचकतदादिपदघटिततद्धानितिववाक्यतस्तत्प्रसि-
 द्धिरितिचेत्तत्स्थलीयसामग्र्याविलक्षणानुपूर्वीप्रकारकज्ञाना-
 घटिततयातादृशसामग्र्यास्तत्रासत्त्वात्नकाप्यनुपपत्तिः ।
 एवञ्चपशुमुन्दरमित्यादौकचित्सौदर्यादिपदार्थतावच्छेदकेत-

प्रकारकत्वेपिलोमादेर्धर्मविशेषणतापन्नस्यैवतादृशवि-
षयताविशेष्यत्वमनतुमुख्यविशेष्यत्वमतःशक्तिभ्रमंविना
नलोमादिनापदार्थान्तरान्वयइतितादृशबोधविषय-
त्वप्रकारतायामाश्रयत्वसंसर्गावच्छिन्नत्वविशेषणमन-
र्थकमिति । तन्न । लोमपशुपदजन्यबोधविषयतावच्छे-
दकस्मर्त्तत्वादि संकेतविषयतातदवच्छेदकतासं-
सर्गकतादृशबोधविषयत्वप्रकारकसंकेतमुख्यविशेष्यंलो-
मेतिज्ञानालोमादिमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधानुदया-
दाश्रयतासंबन्धावच्छिन्नत्वेनतादृशशाब्दबोधविषय-
त्वप्रकारतायाश्वयंनिवेशनीयतयातत्रलोमावच्छि-

रान्वयबोधसंभवेपिनक्षतिः तादृशबोधस्यपारमार्थिकतथात-
त्रतादृशानुपूर्वीविशेषप्रकारकज्ञानघटितसामग्र्याःप्रयोजक-
त्वादितिमुधौभिर्ज्ञेयम् । प्रकारत्वेपिति ॥ अवच्छेदकत्वसम्ब-
न्धेनेत्यादि । नतुमुख्यविशेष्यत्वमिति । प्रकारतानवच्छिन्नविशे-
ष्यतायाएवमुख्यविशेष्यतात्वादितिभावः । तन्नेति । अथलोमपशु-
पदजन्यबोधविषयतावच्छेदकंभवत्वेतादृशाधुनिकसंकेतज्ञानस्य
लोमादिमानित्याकारकशाब्दबोधहेतुत्वंदुर्घटलोमादिमदंशेता-
दृशसंकेतविषयतायाशसत्त्वात् लोमादिमदंशेशाब्दबोधविषयता-
प्रयोजकस्यतदंशसंकेतविषयताकज्ञानस्यासत्त्वादेवंतादृशाधु-
निसंकेतज्ञानस्यतादृशशाब्दबोधहेतुत्वेलोमादिमतिभवन्यत-
सिद्धेतरान्वयप्रयोजकस्यतदंशेआश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नबोध-
विषयत्वप्रकारतानिरूपितसंकेतविषयताशालिज्ञानस्यासत्त्वात्
एवंतादृशसंकेतविषयताज्ञानात् भवन्मतेतत्रेतरान्वयबोधाप-
त्तिरेवलोमत्वावच्छिन्नधर्मिकतादृशसंकेतविषयताज्ञानात्लो-

नविशेष्यकबोधस्यैवसंकेतविषयताग्रहेणान्यादृशबो-
धात्पक्षे रनुभवविरुद्धतयेष्टापक्षे रयोगात् । एवंचपदा-
र्थःपदार्थेनान्वे तिनतुपदार्थैकदेशेनेत्यत्रपदार्थत्वबोध-
विषयताश्रयत्वेनसंकेतविषयत्वम् । एकदेशत्वञ्चबो-

मादिमतोनुपस्थित्याकथंवातादृशसंकेतज्ञानात्लोमादिमतः-
शाब्दबोधः, हस्तौहस्तिपकसम्बन्धीत्याकारकज्ञानाद्वस्तिमतो-
ऽस्मृतेरिवतादृशसंकेतविषयतात्मकसम्बन्धज्ञानात् लोमादि-
मतःस्मृतेरनुभवविरुद्धत्वाद्विज्ञानस्यतादृशशा-
ब्दबोधहेतुत्वंभवताऽपिनस्वीकार्यमित्येतन्मतेऽपिनतद्दोषदू-
तिमहदसमञ्जसम् । मैवं, लोमादिमन्निष्ठायापशुपदजन्यशाब्द-
बोधविषयतातदवच्छेदकंभवत्वित्याकारकाधुनिकसंकेतस्वी-
कारात्नप्रथमदोषः आश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नबोधविषयत्वप्र-
कारतानिरूपितसंकेतविषयताज्ञानस्येतरान्वयबोधप्रयोजक-
त्वमितियदुक्तं तत्राश्रयत्वंनस्वरूपसम्बन्धः किन्वाधेयतानिरू-
पितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वं सर्वत्रतादृशाऽधिकरण-
त्वस्यैवसंसर्गतयाभानोपगमात् । तथाचबोधविषयत्वविषय-
तानिरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वविषयतानिरूपितसं-
केतविषयताग्रहएवेतरान्वयबोधप्रयोजकः एवञ्चलोमलोमादि-
मन्निष्ठपशुपदजन्यबोधविषयतावच्छेदकंभवत्वित्याकारकसंके-
तेबोधविषयत्वेस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधारतानिरूपिताधेय-
तासंसर्गेणलोमादिमतोभानेननद्वितीयदोषस्यावकाशः । अन्य-
थाघटपदंघटविषयकबोधजनकंभवत्वित्याकारकसंकेतज्ञानस्या-
पिभट्टाचार्यमतेहेतुतयातादृशसंकेतग्रहस्यलेतादृशानुपपत्तिर-
शक्यसमाधिरेवेतितत्रापितादृशरौत्यैवानुपपत्तिःपरिहरिणो-

धविषयता वच्छेदकत्वेन तथा त्वरूपं तच्च शक्यता वच्छेद-
क इत्यवधेयम् ।

या । एवं लोमादिमानाधेयतासम्बन्धेन लोमविशिष्टमुख्यविशेष्य-
तानिरूपिता वच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नपशुपदजन्यबोधविष-
यत्वप्रकारत्वावच्छिन्नायाऽधिकरणत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारता-
तन्निरूपितविशेष्यतावानित्याकारकसंकेतविषयताग्रहोपगमेन-
नता तादृशज्ञानजन्यलोमादिमहिषेयकपदार्थोपस्थितेरनुपप-
त्तिरितिनवतौयदोषः पदमादधातीति सुधौर्भर्ष्यम् । इदं त्वव-
धातव्यम् । भट्टाचार्यानन्वयायिभिः प्राचिनैरेव सर्वत्राधिकरण-
त्वस्य संसर्गतायाः स्वीकरणीयतया तदन्वयिभिर्नव्यैः सर्वत्राधिकर-
तायाः संसर्गत्वस्यास्वीकरणीयतया आश्रयत्वस्य स्वरूपसंसर्गप-
रतया तादृशसंकेतग्रहस्य शाब्दबोधहेतुत्वेन भट्टाचार्यमते तत्रे-
रान्वयबोधप्रयोजको घट एवेत्यकामेनापि भट्टाचार्यानुयायिना
तादृशसंकेतग्रहस्य शाब्दबोधहेतुत्वमुपगन्तव्यमिति संकेतमुख्य-
विशेष्यताग्रहस्य इतरान्वयबोधप्रयोजकत्वमतेऽपि न दोषः परन्तु
घटपदं घटविषयकबोधजनकं भवत्वित्याकारकसंकेतग्रहस्य शा-
ब्दहेतुतयाः सर्वानुभवसिद्धतया तादृशसंकेतमुख्यविशेष्यतायाः प-
दे एव सत्त्वेन तत्रेतरान्वयबोधप्रयोजको दुर्लभः । न च स्वमतेऽपि त-
त्रेतरान्वयबोधप्रयोजको दुर्लभ इति वाच्यम् । स्वरूपसम्बन्धा-
वच्छिन्नतादृशविषयतानिरूपितविषयताग्रहतादृशविषयता-
निरूपिताधेयसम्बन्धावच्छिन्नविषयताग्रहयोरन्यतरस्येतरान्वय-
बोधप्रयोजकत्वोपगमात् । एवञ्च लोमादिमन्निष्ठपशुपदजन्यबो-
धविषयता वच्छेदकं भवत्वित्याकारकसंकेतग्रहस्य शाब्दबोधप्रयो-
जकत्वोपगमेऽपि भट्टाचार्यमतेऽपि न दोष इति चेद् एवमप्येतन्मते-
ऽपि तादृशमुख्यविशेष्यताग्रहतादृशग्रहयोरन्यतरस्य प्रयोजक-

दकद्रव्यबधेयम् । अथघटत्वाद्व्युत्पत्तिर्द्रव्यपदशक्त्य-
वगाहिप्रमातोघटत्वादिप्रकारस्यघटादिपदशक्तिप्रमा-
तः कालिकादिसंबन्धेनघटत्वादिप्रकारकस्याब्धौ-
धस्यवारणायतत्संबन्धेनतद्वर्मप्रकारकस्याब्धौधंप्रति-
तेनसंबन्धेनतद्वर्मविशिष्टांशेपदवाच्यत्वावगाहिज्ञानं
कारणंवाच्यम् । विशिष्टांशेपदवाच्यत्वावगाहित्वं
चविशेषणीभूततत्तत्संबन्धतत्तद्वर्म्यंशेतद्वगाहित्वंवा-
च्यन्नतुतेनसंबन्धेनतद्वर्मधर्मितावच्छेदकीकृत्यैवतद-
वगाहित्वंवघटत्वादिकंधर्मितावच्छेदकीकृत्यद्रव्यादि-
पदशक्तिज्ञानस्यापिकालिकसंबन्धेनघटत्वादिकंधर्मि-
तावच्छेदकीकृत्यघटादौघटपदशक्तिग्रहस्यापिचप्र-
मात्वेनोक्तातिप्रसङ्गावारणात् । एवमपिघटत्वांशे-
निधर्मितावच्छेदककात्ममेयत्वादिधर्मितावच्छेदकका-
च्चघटादिपदनिरूपितवाच्यताग्रहात्तत्प्रकारकबोधवा-
णायस्वरूपतोघटत्वादिप्रकारकबोधेघटत्वत्वाद्यवच्छि-
न्नधर्मिकवाच्यत्वग्रहापेक्षोपेया । तथाचघटत्वत्वाद्यनु-
पस्थितिदशायांशाब्धबोधानुपपत्तिः । नचघटपदांशेघ-
टादिवाचकत्वज्ञानमेवहेतुः । एवंचस्वरूपतोघटत्वादि-
प्रकारकबोधेवाचकतांशेस्वरूपतोघटत्वादिप्रकारकज्ञान-
स्यैवहेतुत्वमितिघटादिपदजन्यबोधेघटत्वत्वाद्युपस्थितेर्ना-

त्वोपगमेकोदोषइति । द्रव्यपदशक्त्यत्वावगाहिप्रमातइति ।
घटत्वावच्छिन्नेद्रव्यपदशक्त्यत्वेभ्रमवतोद्रव्यादिपादाद्घटत्वा-
वच्छिन्नप्रकारकस्याब्धौधार्थंघटत्वावच्छिन्नेद्रव्यादिपदशक्ति-
ज्ञानस्यहेतुत्वमावश्यकमेवंचतादृशज्ञानस्यप्रमातयाऽभ्रान्तस्या-
पितादृशज्ञानात्घटादिप्रकारकस्याब्धौघापत्तिरितिभावः ।

पेक्षेतिवाच्यम् । एवमपिघटादिपदांशिसमवायवाच-
कताप्रकारकज्ञानस्यशाब्दबोधेघटत्वादिसंबन्धतया
स्वरूपतःसमवायभानप्रयोजकतायावाच्यतयासमवा-
यवाचकताज्ञानेचवाचकतांशेस्वरूपतःसमवायस्य
प्रकारत्वासंभवेननित्यसंबन्धत्वरूपसमवायत्वेनैव
समवायावगाहितायाउक्तसमवायभानप्रयोजकत्व-
स्योपेयतयातदनुपस्थितिदशायांघटादिपदाच्चशाब्द-
बोधानुपपत्तिरितिचेन्न । तत्सम्बन्धेनतद्वर्मप्रकार-
कशाब्दबोधेतत्संसर्गाविच्छिन्नतद्वर्मनिष्ठावच्छेदकता-
कस्वजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितेच्छाविशेष्य-
तात्वावच्छिन्नसंसर्गकतत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्वर्मनिष्ठध-
र्मितावच्छेदकताकपदप्रकारकज्ञानत्वेनविषयता-

स्वरूपतोघटत्वप्रकारकबोधेवाचकतांशेस्वरूपतोघटत्वादिप्रका-
रकज्ञानस्यैवहेतुत्वमिति । घटपदंघटत्ववाचकमित्याकारक-
ज्ञानविषयस्यघटत्ववाचकत्वस्यघटत्वनिष्ठविषयतानिरूपिता-
वच्छिन्नत्वविषयतानिरूपितबोधविषयत्वविषयतानिरूपिता
या बोधनिष्ठाविषयतातन्निरूपितजनकत्वविषयतानिरूपितवि-
षयतारूपतयातद्घटकावच्छिन्नत्वविषयतानिरूपकविषयतया-
माधेयत्वसम्बन्धेनघटत्वस्यस्वरूपतःप्रकारकत्वंवाच्यं समवाया-
तिरिक्तसम्बन्धेनजत्यादेःस्वरूपतःप्रकारकत्वोगमादितिभावः ।
समवायवाचकताज्ञानेऽप्येवंरौत्यासमवायस्यप्रकारत्वंबोध्यम् ।
स्वरूपतःसमवायस्यप्रकारत्वासंभवेनेति । जातीतरस्यस्वरूपतः
प्रकारत्वानभ्युपगमादितिभावः । तत्सम्बन्धेनतद्वर्मप्रकारक-
शाब्दबोधिइति । निर्द्वर्मितावच्छेदककाद्वयत्वादिधर्मितावच्छे

विशेषसंसर्गकार्यविशेष्यकशक्तिज्ञानस्य हेतुता । द्वे-
 दृशशक्तियहेचसम्बन्धघटकतयैवावच्छिन्नत्वांशिसमवा-
 यभानात्स्वरूपतोपितस्यभानसम्भवेनसमत्वायत्वोस्थिते
 नापेक्षेति सामञ्जस्यात् । द्रव्यपदाद्द्रव्यबोद्धव्यमित्या-
 कारताप्रयोजकद्रव्यपदजन्यबोधविषयत्वोयभगवदि-
 च्छाप्रकारतानघटत्वावच्छिन्नविषयत्वनिष्ठा अपितु
 द्रव्यत्वावच्छिन्नविषयत्वनिष्ठैवेतिद्रव्यपदजन्यबोधी-
 यघटत्वावच्छिन्नविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितभग-
 वदिच्छानिरूपितविशेष्यतात्वावच्छिन्नसंसर्गेणघटत्वा-
 वच्छिन्नांशेद्रव्यपदप्रकारकज्ञानंसंसर्गतावच्छेदकघट-
 त्वावच्छिन्नांशेभ्रमएवेति । नचद्रव्यपदजन्यविभक्त्युप-
 स्थापितैकत्वादिप्रकारकद्रव्यत्वावच्छिन्नविषयकबो-
 धीयैकत्वावच्छिन्नविषयतासापिद्रव्यपदजन्यबोधी-
 यद्रव्यत्वावच्छिन्नविषयतात्वेनभगवदिच्छाविषयः ए-
 वंचद्रव्यपदजन्यबोधीयैकत्वावच्छिन्नविषयत्व-
 निष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेनैकत्वादि-
 मतोद्रव्यपदवत्त्वाद्द्रव्यपदादभानस्यपदान्तरानुप-
 स्थितैकत्वेनप्रकारेणापिशब्दबोधप्रसङ्गोद्वारएवति-
 वाच्यम् । *तत्पदजन्यतद्वर्मप्रकारकशब्दबोधेतद्वर्मा-

ककान्निरुक्तसंसर्गकघटपदप्रकारताकज्ञानाद्घटत्वादिप्रकार-
 कशब्दबोधवारणायतत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्वर्मनिष्ठधर्मितावच्छे-

* एतस्याग्रे तादृशविशेष्यतात्वेन संबन्धतानुपगमात् ।
 यथवा इति प्राचीन पुस्तकेष्वधिकः पाठः । तदनुरोधेन
 टीकायां व्याख्यानम् ।

वच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वेन तत्पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारता-
वगाहितादृशप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंसर्गकमिच्छा-
प्रकारकज्ञानहेतुः । एवं चैकत्वादिप्रकारकद्रव्यादिपदज-
न्यबोधजनकशक्तिग्रहेण द्रव्यादिपदजन्यबोधविष-
यत्वनिष्ठद्रव्यत्वावच्छिन्नत्वेनैव तादृशविषयत्वमवगा-
हमानाया भगवदिच्छायाः प्रकारतायां द्रव्यत्वमात्रा-
वच्छिन्नत्वेनावच्छिन्नायां बाधितस्यैकत्वावच्छिन्नत्वा-
वच्छिन्नत्वस्यावगाहनात्तस्य भ्रमत्वनिर्वाहेणातिप्रसङ्गा-
नवकाशात् । * यत्तु तद्वर्मप्रकारकशब्दबोधे स्व-
जन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपिततद्वर्मावच्छिन्न-

कताकेति । तादृशविषयतात्वेन सम्बन्धतानुपगमादिति । स्वजन्य
बोधीयैकत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताया द्रव्यपदस्य-
संसर्गतानुपगमादित्यर्थः । तादृशविशेष्यताया द्रव्यपदस्य संसर्गतानु-
पगमे विप्रतिपन्नं प्रत्याह । अथवेति । भ्रमत्वनिर्वाहेणातिप्रसङ्गा-
नवकासादिति । तथाच अभ्रान्तस्य न तादृशशक्तिज्ञानादेक-
त्वावच्छिन्नप्रकारताकशब्दबोधः भ्रान्तस्य भवत्येवेति ध्येयम् ।
तादृशविशिष्टविशेष्यतासंसर्गताकेति । स्वजन्यबोधविषयत्व-
प्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंसर्गताकद्वयार्थः । द्रव्यपदाद्गुण-

* यत्तु पदार्थांशघटत्वादिधर्मस्य शब्दबोधप्रकारतायां-
तदंशेतत्पदशक्यतावच्छेदकत्वमेव प्रयोजकम् । शक्यताव-
च्छेदकत्वं च तत्पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशे-
ष्यतावच्छेदकत्वम् । न तु बोधविषयतावच्छेदकतया संकेत-
विषयत्वरूपं विशेषणतया वाच्यत्वम् । तथाच तद्वर्मप्रकारक-
शब्दबोधेतद्वर्मावच्छिन्नत्वविशिष्टतादृशविशेष्यतासंसर्गक-

त्वविशेषितविशेष्यतासंसर्गकपदशक्तिज्ञानमेवकारणमास्ताम् ॥ ईश्वरीयद्रव्यादिपदसंकेतश्चद्रव्यपदाद्द्रव्यबोद्धव्यमित्याकारएव न तु द्रव्यपदाद्घटोबोद्धव्यइत्याकारको घटत्वावच्छिन्नविशेष्यताकइत्युपेयते । तथाचाभ्रान्तस्थनद्रव्यपदाद्घटत्वादिप्रकारकबोधप्रसङ्गः । तत्रतत्पदजन्यघटत्वादिप्रकारकबोधजनकशक्तिग्रहेणतत्रतत्पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाबाधितघटत्वावच्छिन्नत्वेनावगाहनात्तस्यप्रमात्वासम्भवादितिकिंप्रवृत्तिनिमित्तस्यवाच्यत्वोपगमेनेतिशक्यतावच्छेदकसमाच्यमेवेतिदौधितिकारमतम् । तन्न । एवंसतिशक्तिज्ञानाधुनिकसंकेतज्ञानयोरेकरूपेणैवहेतुत्वाद्यत्रद्रव्यपदाद्गुणवत्त्वादिनाद्रव्यबोद्धव्यमित्याकारकआधुनिकः कस्यचित्सङ्केतोद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतासम्ब-

वत्त्विदिनाद्रव्यबोद्धमित्याकारकइति ॥ द्रव्यद्रव्यपदजन्यगुणाव-

शक्तिज्ञानमेवकारणमास्तांद्रव्यादिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितद्रव्यत्वावच्छिन्नभगवत्सङ्केतविशेष्यतायाघटत्वावच्छिन्नत्वेपितस्यास्तादृशप्रकारतानिरूपितद्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वेनैवसम्बन्धता । नतुतादृशप्रकारतानिरूपितघटत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतात्वेनेतितादृशप्रकारतानिरूपितभगवदिच्छाविशेष्यतायांद्रव्यत्वादेरेवावच्छेदकत्वंनतुघटत्वादेरित्येववास्वीकरणीयमितिनीत्तातिप्रसङ्गइतिशक्यतावच्छेदकेशक्तिद्रव्यतांदौधितिकृतांप्रत्यक्षमणिदौधितिप्रदर्शितमतं, तन्नशोभनमितिकाचित्कपाठः ॥

न्येनगृहीतस्तत्रतादृशसंकेतग्रहाद् द्रव्यत्वेनद्रव्यबो-
धापत्तेर्गुणवत्त्वावच्छिन्ने तस्याग्रहादभ्रान्तपुरुषस्य
गुणवत्त्वादिप्रकारकबोधानुपपत्तेर्दुर्वारत्वाच्च । अथप-
दार्थांशेद्रव्यप्रकारीभूतधर्मांशेवाच्यत्वग्रहस्यापेक्षितत्वे चा-
काशपदाच्छब्दाश्रयतया बोधो न स्याच्छब्दाश्रयत्वस्याका-
शपदावाच्यतायाः सिद्धान्तसिद्धत्वात् । अतएवतद्वारणाय

वच्छिन्नबोधविषयतावद्भवत्वित्याकारक इति ॥ द्रव्यत्वेनद्रव्य-
बोधापत्तेरिति । द्रव्यत्वप्रकारकशब्दबोधहेतोर्द्रव्यपदजन्य-
बोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितद्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यतासंस-
र्गेणद्रव्यपदवत्तान्नानस्यसम्भवात्गुणप्रकारकज्ञानस्यतादृशसं-
केतेनावगाहनात्द्रव्यत्वप्रकारकशब्दबोधस्यानुभवविरुद्धत्वा-
दितिभावः । ननुद्रव्यत्वप्रकारकशब्दबोधेद्रव्यत्वेतरधर्मावच्छि-
न्ननत्वावच्छिन्नद्रव्यपदजन्यशब्दबोधविषयत्वप्रकारतानिरू-
पितद्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यतासंसर्गकद्रव्यपदवत्त्वज्ञानस्यहेतु-
त्वोपगमान्न तादृशसंकेतज्ञानाद्द्रव्यत्वप्रकारकशब्दबोधाप-
त्तिः, संकेतीयद्रव्यपदजन्यशब्दबोधप्रकारतायाद्रव्यत्वेतरगुणा-
वच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वादित्यत आह । गुणवत्त्वादिप्रकारकश-
ब्दबोधानुपत्तेरिति । इदंत्ववधातव्यम् । गुणवत्त्वेनद्रव्यबोद्ध-
व्यमित्याकारकाधुनिकसंकेतज्ञानाद्गुणवत्त्वप्रकारकशब्दबो-
धो न भवत्येव । नचैवमनुभवापलापस्तादृशानुभवस्यैवासिद्ध-
त्वादनुभवेवातादृशाधुनिकसंकेतज्ञानस्यस्वातन्त्र्येणगुणप्र-
कारकबोधजनकत्वमङ्गीकार्यम् । नचतादृशाधुनिकसंकेतज्ञा-
नस्यस्वातन्त्र्येणहेतुतायां गौरवमितिवाच्यम् । गुणवान्द्रव्य-
पदजन्यबोधविषयतावानुभवत्वित्याकारकस्यबोधविषयत्वांशे-
गुणावच्छिन्नत्वानवगाह्याधुनिकसंकेतज्ञानस्यभवतापिस्वात-
न्त्र्येणहेतुत्वस्य स्वीकार्यत्वात् । दीधितिकृन्मतेगुणविशिष्टे श-

प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणेवाच्यत्वे सतीति विशेषणोपादान-
मिति चेन्न । शब्दाश्रयत्वस्याकाशपदवाच्यत्वमनङ्गीक-
र्यभिः प्राचीनैराकाशपदादाकाशांशेतदुपस्थाप्याप्र-
कारकशाब्दबुद्धेरवोपगमात् । तदुक्तम् । वस्तुवाप-
दादपि निर्विकल्पकमिति । निर्विकल्पकत्वं च तदं-
शेतत्पदोपस्थाप्याप्रकारकत्वं न तु तदंशे सामान्यतो निष्-
प्रकारकत्वं विभक्त्युपस्थाप्यै कत्वाद्दीनां तदंशे प्रकार-
तायाश्चावश्यकत्वात् । तेन समं पदार्थान्तरस्य संसर्गान-
वगाहने तादृशबोधस्य शाब्दत्वासंभवाच्च । वस्तुतस्तत्र-
निर्विकल्पकपदं तत्पदोपस्थाप्यार्थाविशेषितधर्मविषयक-
शाब्दानुभवजनकनिर्विकल्पकस्मरणपरमतएव तत्र निर्वि-
कल्पकरूपस्य स्मरणस्यानुपपत्तिः अनुभवस्य स्वसनामप्रका-

क्तिभ्रमतादृशसंकेतज्ञानयोर्हेतुत्वसंभवात् । भवता तादृशा-
धुनिकसंकेतज्ञानाच्छाब्दबोधानङ्गीकारेदिधीतकृतापि भवन्-
मतसिद्धतादृशाधुनीकसंकेतज्ञानाच्छाब्दबोधो नङ्गीकरणीयः ।
शाब्दत्वासंभवादिति । आकाङ्क्षादिमत्पदप्रयोज्यपदार्थविषयता-
निरूपितपदार्थविषयताशालिज्ञानस्यैव शाब्दत्वादिति भावः ।
स्वसमानप्रकारकत्वमात्रस्मृतिजनकत्वादिति । स्वसमानप्रकारक-
त्वञ्च स्वीयविषयताव्यापकप्रतिबन्धकतावत्त्वम् । व्यापकत्वञ्च स्वाव-
च्छेदकविषयतावत्त्वसम्बन्धेन । तादृशप्रतिबन्धकताचवच्छिन्नत्वावच्छि-
न्नत इच्छिन्नविषयतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नतत्पर्वतनि-
ष्ठविषयताशालीच्छानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नत इच्छिन्नविषयता-
रतानिरूपितपर्वतत्वाच्छिन्नपर्वतनिष्ठविशेष्यताशालिज्ञान-
त्वावच्छिन्नतादृशज्ञाननिष्ठा, न च पर्वतो वह्निमानिति ज्ञाननिष्ठा-

यापर्वतोवन्दिमान्ने ज्ञाननिरूपिताप्रतिबन्धकतातस्या अपि स्वीय-
 विषयताव्यापकतया तादृशप्रतिबन्धकताभाववत्त्वस्य वक्षित्वा--
 दिनाव ह्यन्तरावगाहिपर्वतोवन्दिमान्वन्दिवत्पर्वतवान्देश-
 इति ज्ञानेपिसत्त्वात्तादृशज्ञानानामपिपर्वतोवन्दिमान् इत्या-
 कारकज्ञानसमानाकारकत्वापत्तिरिति वाच्यम् । स्वीयविषयता-
 व्याप्यत्वस्यापिप्रतिबन्धकतायां निवेशनीयत्वात् व्याप्यत्वमपि--
 स्वा वच्छेदकविषयतासंबन्धे न ग्राह्यम् । न च व्याप्यत्वमेव निवे-
 शनीयं किं व्यापकत्वनिवेशेनेति वाच्यम् । वक्षित्वे तद्वन्दिविष-
 यकज्ञान निष्ठायावन्दित्वेन तद्वन्दिविषयकज्ञानं जायतामिती-
 च्छानिरूपिताप्रतिबन्धकतातस्या अपि वन्दित्वेन तद्वच्चवगाहिप-
 र्वतोवन्दिमानिति ज्ञानीयविषयताव्याप्यत्वेन वन्धिरिति ज्ञान-
 स्यापिपर्वतोवन्दिमान् इति ज्ञानसमानाकारकत्वापत्तेः । न-
 च वन्दिः पर्वतश्चेति समूहालम्बनज्ञानसमानाकारकत्वं प-
 र्वतोवन्दिमान् इति ज्ञाने स्यात्तादृशसमूहालम्बनज्ञानीयविषय-
 ता समनियतप्रतिबन्धकतासत्त्वादिति च्यम् । स्वीयविषयतासम-
 नियतस्वनिष्ठप्रतिबन्धकतावत्त्वस्य वि वक्षितत्वात् पर्वतवन्दि-
 मन्निष्ठाया तादृशे च्छानिरूपितप्रतिबन्धकतातस्याः समूहाल-
 म्बनज्ञानीयविषयतासमनियतत्वे पि तादृशसमूहालम्बनज्ञाननि-
 ष्टत्वाभावात् । न च पर्वतोवन्दिमान् इति ज्ञानस्य तादृशज्ञानप्रका-
 रीभूतवन्दिविषयकवन्धिरिति ज्ञानस्य सामानाकारकत्वापत्ति-
 रिति तादृशज्ञानस्य वन्धिरिति ज्ञानीयविषयतासमनियततया-
 वन्दित्वेन तद्वन्दिविषयकज्ञानं जायतामिती च्छानिरूपितप्रति-
 बन्धकतावत्त्वादिति वाच्यम् । स्वीयविषयतासमनीयतस्वनिष्ठ-
 प्रतिबन्धकतावत्त्वं समानाकारकत्वं, प्रतिबन्धकतावत्त्वं च स्वाश्रय-

नकत्वादित्याशङ्क्यप्रकारान्तरेण तादृशस्मरणमुपपा-
दितं मिश्रैः । अत्रचमते जात्यतिरिक्तस्य तस्य स्वरू-
पतः पदार्थान्तरे प्रकारकत्वासम्भवादाकाशवासीत्या-

प्रतिबन्धकतावत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदस्वरू-
पोभयसम्बन्धेन । प्रतिबन्धकतायां स्वाश्रयत्वं च स्वाभाववद्बृहत्ति-
त्वस्वव्यापकत्वोभयसम्बन्धेन तथाचबन्धिरिति ज्ञानौयविषयतास-
मनियताबन्धिरिति ज्ञाननिष्ठायानिरुक्तप्रतिबन्धकतातद्वत्त्वस्य स्वरू-
पसम्बन्धेन पर्वतो बन्धिमान् इति ज्ञाने सत्त्वेऽपि उभयसम्बन्धेन त-
त्सम्बन्धघटकप्रथमाभावेन तद्वत्त्वविरहात् तथाहि स्वाभाववद्-
बृहत्ति त्वस्वव्यापकत्वोभयसम्बन्धेन प्रतिबन्धकताश्रयीभूताया प-
र्वतो बन्धिमानिति ज्ञाननिष्ठावन्धित्वावच्छिन्नतद्वन्धिप्रकारतानि-
रूपितपर्वतत्वावच्छिन्नतत्पर्वतनिष्ठविशेष्यताशालिज्ञानं जाय-
तामितीच्छानिरूपितप्रतिबन्धकतातद्वत्त्वसंबन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठा-
वच्छेदकताकभेदवत्त्वविरहात् । पर्वतो बन्धिमानिति ज्ञानौय-
विषयतासमनियताया तादृशेच्छानिरूपितप्रतिबन्धकतानिरुक्त-
संबन्धेन स्वाश्रयप्रतिबन्धकतावत्त्वसंबन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छे-
दकताकभेदवत्त्वसंबन्धेन तद्वत्त्वस्य बन्धिरिति ज्ञानेऽपि सत्त्वात् ब-
न्धिरिति ज्ञानस्यापि पर्वतो बन्धिमानिति ज्ञानसमानाकारकत्वा-
पत्तिरतः स्वरूपनिवेशनमितिसदेकपरिचिन्तितपद्धतिः । अन्य-
त्सु धौभिः शोधनौयम् । प्रकारान्तरेणेति । तद्वन्धिनिष्ठप्रकारत्वा-
न्यप्रकारत्वानिरूपितद्विषयताशालिस्मृतिं प्रति तद्वन्धिप्रकारेण तद्व-
न्धिर्मानुभवः कारणमितिकार्यकारणभावकल्पनेन । नचेतादृशकार्य-
कारणभावकल्पनेऽपि क्वचित्तद्वन्धिप्रकारेण क्वचित्तद्वन्धिप्रकारेण स्मृ-
तिरित्यत्र विनिगमकाभाव इति वाच्यम् । तत्रोद्बोधकविशेषस्यै

दौशाब्दबोधानुपपत्तिः । अन्वयितावच्छेदकावच्छे-
 द्भिन्नएवचपदार्थान्तरान्वयइतिनियमानुपपत्तिश्चेति
 पदार्थवत्तत्पकारौभूतधर्मांशे शक्तिग्रहापेक्षायांगोत्वा-
 देर्गवादिपदवाच्यत्ववच्छेदाश्रयत्वस्याप्याकाशपद-
 वाच्यत्वमावश्यकमित्यभिप्रेत्यैवदौधितिकृतागुणटि-
 पण्यांरूपग्रन्थे ऽचेदन्तत्त्वमित्यादिना गोत्वादिनाश-
 ब्दाश्रयत्वस्याविशेषंव्युत्पाद्यप्रकाशस्यप्रवृत्तिनिमित्त-
 लक्षणोवाच्यत्वविशेषणोपादानंदूषितमेव । प्रत्यक्षम-
 णिदिधितौचपदार्थांशेगोत्वादेः प्रकातायांशक्यताव-
 च्छेदकतायाःप्रयोजकत्वमुपगम्यशक्यतावच्छेदकेश-
 क्तिर्दूषितैव । अत्रोक्तानुपपत्तिश्चन्या । यत्तुशक्त्याकाश-
 पदादृष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वादिनाप्याकाशबोधोभवतिनतु-
 नियमतः शब्दाश्रयत्वेनैव तथासत्याकाशःशब्दाश्रयइति-
 प्रयोगस्यमुख्यतानुपपत्तिः प्रत्येकंनानाधर्मविशिष्टएवाका-
 शेतत्पदस्यनानाशक्तिकल्पनंनसंभवतिनानाधर्मावच्छिन्नै-
 कधर्मिण्येकपदवाच्यतायाःक्वाप्यदृष्टत्वादितिशब्दाश्र-
 यत्वोपलक्षितेएवाकाशपदशक्तिरित्येवोपगतव्यम् । उपल-

वनियामकत्वात् आकाशवासीत्यादौ आकाशपदस्यशब्दाश्रयत्व-
 विशिष्टे लक्षणोपगमेनैवतादृशस्यलेशाब्दबोधानुपपत्त्यभावा-
 दाह । अन्वयितावच्छेदकावच्छेदभिन्नएवेति । अत्रोक्तानुपपत्तिरि-
 ति ॥ गुणवत्त्वेनद्रव्यबोद्धव्यमित्याकारकाधुनिकसंकेतग्रहा-
 त्द्रव्यत्वरूपेणशब्दबोधापत्तिर्गुणरूपेणतदनुपत्तिरूपा । अत्रा-
 प्युक्तदधित्ततभाववर्णनमनुमतव्यम् । शब्दाश्रयत्वोपलक्षितेचा-
 काशपदशक्तिरिति । शब्दाश्रयत्वस्याकाशपदशक्त्यावुपलक्षणत्वं

क्षणस्यापि विशिष्टावाचकपदजन्यशब्दप्रकात्वेन किञ्चि-
 द्वाधकम् । नचशब्दाश्रयत्वस्योपलक्षणत्वे तस्यैवावि-
 शेषात्प्रमेयात्वादिरप्याकाशपदजन्यानुभवप्रकार-
 तापत्तिरिति वाच्यम् । तत्प्रकारकशब्दबोधितदंशेऽ-
 नतिप्रसक्तत्वरूपशक्यतावच्छेदकत्वावगाहित्वेनोप-
 लक्षितशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वादिति, तन्न ॥ आकाशः श-
 ब्दाश्रयवृत्तिप्रयोगस्य मुख्यत्वासिध्याऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्या-
 काशपदवाच्यत्वाद्येकतररूपेण लक्षणाया एव तत्रोपगमा-
 दिति ॥ यदिचाकाशःशब्दाश्रयवृत्तिवाक्यस्य आकाशप-
 दं मुख्यमेव निर्धर्मितावच्छेदककक्षान्वयबोधो न कुत्वापित-
 दाकाशपदाच्छक्ताऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वादिना बोधनि-
 र्वाहाय विशिष्टावाचकाकाशादिपदस्य प्रकारांशे वाच्यत्वा-

शब्दाश्रय आकाशपदजन्यबोधविषयतावान्भवतु इत्याकारकभ-
 गवदिच्छायां शब्दबोधविषयतायामवच्छिन्नत्वसंबन्धेनानन्वयि-
 त्वात् । तथाचाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वप्रकारकज्ञानस्यापि संकेत-
 विषयत्वात् आकाशपदात्ताद्रव्येणापिशब्दबोधनिर्वाहः । उप-
 लक्षितशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वादिति । शब्दाश्रय आकाशपदज-
 न्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावान् इत्याकार-
 कशक्तिज्ञाने विशेष्यतांशे व्यापकत्वसंबन्धेन धर्मितावच्छेदकस्य-
 शब्दाश्रयत्वादेः प्रकारताशालिशक्तिज्ञानमेव हेतुः नतुशब्दा-
 श्रयत्वे तादृशविशेष्यतानतिरिक्तवृत्तिरवाकगाहितशक्तिज्ञानं त-
 यासति चाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वान्तिरिक्ततया तत्र
 तादृशशक्यतानतिरिक्तवृत्तिताविरहात्प्रसंगतिः स्यादिति

नवगाहिशक्तिग्रहस्यैवतद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यकस्यतत्प्र-
 कारकान्वयबोधेहेतुत्वमगत्याङ्गीकार्यंविशिष्टवाचक-
 गवादिपदस्यप्रकारांशेवाच्यत्वावगाहिशक्तिज्ञानमे-
 वतत्प्रकारकान्वयबोधेहेतुरितिनशक्तिभ्रमन्तचणा-
 ग्रहावनतरेणगवादिपदाङ्गीपदवाच्यत्वाद्यवाच्यधर्म-
 प्रकारकोबोधः ॥ आकाशादिपदमिवगवादिपदमि-
 पिविशिष्टावाचकमितिभ्रमवतोगवादिपदादवाच्य-
 धर्मप्रकारकबोधनिर्वाहायतत्तद्वर्माप्रकारकशाब्दबोधे
 तद्वर्मासामानाधिकरण्यमात्रावगाहितस्य दवाच्य--
 ताग्रहस्यहेतुत्वेपितद्वेतुतायांवाच्यतांशेविशेषणान--
 न्तर्भावितावगाहितत्वमप्यवच्छेदकमुपेयमतोऽवाच्य-
 धर्मप्रकारकबोधेहेतुगवादिपदशक्तिग्रहस्यभ्रमत्वनि-
 यमः । अतोनाभ्रान्तस्यततस्तादृशबोधद्वितीयेयम् ॥
 एवंमुवर्णहलवहनयोग्यगवादिरूपविशेषपरसामा-
 न्यवाचकपदघटितंद्रव्यंनास्तिगौर्नास्तीतिवाक्यंप्रयु-

ध्येयम् । अथैतन्मतेचाकाशपदादाकाशनिष्ठतद्व्यक्तित्वेनशाब्द-
 बोधापत्तिः तत्रापितत्पदशक्यतानतिरिक्तवृत्तित्वस्यसत्त्वात्
 यदिचाकाशनिष्ठतद्व्यक्तित्वंशब्दाश्रयत्वमेवतद्रूपेणाकाशपदा-
 च्छाब्दबोधोभवत्येवेत्युच्यतेतदाशब्दध्वंसवत्त्वेनाकाशपदाच्छा-
 ब्दबोधापत्तिरितिचेन्न । ऐतन्मतेतद्रूपेणापिश्राबोधस्येष्ट-
 त्वादिति । तत्तद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यकस्यप्राक्तनशक्तिग्रहस्येत्य-
 नेनान्वयः । वाच्यत्वांशेविशेषणान्तर्भावितावगाहितत्वमिति ।
 वाच्यत्वांशेगवादिपदजन्यशाब्दबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपित-
 विशेष्यतांरूपगवादिपदवाच्यत्वघटकप्रकारतांशेविशेषणान्त-

ज्यतेतत्रविशेषधर्मावच्छिन्नलक्षणैवविशेषधर्मस्यसा--
मान्यपदावाच्यतयाशक्तातद्रूपप्रकारकबोधानिर्वाहा-
त् । एवंयत्तदुःखासंभिन्नसुखत्व धानकर्मगोत्वादिशिष्ट
वाचकस्वर्गधेन्वादिपदंकेवलसुखत्वगोत्वाद्यवच्छिन्नतात्प-
र्यात्प्रयुज्यतेतत्रलक्षणैव । शाक्ताप्रवृत्तिनिमित्तैकदे-
शंपरित्यज्यनबोधइत्यनुभवनिर्वाहायशुद्धतद्वर्मप्रकार
कबोधेतदन्यरूपावच्छिन्नत्वानवच्छिन्नबोधविशेषवि-
षयत्वीयप्रकारतात्वेनप्रकारता घटितसंबन्धावगाहि
शक्तिज्ञानस्यकारणत्वमुपगन्तव्यं, शक्यतावच्छेद-
केशक्यत्वानभ्युपगन्तुमतेतादृशबोधेतद्रूपांशिसंकेत--
विशेष्यतावच्छेदकतापर्याप्तप्रवगाहिज्ञानत्वेनहेतुत्वा

र्भावित्वा वगाहित्वंविशेषणमवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वरूपंतदन्य-
त्वरूपंतदनन्तर्भावित्वावगाहित्वंतदभाववगाहित्वमित्यर्थः ।
तथाचगवादिवाच्यधर्मप्रकारकशाब्दबोधेतादृशधर्मावच्छिन्न-
विशेष्यत्वावच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वाभावात् गवादिपदजन्यशाब्द
बोधविषयप्रकारतानिरूपिततादृशवाच्यत्वधर्मव्यापकविशेष्य-
ताप्रकारकशक्तिज्ञानहेतुः पर्यवसितम् । एवंचगौर्गीपदजन्यबो-
धविषयतावान्भवत्वित्याकारकभगवदिच्छायांशाब्दबोधविषय-
तायांगोत्वावच्छिन्नत्वस्यभानात्तन्निष्ठप्रकारकतायामवच्छि-
न्नत्वावच्छिन्नत्वस्यसत्त्वात् तदभाववगाहित्वंतत्रभ्रमएवेति-
सम्भ्रान्तानांगवादिपदवाच्यधर्मप्रकारकबोधः । शब्दाश्रयः
आकाशपदजन्यशाब्दबोधविषयतावान् भवत्वित्याकारकभ-
गवदिच्छायांशाब्दबोधविषयत्वांशिकिंचिदवच्छिन्नत्वाभावा-
त् तत्रतादृशज्ञानंप्रमारूपमेवेति । एवंचगोत्वादि-
प्रकारकशाब्दबोधिउपलक्षित शक्तिज्ञानविशिष्टशक्तिज्ञान-

नानाप्रसंगद्वतितूक्तानुपपत्त्याहेयम् ॥ प्रामाकरास्तु धेनु-
पदस्य धानकर्मताविशिष्टएवशक्तिर्ननुगोत्वविशिष्टे, गोत्व-
स्यशक्त्युपाधित्वे नशक्तिनियन्तृकत्वाद्वानकर्मत्वस्यमहि-
ष्यादिसाधारणत्वेपि धेनुपदान्नतद्वबोधः ॥ नचधेनुपदाहो-
त्वप्रकारकबोधस्यानुभविक्तया धानकर्ममहिष्यादिमति
देशे धेनुर्नास्तीतिविशेषदर्शनांप्रयोगस्य मुख्यतया च धे-
नुपदजन्यबोधे गोत्वभानमवश्यमङ्गीकरणीयम् ॥ तथा
च धानकर्मत्वद्वगोत्वेपिशक्तीरावश्यकता अशक्य-
स्यापि प्रकारतया शाब्दबोधे भानोपगमे द्रव्यत्वप्रमेय-
त्वादिरपि प्रकारतया शाब्दबोधे भानापत्तेरिति वाच्य-

योः पृथगेव हेतुत्वं परस्परव्यभिचारश्च विचिन्त्यवारणीयः सुधी-
भिः । उक्तानुपत्त्या । गुणवत्त्वेन द्रव्यबोद्धव्यमित्यादिना उक्ता-
नुपपत्तेरित्यर्थः ॥ अत्रापि दौर्धितिकृताभिप्रायवर्णनमनुसर्तव्य-
म् । धानकर्मतावत्सकृत्कदुग्धपानकर्मताविशेषणमिति । श-
क्यत्वे सति शक्यतावच्छेदकं विशेषणमशक्यं सत् शक्यतावच्छेद-
कं शक्त्युपाधिः गोत्वस्य तत्त्वे न शक्तिनियामकरवात् शक्तिनिष्ठवि-
शेषणतातिरिक्तगवितरावृत्तित्वप्रयोजकत्वात् विशेषणभिन्नवृ-
त्तित्वविशिष्टशक्त्यापकत्वादित्यावत् । धानकर्मताविशिष्ट
गविलक्षणयापिशिष्यदर्शनामपि प्रयोगसंभवादाह । मुख्यत-
या चेति । अनतिरिक्तवृत्तित्वनियतत्वादिति । अथ गोत्वस्येव धा-
नकर्मत्वस्यापिशक्यतावच्छेदकतया शक्यतावच्छेदकतापत्त्या-
प्य धिकरणयोः धानकर्मत्वगोत्वयोः महानसौयवद्भूभावप्र-
तियोगात्तावच्छेदकतापत्त्याप्यधिकरणमहानसौयत्ववन्धित्व-
योरिवातिरिक्तवृत्तित्वसंभवात् कथमवच्छेदकतायामनति-

म् । अशक्यस्य भानेशक्यतावच्छेदकत्वस्य नियामकत्वात् ॥
 गोत्वस्य चाशक्यत्वेशक्यतायामवच्छेदकतात्मकसंबन्धवि-
 शेषोपगमात् ॥ नचगोत्वस्य वृषभादिसाधारणस्यातिप्रस-
 क्ततयाशक्तौनावच्छेदकतासंभवइतिवाच्यम् । अवच्छे-
 दकत्वस्य प्रकृतैर्नतिप्रसक्तत्वानियतत्वान्नियतत्वेवाधा-
 नकर्मत्वसहितस्यैव तस्यावच्छेदकत्वोपगमात् ॥
 अथगोत्वमेवशक्यं धानकर्मत्वमेवशक्तुपाधिरिति वैप-
 रीत्यमेवकुतो न स्यात् वस्तुतो धानकर्मत्वापेक्षया ला-
 घवेन गोत्वस्यैवशक्यत्वमुचितम् नचगोत्वमतिप्र-
 सक्तं धानकर्मत्वं च धानकर्मव्यक्तिभेदेन भिन्नं भिन्नमिति

रिक्तवृत्तित्वस्वीकारः कथं धानकर्मताविशिष्टगोत्वस्यावच्छेद-
 कत्वोपगमइति चेद् न । धानकर्मत्वविशेषणविधया विलक्षणावच्छे-
 दकत्वं गोत्वे उपाधितया विलक्षणावच्छेदकत्वशक्यतावच्छेद-
 कत्वमित्यभयसाधारणस्यासत्त्वात् । तादृशतादृशावच्छेदकता
 पर्याप्त्यधिकरणं प्रत्येकमेवेति गोत्वस्य शक्यतानतिरिक्तवृत्तितया-
 तादृशावच्छेदकत्वासंभवादवच्छेदकताया अनतिप्रसक्तत्ववृत्ति-
 त्वनियतत्वस्वीकारात् धानकर्मत्वसहितगोत्वस्यावच्छेद-
 कत्वस्वीकाराच्च । शक्यत्वे सति शक्यवृत्तित्वं विशेषणत्वम् । न
 त्वच्छेदकत्वव्यपटितमिति धानकर्मत्वे अवच्छेदकत्वस्यैवाभावा-
 त्तथास्वीकारइतिकेचित् । धानकर्मत्वसहितस्यैव तस्य गोत्व-
 स्यावच्छेदकत्वोपगमात् । तथा च धानकर्मत्वगोत्वोभयमेव श-
 क्यतावच्छेदकमिति भावइत्यपि पङ्क्तिव्याख्यां कुर्वन्त्यन्ये ॥ अ-
 थगोत्वमेवशक्यमिति । यद्यपि गोत्वविशिष्टमेवशक्यमित्येव-
 क्तुमुचितं तथापि गोत्वविशिष्टस्य शक्यत्वे गोत्वस्यापिशक्यत्वमाव

गोनिष्ठं तदनतिप्रसक्तमिति न वै परीत्यमिति वाच्यम् । तस्या
 तिप्रसक्तत्वेऽपि शक्यत्वोपगमेन तत्तिविरहात् ॥ वृषभादिबो
 धस्य शक्त्यापाधिधानकर्म त्वस्यापि प्रकारतया वारणा-
 त् । न च गोत्वस्यैव शक्यत्वे जातिशक्तौैव व्यक्तिलाभसं-
 भवेनान्यलभ्यतया गवादिपदवद्व्यक्तिशक्त्याच्छेद-
 प्रसङ्गः तथा च धानकर्मत्वस्य जातिनिष्ठशक्यताव्यधि-
 कारणत्वेन शक्यतावच्छेदकत्वानुपपत्त्या वृषभादिबोधो
 दुर्वार एवेति वाच्यम् ॥ एतदनुरोधेनान्यलभ्यत्वेऽपि व्य-
 क्तौ शक्तिस्वीकारादिति चेन्न ॥ यद्वर्मविशिष्टे शक्तिस्त-
 द्वर्माश्रयस्य यावत्त एव शक्यत्वनियमे न गोत्वस्य शक्यत्वे च
 वृषभादेरपि तथात्वापत्तेः ॥ धानकर्मत्वविशिष्टाया
 गोः शक्यत्वे च गोनिष्ठधानकर्मताव्यक्तौ नामैव विशेष-
 णतया तासां च महिष्या दिव्यावृत्ततया महिष्यादेः शक्य-
 तापत्तिविरहादिति वदन्ति ॥ तन्मते यद्यपि शक्तिज्ञा-
 नाधुनिकसंकेतज्ञानयोः कारणतावच्छेदकभेदेन गौ-
 रवं न बाधकं, भगवद्विद्वेषिणां मीमांसकानां शक्तेः सं-
 केतानात्मकतया तयोरेककारणतायाः कथमप्यसंभ-
 वात् ॥ तथापि गोनिष्ठधानकर्मताव्यक्तौ नाम नतिप्र-

शक्यमिति । सामानाधिकरण्ये न गोत्वमेवति । त-
 था च तादृशसंबन्धेन गोत्वविशिष्टधानकर्मकत्वमेव गोनि-
 ष्टधानकर्मत्वव्यक्तौ नाम नुगम कर्मिति भावः । अशक्यं शक्या-
 ननु गमकमिति मीमांसकसिद्धान्तानुसारेणोत्तरयति । अ-
 शक्येनेति । सक्त्याच्छेदकप्रसंगादिति । तथा च तादृश-
 नियमानुसारेणैव तेषां विशेषणेशक्तिस्वीकारः, अशक्येन-
 अशक्यानुगमे च विशेषणेशक्तिविरहेऽपि तेन रूपेण शक्यनुगमसं-

सत्तानुगमकरूपाभावाद्भक्ष्यत्वप्रसङ्गः । नचसामाना-
धिकरण्येनगोत्वमेवधानकर्मतात्वसहितंधानकर्मता
विशेषाणामनुगमकमितिवाच्यम् । अशक्येनशक्या-
नुगमेसर्वत्रैवविशेषणेशक्त्युच्छेदप्रसंगात् ॥ अतिप्र-
सक्तेनापिधानकर्मतात्वेनविशिष्टेधानकर्मतावि-
शेषेशक्तियहोपगमेलाघवाद्गोत्वविशिष्टेएवगोविशेषे
शक्तिर्धानकर्मत्वमेवशक्त्युपाधिरित्येवमुचितम् । अन-
नुगतेनधानकर्मतात्वेनशक्तियहोपगमेचापूर्वव्यक्ते--
रलाभप्रसंगइत्यनुपपत्तिश्चिन्तनीया ॥ यथानानाधर्मवि-
शिष्टैकधर्मिवाचकपदाच्छक्तिप्रमातो नैकंपरित्यज्या-
परधर्मःप्रतीयतेतथाचन्द्रत्वसूर्यत्वनामाधर्मविशिष्टना-
नाधर्मिवाचकपुष्पवन्तादिपादचन्द्रत्वादिकंपरित्यज्य
नसूर्यत्वादिप्रकारकबोधः । अथहरिपदशक्तिज्ञानादिवाकैः
पुष्पवन्तपदवाच्यइत्याकारकशक्तिज्ञानात्केवलसूर्यत्वा-
दिप्रकारकबोधोद्वारएव । नचपुष्पवन्तादिपदशक्ति
ज्ञानेनसूर्यत्वादिप्रकारकशब्दबोधजननेचन्द्रत्वादि--
प्रकारकशक्तिज्ञानादेरपिसहकारितापगमाद्भातिप्रसंगइ-
तिवाच्यम् । हर्यादिपदवन्नानार्थताग्रहदशायांभानस्य
केवलसूर्यत्वादिप्रकारकग्रहस्याप्युत्पत्तिः । एवंपदस्यना-
नार्थताप्रसंगोद्वारः । नचार्थद्वयतस्यएकस्याएवशक्तेरुप-
गमाद्भानानार्थता, नानाशक्तिमतएवनानार्थत्वादि-
तिवाच्यम् । शक्यतावच्छेदकभेदेनशक्तिभेदस्यावश्यक-
त्वात् । अवच्छेदकभेदस्यावच्छेद्यभेदनियतरत्वात् ।

अभावात् व्यर्थविशेषणेशक्तिस्वीकारइतिभावः ॥ पुष्पवन्तश-
क्तिविचारयितुंभूमिकारयति । यथानानेति । केवलतद्भर्मे--

अन्यथाहर्षादिपदेष्वपिशक्तौ प्रक्यापत्तेः ॥ अत्र शक्त्याख्य
 पदार्थसंबन्धान्तरवादिनोमीमांसकानुयायिनः ॥
 यथाधानकर्मत्वगोत्वादिरूपशक्यतावच्छेदकभेदेपि
 धेन्वादिपदानां नशक्तिभेदः । अवच्छेदकतायाव्यासज्य-
 वृत्तित्वात्तथात्रापि चन्द्रत्वसूर्यत्वयोर्व्यासज्यवृत्तिशक्यता-
 वच्छेदकतास्वीकारात् न शक्तिभेदः, न वा एकं परित्यज्या-
 न्यप्रतीतिः, केवलसूर्यत्वादिप्रकारकबोधे केन तद्वर्मे-
 क्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवगाहिज्ञादस्य हेतुत्वात् । चन्द्र-
 त्वसूर्यत्वोभयांशेशक्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवगाहिज्ञानस्य-
 चाभयप्रकारकबुद्धित्वं कार्यतावच्छेदकमतस्तद्वशशक्तिज्ञा-
 नाच्चन्द्रत्वावच्छिन्नान्वयबोधोपयिक्तयोग्यताज्ञानादसत्त्वं

शक्यतावच्छेदकत्वपर्याप्त्यवगाहिज्ञानस्य हेतुत्वादित्यनन्तरं
 नाभ्रान्तानां शक्तिप्रमातः पुष्यवन्तपदात्केवलसूर्यत्वादिप्रकार-
 कबोधदूतिपूरणीयम् । अतो न पञ्चम्यर्थद्वयासङ्गतिरिति । उभ-
 यप्रकारकबुद्धित्वमिति । अत्र घटपदं चन्द्रत्वसूर्यत्वावच्छिन्नश-
 क्यताकमिति ज्ञानजन्यचन्द्रत्वसूर्यत्वप्रकारकबोधे चन्द्रसूर्यप-
 दाधीनबोधे च व्यभिचारवारणाय पुष्यवन्तपदधर्मिकतादृशशक्ति-
 ज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशस्यावश्यकतया चन्द्रत्वसूर्यत्वोभयप्रका-
 रकत्वस्य प्रत्येकविषयकत्वस्य निवेशनं निष्प्रयोजनमिति चेन्न । ता-
 दृशशक्तिज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वमात्रस्य तादृशशक्तिज्ञानकार्यताव-
 च्छेदकत्वे तादृशशक्तिज्ञानधर्मिकाप्रमाणग्रहदशायां तादृशश-
 क्तिज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वावच्छिन्नस्योत्पन्नतया अप्रामाण्यग्रहा-

नसूर्यत्वावच्छिन्नान्वयबोधप्रसङ्गः । नानार्थपदाच्चप्रत्येकध-

भावविशिष्टतादृशज्ञानस्यव्यभिचारात्कार्यतावच्छेदकेचन्द्र-
त्वसूर्यत्वादिरूपविषयविशेषनिवेशस्यावश्यकत्वात् । नचाप्र-
माण्यग्रहास्फुटिततादृशशक्तिज्ञानोत्तरंचन्द्रसूर्यादिपदाधीनच-
न्द्रत्वसूर्यत्वादिप्रकारकबोधःतच्चादृशविषयविशेषनिवेशेपिव्य-
भिचारः । अतस्तद्वारणायप्रमाण्यग्रहाभावविशिष्टतादृशशक्ति-
ज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वस्याप्रमाण्यग्रहाभावविशिष्टतादृशशक्तिज्ञा-
नकार्यतावच्छेदके निवेशनीयतयाविषयविशेषनिवेशेपिनोक्तस्थ-
लेव्यभिचारइतिवाच्यम् । अप्रमाण्यज्ञानात्तत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेज-
कत्वपक्षेतादृशस्थलेतत्तदप्रमाण्यज्ञानानामुत्तेजककोटावप्रवेशा-
देवतत्रय्यभिचाराभावात् । एवञ्चतादृशशक्तिज्ञानाव्यवहितो-
त्तरत्वमानस्यकार्यतावच्छेदकत्वेतादृशशक्तिज्ञानधर्मिकाप्रमा-
ण्यग्रहदृशायांतादृशाप्रमाण्यज्ञानव्यक्तेरनुत्तेजकत्वेतदुत्तरंचन्द्र-
त्वसूर्यत्वप्रकारकशब्दबोधापत्तेः । उत्तेजकत्वेतादृशशक्तिज्ञा-
नाव्यवहितोत्तरत्वावच्छिन्नस्योत्पन्नतयाव्यभिचारइतितद्वार-
णाय तादृशाप्रमाण्यज्ञानाभावविशिष्टतादृशशक्तिज्ञानाव्य-
वहितोत्तरत्वावच्छिन्नंप्रतितादृशतादृशाप्रमाण्यग्रहाभावविशि-
ष्टतादृशशक्तिज्ञानत्वेनकार्यकारणभावकल्पनेकार्यतावच्छेद-
केतत्तदप्रमाण्यग्रहाभावनिवेशापेक्षेयलाघवात्कार्यतावच्छेद-
केचन्द्रत्वसूर्यत्वप्रकारकशब्दत्वनिवेशेयुक्तइतिदिक् ॥ नसूर्यत्वा

मांवाच्छिन्नस्यापिप्रतीत्यातत्रप्रत्येकमवच्छेदकत्वप-
 र्याप्तेरवश्योपगन्तव्यतयाशक्यतावच्छेदकताभेदेनश-
 क्तिभेदः ॥ अथावच्छेदकतायाहकमानेनैकधर्मिनि-
 स्तेकविशेष्यतानिरूपितविशेषणतापन्नेष्वेव नानाध-
 र्मेष्ववच्छेदकतापर्याप्तिर्गृह्यते । अतोमहानसीयो-

वच्छिन्नान्नान्वबोधप्रसङ्ग इति । नचचन्द्रत्वसूर्यत्वोभयांशेशक्यताव-
 च्छेदकत्वपर्याप्तावगाहिज्ञानस्यसूर्यत्वादिप्रत्येकविषयत्वस्यकार्य-
 तावच्छेदकत्वेपिचन्द्रत्वावच्छिन्नान्वययोग्यताविरहेणतादृशशक्ति-
 ज्ञानात् नसूर्यत्वावच्छिन्नान्वयबोधप्रसङ्गः, पारमार्थिकसामग्र्या-
 एवकार्योत्पत्तिव्याप्यत्वात् पारमार्थिकसूर्यत्वावच्छिन्नान्वयबो-
 धसामागौचचन्द्रत्वसूर्यत्वोभयांशेशक्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यव-
 गाहिज्ञानघटितचन्द्रत्वसूर्यत्वावच्छिन्नान्वयबोधसामागौकेव-
 लसूर्यत्वेपुष्पवन्तादिपदशक्यतावच्छेदकत्वेपर्याप्त्यवगाहिभमा-
 त्मकज्ञानघटितसामाग्यपि, तथाचतादृशतादृशपारमार्थिकयत्-
 किञ्चिद्वक्तिसामगौविरहात् नोक्तापत्तिसम्भवः ॥ नचप्रत्येकवि-
 षयकत्वमन्तर्भावकार्यकारणभावद्वयकल्पनामपेक्ष्यचन्द्रत्वसूर्य-
 त्वोभयविषयत्वमन्तर्भावएककारणकल्पनैवलघीयसी, एतन्मते
 व्यासज्यावृत्तिकारणतावच्छेदकत्वानङ्गीकारान्नगुरुतरकार्य-
 कारणभावद्वयशङ्कापौतिवाच्यम् । तथासतिउभयविषयकत्वस्य
 कार्यतावच्छेदकत्वेउक्तयुक्त्याभिधानस्यैवाचितत्वे नसूर्यत्वाव-
 च्छिन्नान्वयबोधप्रसङ्गरूपयुक्त्याभिधानस्योन्मत्तप्रलपितत्वाप-

नास्तिबन्धिर्नास्तीत्याकारकमहानसौयत्वबन्धित्वादि-
विशेषणपुरस्कृतिरेणपृथक्पृथक्प्रतियोगिविषयकंज्ञा-
नंमहानसौयत्वबन्धित्वादिपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेद-
कताऽविशेषाभावंनावगाहते, अपितुशुद्धबन्धित्वा-
वच्छिन्नाभावमेवेतिकथंदिवाकरनिशाकरशक्तंपुष्प-
वन्तपद्मित्यादिशक्तिग्रहेचन्द्रत्वसूर्यत्वोभयस्मिन्श-
क्यतावच्छेदकतापर्याप्तिमानम् । तत्रधर्मिणोश्चन्द्र-
सूर्ययोर्भेदेनतन्निष्ठविशेष्यतायाऐक्यासम्भवादिति
चेन्न । यतोयत्नावच्छेदकोभूतव्यासज्यवृत्तिधर्मान्तरध-
र्मितावच्छेदकतयाधर्मद्वयादेर्भानंतत्त्वभिन्नधर्मिविशे-
षणतापन्नेष्वपितावद्धर्मेष्वावच्छेद्यतानिरूपिताव-
च्छेदकत्वपर्याप्तिःप्रतीयते । कथमन्यथाघटपटौनस्त-
द्वत्याकारकोभयत्वावच्छिन्नाभावप्रतीतौघटपटादिरूपप्र-
तियोगिविषयताभेदेपिअभावविषयतायाऐक्यात्स-

त्तिरितिवाच्यम् । पारमार्थिसामग्रौवविशेष्यसामग्रौसमवहि-
तायास्सामान्यसामग्र्याअपिकार्योत्पत्तिव्याप्यत्वात्, अतएवम-
थुरानाथतर्कवागीशेनापिसामान्यलक्षणायांज्ञानलक्षणावि-
चारेविशेषसामग्रौसमवहितायाःसामान्यसामग्र्याःफलो-
पधायकत्वादभिहितम् । तथाचचन्द्रत्वसूर्यत्वाभयांशेशक्यताव-
च्छेदकतापर्याप्तवगाहिज्ञानस्यप्रत्येकविषयकत्वस्यकार्यताव-
च्छेदकत्वेचन्द्रत्वाद्यन्वययोग्यताविरहितादृशतादृशविशेषसामा-
ग्रौसमवहितायाःसूर्यत्वादिप्रकारकान्वयबोधजनकबाधनिश्चया-

मूहालम्बनविलक्षणायामुभयत्वादिधर्मितावच्छेदक-
 तयाभासमानघटत्वपटत्वादिषुतादृशाभावप्रतियो-
 गितावच्छेदकतापर्याप्तिमानम् । एवंचदिवाकरनि-
 शाकरयोःशक्तमेतत्पदमित्याकारकशक्तिग्रहेविषय-
 तायाऐक्यात्समूहालम्बनविलक्षणोभयत्वधर्मिताव-
 च्छेदकतापन्नचन्द्रत्वसूर्यत्वयोःशक्यतावच्छेदकत्वप-
 र्याप्तिमानमविरुद्धमिति न दोषः । नचैवमुभयाभाव-
 प्रतियोगितायामुभयत्वस्यैवप्रकृतेऽभयत्वस्याप्यव-
 च्छेदककोटिप्रवेशप्रसङ्गइति वाच्यम् । अभावबुद्धौप्र-
 तियोग्यंशेऽपलक्षणस्याप्रकारत्वनियमादुभयत्वस्य
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वध्रौव्यात् । शक्तिग्रहेचशक्यां-
 शेऽपलक्षणस्योभयत्वस्यप्रकारत्वोपगमेनतस्यशक्यता-
 नवच्छेदकत्वात् ॥ अस्तुवाप्रकृतेऽभयत्वसहितमेवच-
 न्द्रत्वसूर्यत्वेभयंशक्यतावच्छेदकंवावित्यत्रेयपुष्पव-
 न्तावित्यत्रापिप्रकृतविभक्तिभ्यामुपस्थितस्यद्वित्वस्यस-
 क्तदेवभानंविरुद्धयोरेकावच्छेदत्वपर्याप्तिरपिघटत्वप-
 टत्वाद्योरुभयाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्ति-
 वत्प्रकृतेनविरुध्यते । नचघटपटौनस्तद्वत्त्वोभयत्व-
 एवप्रतियोगितावच्छेदकत्वंभासतेनतुविरुद्धघटत्व-

भावादिघटितसामग्रीसत्त्वात्सूर्यत्वादिप्रकारकान्वयबोधप्रस-
 ङ्गोद्वारएवेतिदिक् ।

पटत्वादाविति वाच्यम् । केवलेभयत्वेतादृशाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकतायाश्च पर्याप्तेः । कथनमन्य-
थायत्किञ्चिदुभयवतितादृशाभावप्रतीत्युपपत्तिः ।
न च सामानाधिकरण्यसम्बन्धे न घटत्वपटत्वरूपावच्छे-
दकतावच्छेदकधर्मैर्गव्यावृत्तस्योभयत्वविशिष्टस्यै-
व तत्त्वावच्छेदकत्वम्प्रतीयत इति वाच्यम् । तेन तेन प्र-
कारेण तत्त्वतरोभयत्वस्याभानात् । तत्तद्रूपाणां ध-
र्मविशिष्टगतयैव भानात् । अतिप्रसक्तधर्मपुरस्कारेण
भासमाने वावच्छेदकत्वपर्याप्तिभानानुपगमात् । तत्रो-
भयत्वविशिष्टेऽभावप्रतियोगितावच्छेदतापर्याप्त्युप-
गमेऽत्राप्युभयत्वविशिष्टएव शक्यतावच्छेदकतापर्या-
प्तिमन्भावश्चन्द्रत्वसूर्यत्वयोरवच्छेदकताविशिष्ट-
तयैव शब्दबोधापपत्तेः ॥ न च शक्यतावच्छेदताव-
च्छेदकमवच्छेदकविशिष्टगतयैव भासत इति चन्द्रत्व-
सूर्यत्वयोरतथात्वे चन्द्रसूर्यादिप्रकारतया शब्दबोधि-
भानानुपपत्तिरिति वाच्यम् ॥ तयोरवच्छेदकत्वेपि
शक्तिग्रहेऽवच्छेदकताश्रयचन्द्रसूर्यविशिष्टतयैव भाना-

व्यावृत्तस्य । विशिष्टस्यातिप्रसक्तधर्मपुरस्कारेण । उभयत्वेन ।
ननु घटपटोभयन्नास्तीति प्रतीतौ घटपटत्वं उभयधर्मितावच्छेदक-
त्वोभयत्वभाने उभयत्वेपि सामानाधिकरण्यसम्बन्धे न घटत्वपट-
त्वयोर्भाननैवत्यात् । तद्रूपेणोभयत्वविशिष्टेऽवच्छेदकत्वभा-
नसम्भवदाह । उभयत्वविशिष्ट इति । शक्तिग्रहे । चन्द्रसूर्योभय-
पुष्पवन्तपदशक्यमिति ग्रहे ।

तु शाब्दबोधेऽपि तद्विशेषणतयैव भानसम्भवात् ॥
 अथ शक्तियद्वेसाक्षाच्छक्यतानवच्छेदकस्य तदुभयस्य शक्य
 चन्द्रसूर्यशेसाक्षात्प्रकारतया भानं न सम्भतीति चेत् घटपटौ-
 नस्तद्व्यादौ घटत्वपटत्वयोः साक्षात्प्रतियोगितावच्छेदक-
 त्वमन्तरेण प्रतियोगिविशेषणतया भानासम्भवस्तुल्य एव *
 इत्याहुः ॥ ज्ञानशक्तिवादिनस्तु चन्द्रत्वसूर्यत्वोभयप्रकार-

भानसम्भवादिति । तथा चन्द्रत्वसूर्यत्वावच्छिन्नविशे-
 ष्यतानिरूपितद्वित्वप्रकारकशाब्दबोधं प्रति चन्द्रसूर्योभयत्वाव-
 च्छिन्नविशेष्यकसामानाधिकरण्यात् सम्बन्धावच्छिन्नचन्द्रत्व-
 सूर्यत्वावच्छिन्नोभयत्वविशिष्टावच्छेदकताकपुष्पवन्तपदशक्य
 ताज्ञानत्वे न हेतुतोपगमेशाब्दबोधे तादृशशक्तिज्ञानसम्भवादिति
 भावः । भानासम्भवस्तुल्य एवेत्याहुः । तथा च साक्षात्प्रतियोगि-
 तानवच्छेदकस्य प्रतियोग्यं शेषानवत्साक्षाच्छक्यतावच्छेदकस्य श-
 क्यं शेषानसंविद्वदिति भावः । न च तादृशकार्यकारणभावबन्ता-
 च्छाब्दबोधेशक्यतावच्छेदकचन्द्रत्वसूर्यत्वोभयप्रकारेण चन्द्रसूर्यो-
 भयोर्भानोपपादानेपिशक्यतावच्छेदकप्रकारतया शक्यतावच्छे-
 दकप्रकारतावच्छेदकतया शाब्दबोधे भासते इति नियममङ्ग इति
 वाच्यम् । सामानाधिकरण्यातिरिक्तसम्बन्धे न शक्यतावच्छेदकता
 वच्छेदकस्य ले एव तथा नियमादित्यभिप्रायः ।

* अथ हि त्वान्तर्भावेण पुष्पवन्तपदशक्तौ विभक्त्युपस्था-
 पितद्वित्वानन्वयप्रसङ्ग इति चेदेवमेविद्वद्वि-
 वचनस्य साधुत्वार्थकारवोपगमादित्यधिकं कुतचित् ।

[५७]

ज्ञानशक्तिवादिनस्तु चन्द्रत्वसूर्यत्वोभय-
 प्रकारकज्ञानमेव पुष्पवन्तपदशक्यं, पुष्पवन्तपदसु-
 भयप्रकारकज्ञानशक्तमित्याकारकशक्तिग्रहस्य तादृ-
 शज्ञानत्वमेव कार्यतावच्छेदकमिति तादृशश्रुत्यति-
 मतो नैकैकबोधापत्तिरतादृशस्य च भवत्येव तादृशो-
 बोधः । नचैवमपि पुष्पवन्तपदं चन्द्रत्वप्रकारकज्ञा-
 नेशक्तमित्यादिबोधस्य प्रमात्वाच्छक्तिभ्रमं विना प्रत्येक-
 बोधानुदयद्वैतिकथमुपपद्यत इति वाच्यम् । केवल-
 चन्द्रत्वादिप्रकारकबोधे तत्प्रकारकबोधत्वांशेशक्तिनि-
 रूपकतावच्छेदकत्वपर्याप्तिग्रहस्य हेतुत्वात् । प्रकृते-
 तूभयप्रकारकबोधत्वांशेशक्तिनिरूपकतावच्छेदक-
 त्वपर्याप्त्यभ्युपगमात् तादृशचन्द्रत्वप्रकारक-
 ज्ञानेशक्तमित्यादिज्ञानस्य भ्रमत्वनियमादित्याहुः ॥
 वस्तुतस्तु पुष्पवन्तपदाच्चन्द्रत्वावच्छिन्नविषयकसूर्यत्वा-
 वच्छिन्नविषयकबोधिः भवत्वित्याकारकएव तादृशपदे-
 भगवत्सङ्केतः केवलचन्द्रत्वावच्छिन्नविषयकबोधस्य त-
 त्पदजन्यत्वेन न विषयद्वैतितादृशपदान्न तथा विधोबो-
 धः । नच तादृशपदजन्यत्वेन केवलचन्द्रत्वावच्छिन्न-
 विषयकबोधस्य सङ्केताविषयत्वेऽपि चन्द्रत्वावच्छिन्नवि-

शक्तिज्ञानशून्यस्य । तादृशो बोधः । चन्द्रसूर्यत्वोभयप्रकारकबो-
 धः । इत्याकारद्वैति । चन्द्रत्वावच्छिन्नचन्द्रनिष्ठविशेष्यताकसूर्य-
 त्वावच्छिन्नसूर्यनिष्ठविशेष्यताकबोधिः भवत्वित्याकारकएवेत्यर्थः ।

षयकत्वेन सङ्गे तविषयकसहस्यचन्द्रत्वादिप्रकारक-
 बोधजनकस्यसूर्यत्वाद्यवच्छिन्नविषयकबोधविषय-
 त्वेन सङ्गे तयहघटितसूर्यत्वाद्यवच्छिन्नबोधसामग्र्या-
 मसत्यामपिसम्भवात्तद्वलेनाभान्तस्यकेवलचन्द्रत्वावच्-
 छिन्नविषयकशब्दबोधे।दुर्वारएवेतिवाच्यम् । तत्प-
 दजन्यकेवलचन्द्रत्वादिप्रकारकबोधेतत्पदजन्यकेवल-
 चन्द्रत्वावच्छिन्नविषयकबोधत्वपर्याप्तविषयतावच्छेद-
 कताकरवप्रकारकसङ्गे तविषयकज्ञानस्यहेतुत्वात् ।
 पुष्पवन्तपदजन्यत्वघटितभगवत्सङ्गे तविषयतावच्छेद-
 कशरीरेवसूत्वावच्छिन्नविषयकचन्द्रत्वावच्छिन्नविषय-
 कत्वयोर्द्वयोरेकचनिकेशात्तत्पदजन्यप्रत्येकधर्माव-
 छिन्नविषयकबोधत्वेविषयतावच्छेदकत्वतापर्याप्तिवि-
 रहात् तदंशेतत्पर्याप्त्यवगाह्यहीभ्रमएवेति न
 शक्तिप्रमातःप्रत्येकधर्मप्रकारकबोधापत्तिः । तत्पदजन्य-
 चन्द्रत्वावच्छिन्नविषयकसूर्यत्वावच्छिन्नविषयकबोधत्व-

षतचन्द्रसूर्ययोर्भगवतःशङ्के तैतद्विषयता रूपशक्तेर्नानुपपत्तिरि-
 तिध्येयम् । तादृशशक्तिज्ञानचन्द्रसूर्योभयचन्द्रत्वावच्छिन्नच-
 न्द्रनिष्ठविशेष्यताकसूर्यत्वावच्छिन्नविषयताकबोधत्वपर्याप्त्य-
 वच्छेदकताकास्वजन्यप्रकारता निरूपितायाविशेष्यतातन्नि-
 रूपितविषयतानिरूपितशक्तित्वविषयानिरूपिततन्निरूपितत्व-
 सम्भाववच्छिन्नविषयतासम्बन्धेनपुष्पवन्तपद्वदित्याकारकस-

पर्याप्तविषयतावच्छेदकताकत्वप्रकारकसंकेतमहस्यचो
 धर्मप्रकारकबुद्धित्वमेवकार्यतावच्छेदकमतोनतद्व-
 षटितसामयौबलादेकधर्मावच्छिन्नान्वयबोधस्य किं-
 चित्कारणविरहदशायामपरधर्मप्रकारकशब्दबोधा-
 पत्तिः । उभयविषयकरवावच्छिन्नायाबोधनिष्ठसंके-
 तविषयताया ऐक्याच्छक्त्यैक्यमिति न तत्पदस्य नाना-
 र्थतैतिसंकेतशक्तिपक्षे रमणीयः समाधिः । एकयो-
 क्त्यापुष्पवन्तोद्दिवाकरनिशाकरावित्यमरकोशे उक्ति-
 पदं शक्तिपरम् । पुष्पवन्तपदं पुष्पवन्तपदप्रतिपाद्यप-
 रंढृतीयाविशेषणे । तथात्र सूर्याचन्द्रमसौ एकशक्त्या
 पुष्पवन्तपदप्रतिपाद्यावित्यर्थः । उद्देश्यतावच्छेदका
 वच्छेदेन विधेयान्वये तात्पर्याच्चन्द्रत्वसूर्यत्वयोरेकश-
 क्त्यधीनप्रतिपत्तिविषयतावच्छेदकत्वसाम्यः । तस्मान्नना-
 नार्थदिवत्तादृशैकधर्ममात्रप्रकारकबोधः । नानार्थेश-

तोनचन्द्रसूर्योभयत्वप्रकारकस्मरणविरोध इति ध्येयम् । बोध-
 निष्ठसङ्केतविषयताया ऐक्यादिति । बोधनिष्ठसङ्केतविषयता-
 निष्ठपुष्पवन्तपदजन्यत्वप्रकारतानिरूपितचन्द्रत्वसूर्यत्वावच्छि-
 न्नविषयताकबोधरवपर्याप्त्यवच्छेदकताकविषयतात्वस्यैक्या-
 दित्यर्थः । अतो बोधभेदेन सङ्केतविषयतायामेदेऽपि नानुपपत्तिः ।
 नानार्थेशक्तिभेदेन विशेषादिति च भ्यते इति । नच पुष्पवन्तपदस्य
 नानार्थत्वेऽपि एकत्वाग्रशक्तिप्रयोज्यपुष्पवन्तपदजन्यप्रतीति-
 विषयतावच्छेदकत्वस्य चन्द्रत्वसूर्यत्वयोः सत्त्वात् नानार्थत्व-

क्रिमेदेनविशेषादितिनभ्यते । अथवाएकयोक्त्याए-
 कोच्चारणेनसूर्याचन्द्रमसौपुष्पवन्तपदप्रतिपाद्यावि-
 त्यर्थः । तथाचनानार्थस्थलेयथानाहृत्तमन्तरेणनाना-
 र्थबोधः तथानप्रकृते । अत्रशक्यैक्येनसक्तद्वचरिता-
 त्सक्तदर्थप्रत्ययएवेत्यस्याविषयत्वादितिभावः । पुष्प-
 वन्तपदवत्सर्वनामपदानामपिशक्तैरेक्यान्ननानार्थता ॥
 अथसर्वनामपदेनविशिष्यघटत्वपटत्वादिनेष्वक्तबुद्धिस्था-
 घटपटादयःप्रत्यास्यन्तेनतुबुद्धिस्थत्वन, अत्रघटेऽस्ति-
 मानयेत्यादिवाक्यजन्यघटकर्मकामयनादिवेधा-
 नन्तरंविशिष्यानयनंघटकर्मत्वन्नवेतिसंशयानुत्पाद-
 स्यसर्वानुभवासिद्धयादुरपह्नवत्वात् । तथाचवृत्तबुद्धि-
 स्थत्वंनसर्वनामपदशक्यतावच्छेदकम् अपितुघट-

शङ्कानवकाशवृत्तिर्वाच्यम् । सूर्याचन्द्रमसौप्रयोज्यतासम्बन्धे-
 नेकशक्तिमत् पुष्पवन्तपदजन्याद्याप्रतीतिः तद्विषयावित्यन्व-
 यबोधेशक्तिनिष्ठैकत्वस्यापिस्वानाश्रयशक्तिप्रयेज्यत्वस्वाश्रय-
 शक्तिप्रयोज्यत्वोभयसम्बन्धेनप्रतीतावबन्धयतात्पर्यात् । वस्तुत-
 स्तुचन्द्रत्वसूर्यत्वोभयत्वावच्छिन्नस्वविषयकपुष्पवन्तपदजन्य-
 ज्ञानप्रयोजकशक्तिनिष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिप्रकृतेएकप-
 दार्थेऽन्योन्याभावसप्रतियोग्यवृत्तिर्विध्यः तेनोभयाभावमा-
 दायनाप्रसिद्धिः तथाचतत्सूर्याचन्द्रमसौतादृशान्योन्याभा-
 वाप्रतियोगिशक्तिप्रयेज्यपुष्पवन्तपदजन्यप्रतीतिविषया-
 वित्यन्वयबोधः । इत्यस्यपुष्पवन्तपदजन्यनानाशक्तिसत्त्वे-
 तादृशोभयविषयताज्ञानप्रयोजकशक्तिनिष्ठाऽन्योन्याभावप्र-
 तियोगित्वंशक्तौबाधितमेवस्यादतस्तादृशकौशाक्तौकलाभः ।
 उक्तपदस्याशक्तिपरत्वेनाक्षणापत्तिरतथाह । अथवेति । तत्रा-
 पिपूर्वाक्तरीत्याऽर्थः परिष्कार्यइति ।

त्वपठत्वादिकमेवेति तादृशनानाधर्मावच्छिन्नेषु पुष्पव-
 न्तादिबन्धैकशक्तिसम्भवः । एकैकधर्ममात्रप्र-
 कारकतदन्वयबोधानुपपत्तेरितिसर्वनाम्नानानार्थ-
 त्वदुर्वारमेव । नयानानार्थतोपगमेनापि निर्वहः ।
 यद्गुणावच्छिन्नगोचरव्यवहारजनकत्वेन पुंसात्-
 दादिपदेन गृहीतं तदवच्छिन्ने तेन तच्च शक्त्यग्रहेण प्रकृत्या-
 स्यापितदवच्छिन्नस्य तत्पुरुषीयतदादिपदजन्यबोध-
 विषयत्वानुपपत्तेः । नचबुद्धिस्यत्वं प्रकारौभूतघट-
 त्वादीनामेवानुगमकं तथाच बुद्धिस्य प्रकारवांस्तत्पदशक्य-
 दूत्याकारकशक्तिग्रहः स च तद्धर्मप्रकारेण सामान्यप्रत्या-
 सत्यासकलधर्मविषयक एवेति नापूर्वधर्मप्रकारेण बो-
 धानुपपत्तिः । सामान्यप्रत्यासत्त्यनभ्युपगमे च शक्ति-
 ग्रहविशेष्यतावच्छेदकप्रकाराश्रयस्यापूर्वधर्मिणः श-
 क्तिग्रहाविषयत्वे पिशाब्दबोधोभानवच्छक्तियग्रहधर्मि-
 तावच्छेदकतावच्छेदकानुगतगुणाश्रयस्यापूर्वधर्मस्य-
 शक्तिग्रहविनानशाब्दबुद्धौभानानुपपत्तिः । शक्ति-
 धियः समानविषयकत्वस्यातन्मत्वादिति वाच्यम् ।
 बुद्धिस्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकतानवच्छेदकत्वेन श-
 क्यतावच्छेदकानुगमकत्वायोगात् । तदवच्छेदकत्वे-
 च तस्यापि शाब्दबुद्धौ शक्यतावच्छेदकघटत्वादिविशेष-
 णतयानियमताभानप्रसङ्गात् स्वरूपतः घटत्वादि-
 प्रकारकशाब्दबोधानिर्वहः च । उपलक्षणेनापि

शक्यतावच्छेदकानुगमेशक्यस्याप्युपलक्षणेनैवानुगमो-
 स्तुकिंविशिष्टे शक्यता । अथद्रव्यादिपदाच्चघटत्वा-
 दिप्रकारकबोधप्रसङ्गभङ्गायविशिष्टे शक्तिरभ्युपेयते ।
 प्रकृतेषु बुद्धिस्थत्वस्योपलक्षणत्वेपितेनानुगमेन किंचिद्-
 बाधकमिति चेदस्तु बुद्धिस्थत्वेनानुगतधर्मेणानुगता-
 नांप्रकाराणां शक्तिधीविषयता तथापि सर्वनाम्नानाना
 र्थत्वंदुर्वारमेव । साक्षात्परंपरयायदवच्छेदकान्दै-
 क्यादेवावच्छेदौक्यं बुद्धिस्थत्वस्य चातथात्वात् । उप-
 लक्षणे क्येन शक्तिरैक्ये हरिपदादिशक्यतावच्छेदका-
 नामप्युपलक्षणीभूतेनान्ततो बुद्धिस्त्रिषेधविषयत्वादि-
 नाचानुगमसम्भवेनानार्थसाधोच्छेदप्रसङ्गात् । एवं-
 बुद्धिस्थप्रकारबांस्तत्पदशक्यइत्याकारकशक्तिज्ञाना-
 त्स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकस्मरणशब्दबोधोनसम्भ-
 वतः । जातिमानुहसिपकसम्बन्धोत्पादिज्ञानात्स्वरूप-
 तोहसित्वादिप्रकारकस्मरणानुदयात्स्वरूपतस्तद्वर्ग-
 प्रकारकस्मरणे स्वरूपतस्तद्वर्गप्रकारेण यस्य सम्बन्धो गृहीत-
 तादृशसम्बन्धज्ञानस्य हेतुत्वात् । यथायाभ्यांरूपाभ्यां-
 धर्मिणोः

तादृशसम्बन्धज्ञानस्य हेतुत्वादिति । तदेवानुभवेन हृदय-
 ति । यथेति । धर्मिणोः, सम्बन्ध प्रतियोग्यनुयोगिनाः ।

सम्बन्धो गृहीतस्तदेकतररूपप्रकारकसम्बन्धिज्ञाना-
दपरतद्रूपप्रकारेणैव सम्बन्धन्तरस्मरणमित्यनुभव
स्तथा यादृशरूपाभ्यां धर्मिणोः सम्बन्धो गृहीतस्तदृशैक-
धर्मप्रकारकसम्बन्धिज्ञानादेव तादृशा परधर्मप्रकारेणै-
व धर्मिस्मरणमित्यपि । तथा च किंचिद्विशेषितप्रकार-
कं यत्सम्बन्धिज्ञानन्तत्राविशेषिततत्तद्वर्गप्रकारकस्म-

सम्बन्धो गृहीत इति । तथा च निरवच्छिन्नयद्रूपावच्छिन्नवि-
शेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिता च या स-
म्बन्धविषयता तच्छालिग्रहः । तदेकतररूपप्रकारकसम्ब-
न्धिज्ञानादिति । निरवच्छिन्नतदेकतरधर्मावच्छिन्नविषयता-
निरूपितसम्बन्धविषयतानिरूपितनिरवच्छिन्नतद्वर्गावच्छिन्न-
विशेष्यताशालिज्ञानात् । अपरतद्रूपप्रकारेण । निरवच्छिन्न-
तद्रूपप्रकारेणेत्यर्थः । यादृशाभ्यां रूपाभ्यां धर्मिणोः सम्बन्धो गृहीत-
इति । यद्रूपावच्छिन्नयन्निष्ठावच्छेदकतानिरूपितविशेष्यता-
निरूपितयद्रूपावच्छिन्नतद्वर्गनिष्ठावच्छेदकताकप्रकारतानि-
रूपितसम्बन्धविषयताशालिग्रह इत्यर्थः । तादृशैकधर्मप्रकार-
कसम्बन्धिज्ञानात् । तद्वर्गावच्छिन्नतन्निष्ठावच्छेदकतानिरू-
पितप्रकारतानिरूपितसम्बन्धविषयतानिरूपिततद्वर्गावच्-
छिन्नतन्निष्ठावच्छेदकतानिरूपितविशेष्यताशालिज्ञानादित्य-
र्थः । तादृशा परधर्मप्रकारेण । तद्वर्गेण, तद्वर्गप्रकारेण इदमुपलक्ष-
णस्यैतावच्छेदकतायां स्वावच्छिन्नत्वं सम्बन्धग्रहप्रकारता-
वच्छेदकांशे निरवच्छिन्नत्वं निवेश्य एकानियमः अपरस्य धर्मि-

रणस्यानुभवविरुद्धतयेष्टापत्तेरयोगात् । अन्यथा कदा-
चित्स्वरूपतत्त्वकारिका कदाचिद्वर्मान्तरावच्छिन्न-
तत्त्वकारिका स्मृतिरित्यत्र नियामकाभावप्रसङ्गात् ।
सामान्यतन्त्राप्रत्यासत्तिमन्त्रैकुर्वतां पुनरनिष्कृ-
तिरेव शक्तियहाविषयस्यापूर्वधर्मस्वरूपतः कथम-
पि भानासम्भवात् । न हि बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वेन-
धर्मान्तरविषयकं ज्ञानं स्वरूपतोपरधर्मप्रकारेण बुद्धिञ्जन-
यितुम्प्रभवति । तथा सतिसमानप्रकारतानियमस्या
पि प्रभङ्गप्रसङ्गाद् इति । मैवम् । भगवत्सङ्केतरूपायां श-
क्तौ शक्यतावच्छेदकघटत्वादावुपलक्षणीभूतबुद्धिवि-
षयतावच्छेदकत्वप्रकारेण भासमानेतदादिपदजन्य-
बोधविषयतावच्छेदकत्वमासते । एवं च बुद्धिविष-
यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्तदादौ बोध्यव्यवहृत्याकारकस्य
तत्पदम्बुद्धिविषयतावच्छेदकरूपावच्छिन्नबोधयत्वि-
त्याकारकस्य वासंकेतस्य विषयताया अपननुगतघटत्वप-
टत्वा निष्ठाया अप्यनुगतरूपावच्छिन्नतया शक्यैक्य-
घटादिपदसंकेतविषयतानां नानाघटव्यक्तिनिष्ठानां-
घटत्वाद्यनुगतधर्मावच्छिन्नत्वेन पञ्चादिपदसंकेतवि-
षयतानां प्रकाराभूतनामालोमादिव्यक्तिनिष्ठानां लो-
मत्वाद्यनुगतधर्मावच्छिन्नतत्पदशक्यैक्यवत् । इ-
यांस्तु विशेषः । तत्र घटत्वादिलोमत्वादिषु तत्पद-

तावच्छेदकातायां निरवच्छिन्नत्वं सम्बन्धग्रहप्रकारतावच्छेद-
कतांशे अवच्छिन्नत्वं निवेश्य च नियमः कार्य इति ।

[६५]

जन्यबोधविषयतावच्छेदकरवभासतेद्वितीतानिविशि-
 षणान्युच्यन्ते । प्रकृतैश्चबुद्धिविषयतावच्छेदकरवैसर्वा-
 नामजन्यबोधविषयतावच्छेदकत्वंसंकेतेननावगाह्यतेऽ-
 पितुतादृशविषयतासामानाधिकरण्यामात्रमिततदु-
 पलक्षणमितिगीयते । अननुगतहरित्वसिंहत्वादिनिष्ठा-
 नानानादृयादिपदसङ्केतविषयतानामनुगतकिञ्चिद्व-
 र्मावच्छिन्नत्वाभावान्नशक्तेरैक्यं, तत्रोपलक्षणीभूतकि-
 ञ्चिद्वर्गप्रकारेणाभासमानस्यैवहरित्वादेर्भगवत्सङ्केतस्व-
 रूपायांशक्तौदृयादिपदजन्यबोधविषयवच्छेदकत्वम्भा-
 सतेद्वितिननानार्थोच्छेदइति । यद्यपिघटादिपदसं-
 केतस्यघटत्वविशिष्टविषयकत्ववत्सर्वनामसंकेतेनबुद्धि-
 विषयतावच्छेदकत्वेतत्पदजन्यबोधविषयतावच्छेद-
 कत्वानवगाहनेपिसंकेतस्यतद्विशिष्टविषयकत्वमक्षतवे-
 तिसंकेतविषयेतद्विशेषणमेव । एवंशक्यविशेषणघट-
 त्वादितिष्ठबोधविषयतावच्छेदकरवरूपबोधविषय-
 तानिष्ठसंकेतौयविषयतानिरूपितविषयतारूपशक्य-
 त्वेतदवच्छेदकत्वमपि । तथापिबोधविषयतयासंके-
 तविषयत्वरूपशक्यतायास्तत्रामन्वेनशक्यवतद्विशेष-
 णम् । शक्यत्वेसतिशक्यव्यावर्तकत्वस्यैवशक्यविशेषण-
 त्वादितितस्यशक्योपलक्षणतयाऽऽकाशपदजन्यबोधेशब्दा-
 श्रयत्वभानानियमवत्तदादिपदजन्यबोधेतदभाननिर्वाहः ।
 एतद्बोजंतुतदुपलक्षितघटत्वादिविषयकरवेनतद्वि-

[६६]

प्रयकघटत्वादिवोधस्यापि संकेतविषयत्वम् । घटादि-
 पदसंकेतस्य घटत्वादिवोधोऽपि विशिष्टविषयकबोधएव
 विषयवृत्तितत्त्वान्यबोधितादृशधर्मभाननियमः । य-
 थायद्विशिष्टविशेष्यकबोधविषयत्वं संकेतविषयस्तच्छ-
 क्यतावच्छेदकतया व्यवहियते तथायद्विशिष्टप्रकार-
 विशिष्टविषयकत्वं तथा तच्छक्यतावच्छेदकतावच्छेद-
 कमिरयुच्यते, प्रकृतबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वं न तथे-
 तिन तच्छक्यतावच्छेदकं न वा तत्त्वावच्छेदकमिति जा-
 तित्वादिविशिष्टघटत्वाद्यवच्छिन्नस्य तदादिपदाद्यधो-
 नबोधितुबोधोऽपि बुद्धिविषयतावच्छेदकतावच्छेदक-
 त्वोपलक्षितधर्मविशिष्टावच्छिन्नविषयत्ववगाहिसं-
 केतः प्रयोजकवृत्तितत्त्वजातिरत्वावच्छिन्नघटत्वादिनि-
 ष्टप्रकारताकबोधएव विषयवृत्तिनजातिमानित्याका-
 रकबोधकाले घटइत्याकरको बोधः । अथ किंचित्प्रका-
 रेण भासमाने धर्मेऽवच्छेदकताभा ने तद्विशिष्टे एव भा-
 सते न तु तदुपलक्षितवृत्तिनियमः । कथमन्यथा स्वरूपतो
 घटत्वावच्छिन्नाभावस्य न जातिमान्नास्तीत्याकरक-
 प्रतीतिः । एवं च बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षि-
 ते कथं बोधविषयतावच्छेदकत्वं संकेतेनावगाहनी-
 मिति चेन्न । अवच्छेदकताया अवच्छेद्याश्रयविशेषण-
 तापन्ने संमर्गविधया भा ने एव तथा विधिनियमात् अ-
 न्यथा धूमन्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिता-

आभाववानित्याकारकव्यापकतावच्छेदकरवोपलक्षि-
 तवन्वित्वावच्छिन्नाभावप्रतीत्यनुपपत्तिः । प्रकृतं च त-
 त्पदं बुद्धिस्थप्रकारावच्छिन्निविषयतावच्छिन्नयतिव-
 त्याकारकोवच्छेदावच्छेदकभावप्रकारकएव संकेतोद्गीका-
 र्यं इत्यनुपपत्तेरभावात् । स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारक-
 स्मरणशब्दबोधाद्युपयोगी शक्तिग्रहः स्वरूपतो घटत्वादिप्र-
 कारकएव । यदा स्वरूपतो यद्गमप्रकारकज्ञानसामग्री
 तदैव स्वरूपतस्तद्गमप्रकारेण शक्तिर्गृहीत्वा स्वरूपतस्तत्
 प्रकारेण धर्मिणं स्मरत्यनन्तरमनुभवति च, मानसैव शक्ति-
 यरेण व्यवहारदर्शनापेक्षापित्वसंसर्गाग्रहसहितोपस्थिते-
 रेवेति यद्गमं वच्छिन्ने तदादिपदवर्णितवाक्याद्भवहा-
 रेण न दृष्टव्यं वच्छिन्नस्यापि मानसशक्तिग्रहादबोधः
 सुघटएव । न च १ व्यवहारदर्शनाद्यविषये मनसा शक्तिर्निश्चे-
 तुं न शक्यते विपरीतकोटिरप्युपस्थितिमात्रेण भानसं-
 भवादिति वाच्यम् २ । उपस्थितस्यापि बाधितस्य दोष-
 मन्तरेण भानान्निश्चयस्याप्युपपत्तेः ३ । वस्तुतस्तु कति-

अपितु असंसर्गाग्रहइति । उपस्थितिरेवेति । असंसर्गाग्रहे वा-
 धनिश्चयाभावः । उपस्थितमात्रेण भानसम्भवादिति । तथा च-
 कोटिद्वयभासकसामग्रीसत्त्वात्संशयएव स्यान्निश्चयइति भावः ।
 व्यवहारदर्शनादेरुच्छेदापत्तेरिति चेन्न । तथा च व्यवहारदर्शना-
 विषये प्रायशः शक्तिसंशयस्यानुभवसिद्धतया तत्र दोषत्वम्, अचा-
 पि दोषसम्भवादिति भावः ।

१ अथ २ न च ३ रिति वाच्यम् । एवं सति शक्तिग्रहे व्यव-
 हारदर्शनादेरुच्छेदापत्तेरिति चेन्न । इतिकुत्रचित्पाठस्तद-
 नुसारेण टीका ।

पयविषये सर्वनामघटितवाक्यात्प्रयोज्यप्रवृत्तिमुपल-
भमानः प्रवर्तकज्ञानविषये शक्तिरूपयन्बुद्धि विषयतावच्-
छेदकधर्मावच्छिन्नस्तत्पदशक्यद्वयवसामान्यतोव-
धारयति । एवञ्चैवोक्तबुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मवा-
नितियदातेन गृह्यते तदानीमस्यैवस्तत्पदस्य वाच्यो-
नवेतिसन्देहो नावतरति, यादृशधर्मावच्छेदेन यदवधा-
रितं तादृशधर्मनिश्चयस्य स्वसमानधर्मितावच्छेदकक-
तहिरोधिकोऽटिभानविरोधिरवादितिसंभवत्येवापूर्वे-
प्रविषये मानसः शक्तिनिश्चयः । अथैवमप्रितत्पदं चैव-
त्वादिविशिष्टवाचकत्वसन्देहस्य दुरुच्छेदतया तत्पदाद्
व्यवहारदर्शनाविषयचैवत्वाद्यवच्छिन्नविषयकशाब्द-
बोधोदुरुपपाद एव । तद्धर्मप्रकारकशाब्दे तद्धर्मवि-
शिष्टवाचकतानिश्चयस्य हेतुत्वात् । अन्यथागवादिप-
दादभ्रान्तस्यापि गत्या साक्षादिमत्त्वप्रकारेण शाब्दा-

सामान्यतोऽवधारयतीति । बुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मवान्तत्पद-
शक्यद्वयवधारणाकारः । तद्धर्मविशिष्टवाचकतानिश्चयस्य तद्ध-
र्मावच्छिन्नत्वावच्छिन्नशाब्दबोधविषयत्वविषयताघटितसङ्केत-
विषयताशक्तिनिश्चयस्येत्यर्थः । तत्पददंतत्तद्धर्मविशिष्टे शक्तिमि-
त्युदाहरणवाक्यतः सामान्यतोऽप्यपिरिति यत्त्वतत्त्वरूपानु-
गतधर्मघटितव्याप्तिमवधारयतीति । यादृशधर्मावच्छिन्नविषय-
कत्वबुद्धिप्रयुक्तत्वसामानाधिकरण्याभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकोऽतादृशधर्मविशिष्टशक्तत्वमित्यवधारणाकारः ।

पक्षे रिति चेन्न । तत्पदप्रयोजकबुद्धिप्रकारतया गृहीत-
घटत्वादिविशिष्टव्यवहारदर्शनात् तत्पदस्य गति-
गृहीत्वा यद्यत्पदं यादृशयादृशधर्मावच्छिन्नविषयक-
बुद्ध्या प्रयुज्यते तत्तत्पदं तादृशधर्मविशिष्टगतीमिति सा-
मान्यता व्याप्तिमवधारयति तदनन्तरं च प्रत्यक्षेण गृही-
तचैवत्वादिविशिष्टविषयकबुद्धिप्रयोज्यत्वम्प्रकरणा-
दिना यच्च तत्पदे गृह्यते तत्त्वपक्षे तादृशहेतुना चैवत्वा-
दिविशिष्टवाचकत्वस्य प्रागसिद्धस्यापि पक्षधर्मतावत्ता-
दनुमित्यात्मकनिश्चयेनावगाहनसंभवान्न काप्यनुप-
पत्तिरिति ।*

अवगाहनसंभवादिति । यत्तद्वटितसामान्यव्याप्तिस्थले प्रकृ-
तव्याप्तिविशिष्टं प्रकृतहेतुत्वमस्य पक्षेऽनपेक्षणादिति भावः ।

* न चैवमपि तद्धर्मप्रकारकबोधोपपदन्यबोधविषयत्वांशे वि-
शिष्यतद्धर्मावच्छिन्नावगाहितया संकेतनिश्चयोपेक्षितः । प्र-
मेयत्वादिना घटादिविषयकबोधविषयत्वांशे तदवच्छिन्नत्वाव-
गाहितत्वेन संकेतनिश्चयेऽपि विशिष्यघटत्वादवच्छिन्नत्वावगा-
हितत्वसंशयसंभवात्तत्प्रकारकबोधानुदयादिति विशिष्यघट-
त्वादवच्छिन्नावगाहितत्वस्य सर्वनामसंकेते निश्चयासंभवात्क-
थं तत्प्रकारकबोधस्ततो भविष्यतीवाच्यम् । बुद्धिविषयताव-
च्छेदकनिश्चितधर्मावच्छिन्नविषयत्वावगाहितायानिश्चित-
त्वाच्चेत्त्वादेर्बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वग्रहणैव विशिष्यतद-
वच्छिन्नत्वावगाहितासंशयाविरोधित्वात् । न च तादृशग्रहण

केचित्तु बुद्धिविषयतावच्छेदकात्वेनानुगतधर्मसंज्ञा-
 धर्मविषयकशक्त्यनुभवे प्रमुष्टबुद्धिविषयतावच्छेदकां-
 शं स्वरूपतत्त्वेन तत्त्वादिप्रकारकशक्तिस्मरणं निराबाधमेवे-
 तितन्मूलकमेव स्वरूपतो पूर्णचैतत्त्वादिप्रकारकांशाब्द-
 ज्ञानमविष्यतीति किमनुपपन्नम् । स्वरूपतस्तत्प्रकार-
 कस्मरणे स्वरूपतस्तत्प्रकारकानुभवसंस्कारयोरनपेक्ष-
 णादुद्बोधकवैचित्र्यदेव कदाचिज्जातिमानित्याकारकां कदा-
 चिद्वटद्वयारकां विलक्षणं स्मरणमिति नियमोपपत्तिः । स्वरूप-
 ततो वटत्वादिप्रकारकानुभवजनितसंस्कारवतो जाति-
 त्वादिना वटत्वादिप्रकारकात्संस्कारात्कदाचित् स्वरूपतो
 वटत्वाद्यप्रकारकस्य जातिमानित्याकारकस्य स्मरणस्योद्दे-
 नस्वरूपतस्तत्प्रकारिकागं स्मृतौ तथा विधानुभसंस्का-
 रयोर्विशिष्यहेतुत्वे पि उद्बोधकविशेषविरहस्य तादृश-
 स्मृतिविरहप्रयोजकताया अपावश्यकत्वात्तादृशहेतुता-
 या अप्रमाणिकत्वात् । कथमन्यथा विशेषणान्तरानव-
 चिच्छन्नास्मादाद्यदृष्टशरीरविशेषनिष्ठजातिविशेषावच्छे-

प्रमुष्टबुद्धिविषयतावच्छेदकाशमिति । प्रमुष्टं स्वविषयीभूतं बु-
 द्धिविषयतावच्छेदकांशं यचेति तादृशस्मरणमित्यन्वयः ।

तथा विधसंशयविरोधित्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम् । द्रव्यत्वपू-
 यिवौ वृत्तिनिस्त्रिधर्मसामानाधिकरण्यानिश्चये विशिष्यवट-
 त्वे पुण्यौ वृत्तिनिर्णयस्य द्रव्यत्वे विशिष्यवटत्वसामानाधिक-
 रण्यसंशयविरोधित्ववत्तस्यापि अनुभवसिद्धस्य दुरुपपन्नत्वात् । अ-
 येवमिति प्रभृतिनाकाप्यनुपपत्तिरित्यन्तस्य स्यान्नेपाठान्तरम् ।

छिन्नसंकेतितरामरावणादिपदेभ्योवाक्यार्थधोरस्मा-
 कम् । कथंवानिर्विशेषणातौन्द्रियजातिविशेषावच्-
 छिन्नवाचकमनःप्रभृतिपदेभ्योस्माकंशाब्दधीश्च । तत्र
 जातित्वादिनाशक्तिग्रहेणप्रमुष्टजातित्वांशमनस्त्वा-
 दिप्रकारेणशक्तिस्मरणमितितत्वापिविशेषणांशमेष-
 मन्तरेणगत्यन्तराभावादितिवदन्ति । विवदन्तेतवह-
 वोविद्वांसः । स्मृतैर्विलक्षणाप्रकारतायांसंस्कारानुभवयो-
 स्तादृशप्रकारतायाःप्रयोजकत्वस्योद्बोधकविशेषप्रयो-
 जकतामाश्रित्योच्छेदनेविशेष्यविशेषणभावविशेष-
 योद्बोधकविशेषस्यैवनियामकत्वसम्भवात्प्रकारत्व-
 विशेष्यत्वानन्तर्भावेनसानान्यतस्तद्विषयकस्मृतौतद्वि-
 षयकत्वेनैवसंस्कारानुभवयोर्हेतुतापत्तेः । रामरा-
 वणादिपदेभ्यश्चलक्षणयातत्तदार्थत्वादिप्रकारकएवा-
 न्वयबोधः । वस्तुतस्त्वनुगतोद्बोधकस्थलेस्वरूपतस्तत्-
 प्रकारकशक्तिज्ञानासत्त्वे स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मरणा-

मेषमन्तरेण । स्वविषयत्वमन्तरेण । तद्विषयकत्वेनैवेति । यद्व-
 स्तुज्ञानसत्त्वे नियमतोघटत्वप्रकारकघटस्मृतिष्ठांयतेतद्वस्तुवि-
 षयकज्ञानसत्त्वे । घटत्वप्रकारेणघटविषयकस्यप्रमेयत्वेनघटवि-
 षयकसंस्कारवतोघटत्वेनघटविषयकस्यस्मरणस्यापत्याप्रकार-
 त्वविशेष्यत्वेनविशेषणमावश्यकमित्यतस्तथैवरीत्यास्वरूपतस्तत्प्र-
 कारत्वांनिवेशनप्रयोजनमाह । वस्तुतद्वति । अनुगतोद्बोधक-
 इति । यद्वस्तुज्ञानसत्त्वे नियमतएवस्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मरणं त-
 द्वस्तुविषयकज्ञानस्थलेइत्यर्थः । स्वरूपतस्तत्प्रकारकशक्तिज्ञा-
 नासत्त्वे । स्वरूपतस्तज्ज्ञानजन्य-

पस्यातचतादृशज्ञानस्यैतुर्वा मश्या कमित्यलमतिपक्षवि-
 तेन । यथसामान्यतो वक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छि-
 न्नस्य सर्वनामशक्यत्वे शक्तिभ्रमं विना कालान्तरीणपुरुषान्त-
 रीणबुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयकप्रतीतिः
 सर्वनाम्नानजन्यतेपितुयोयदायस्यबुद्धिस्यसदातदुच्चारि-
 तपदात्तत्प्रकारावच्छिन्नविषयकैवेतिनियमानुपपत्तिः ।
 स्तोच्चरणानुकूलबुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्यश-
 क्तिविषयत्वेचस्वप्नस्यतत्तद्व्यक्तिपरतयापद्व्यक्तिभे-
 देनशक्तिभेदप्रसङ्गादननुगमाद्व्युत्पत्तिविरोधश्च ।
 एवंयुष्मदस्मत्पदयोरात्ममात्रेणशक्तिरपितुस्वसम्बोध्यो-
 चारणकर्तारैवेतिसम्बोध्यतावच्छेदकवोच्चारयित् ।

स्वरूपतः संस्कारसत्त्वे तत्रस्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मरणे, तादृश-
 ज्ञानस्य, स्वरूपतस्तत्प्रकारकज्ञानजन्यतादृशसंस्कारस्येत्यर्थः ।
 बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वेनघटत्वादिविषयकसंस्कारवतःस्वरू-
 पतोघटत्वादिप्रकारकस्मरणस्योक्तृणां तत्रापिकदाचिदिष्टाप-
 तिसम्भवात् बहुजनविवादस्याकिञ्चित्कारत्वादितिध्येयम् । व्यु-
 त्पत्तिविरोधश्च । यत्तत्पदस्यव्यवहारो न दृष्टः तत्तत्पदस्यशक्तियहाभा-
 वस्येत्यर्थः । स्तोच्चरणानुकूलबुद्धिप्रकारावच्छिन्नविषयताकत्वे
 सतिस्तोच्चरणविशिष्टविषयताकत्वइत्यर्थः । उच्चारणवैशिष्ट्यं च
 स्वप्रयोजकबुद्धिप्रकारवन्निष्ठस्वप्रयोजकबुद्धिप्रकारावच्छिन्न-
 रवोभयसम्बन्धन, नातोबुद्धिप्रकारविशिष्टघटादिषुतत्तत्पदवा-
 च्यत्वानुपपत्तिः ।

तावच्छेदकेऽर्थात्तावच्छेदकत्वरूपानुगतधर्मापन्नचित्तचै-
 वत्वादिकमेवप्रवृत्तिनिमित्तमित्यप्यसङ्गतं सामान्यतस्सम्बो-
 ध्यतावच्छेदकत्वादेरनुगमकत्वेचैवस्ययदुपपत्त्यसम्बो-
 ध्यतातस्मादुपपत्त्यदात्यदान्तरसम्बोध्यमैवादेशैर्वोच्चारि-
 तास्मात्पदात्यदान्तराच्चरायितुमैवादेः प्रतीतिप्रसङ्गो
 दुर्भारणवेतिस्वजन्यबोधोपपत्त्यतयाप्रयोज्ञाभिप्रायविषयताव-
 च्छेदकत्वरूपसम्बोध्यतावच्छेदकत्वोपपन्नितधर्मा-
 वच्छिन्नेयुष्मात्पदसम्बोच्चरणकर्तृतावच्छेदकधर्माव-
 च्छिन्नेयुष्मात्पदसम्बन्धः स्वोक्तगोतयास्वत्वान्तर्भावे-
 णाननुगमतादवमृश्यादितिचिन्त । स्वाच्चारणानुकूलबुद्धि-
 प्रकारावच्छिन्नेविषयकत्वस्वजन्यत्वोभयसम्बन्धेनत-
 दादिसर्वनामप्रकारकबोधविषयकः संकेतोभ्यपेयते,
 तत्तत्त्वपदार्थस्यसम्बन्धघटकतयातत्पदव्यक्तित्वेनप-
 दानांनविषयतापितुतत्पदत्वादिरूपानुपूर्वीविशेषणैवे-
 तिनपदव्यक्तिभेदेनशक्तिभेदः । सामान्यतस्तत्पदत्वा-
 दिरूपानुपूर्वीविशेषावच्छेदेनैवतदुभयसम्बन्धावच-
 छिन्नबोधविषयतानिरूपितसङ्घटितप्रकारतायास्त-
 नव्युत्पत्त्यनुपपत्तिः । कालान्तरीणबुद्धिद्यनेदानींतन-
 तदादिपदेच्चारणानुकूलैतितद्विषयतावच्छेदका-
 वच्छिन्नबोधेनापदर्शितसम्बन्धेनैतत्तदादिपदवैशिष्ट्य-
 मतानेसरेच्छायांतादृशबोधस्यैतत्तदादिपदप्रकारेण

बोधपदेजन्यत्वानवगाहिसंकेतविषयतावृत्तिरवानुपगमा-
 त्जन्यत्वघटितोभयसम्बन्धनिवेशः ।

भानमिति तत्कालान्तरीयपुरुषान्तरीयानुद्विविषयता-
 वच्छेदकावच्छिन्नस्यैतत्पदवाच्यता, भगवत्संकेतोय-
 तत्पदव्यक्तिप्रकारतानिरूपिततथाविधसंसर्गांतःपाति-
 न्याबुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नविषयत्वविशेषण-
 त्वेनविषयतायाएवतत्पदवाच्यतारूपत्वादतीतभ्रमंवि-
 नातदवच्छिन्नबोधः । तद्वर्मावच्छिन्नविषयताशालि-
 बोधिपटांशेतद्वर्मावच्छिन्नविषयताघटितोक्तोभयसम्ब-
 न्धावच्छिन्नबोधनिष्ठविशेष्यतानिरूपितसंकेतीय-
 प्रकारतरूपवाचकतायाः प्रकारतयासंसर्गतयावाच्चा-
 नस्यहेतुत्वादन्यधर्मावच्छिन्नबुद्धिर्लक्ष्यकृत्यप्रयुक्तेपदे
 ऽन्यधर्मावच्छिन्नविषयताघटितोभयसम्बन्धावच्छि-
 न्नसंकेतप्रकारतायाससत्त्वेनतत्रतद्वर्गाद्विज्ञानस्यभ-
 मत्वनियमात् । युष्मदस्मच्छब्दस्यै

तथाविधसंसर्गान्तःपातिन्याबुद्धित्वविषयतावच्छेदकावच्छिन्न-
 त्वेनविषयतोया हृति । निष्ठत्वविषयतानिरूपितबुद्धिप्रकाराव-
 च्छिन्नविषयतायाइत्यर्थः । पटांशेतद्वर्मावच्छिन्नविषयताघटितो-
 क्तेति । तद्वर्मान्निष्ठायाप्रयोजकबुद्धिप्रकारावच्छिन्नविषयतात-
 न्निरूपितनिष्ठत्वविषयतानिरूपितासतोप्रयोजकबुद्धिप्रकारा-
 वच्छिन्नत्वविषयतानिरूपिताया उच्चारणनिष्ठविषयतातन्निरू-
 पितविषयत्वविषयतानिरूपिताया बोधविशेष्यतातन्निरूपित-
 प्रकारतावत् तत्पदमित्याकारकन्तादृगविशेष्यतानिरूपितप्र-
 कारतासम्बन्धेनतद्वर्माविशिष्टवत् तत्पदमित्याकारकंवायज्-
 ज्ञाननस्यहेतुत्वादित्यर्थः ।

येतादृश्ये वगतिस्त्विन्ननीया । अथस्वसम्बोध्युपपत्तः स्वीच्चा-
 रयितयस्मदः शक्तौ देव्युवाचमयात् वयि हतं चैव गजैष्यन्त्या-
 शुदेवता इत्यादिकृत्यादिवाक्याद्देवी कर्तृकमहिषासुर-
 कर्मकवातादिबोधधानुपपत्तिः तत्र देव्युच्चरितत्वस्य महिषा-
 सुरसम्बोध्यत्वस्य चाभावात् । कृत्यादिकर्तृकमुरय-
 कर्मकवातादिबोधधानुपपत्तिः । कृत्या-
 देस्तादृशवाक्यप्रयोक्तृत्वात्सुरयादेस्तत्सम्बोध्यत्वादि-
 ति चेन्न । तत्र तादृशानुपूर्वीप्रकारेण सामान्यप्रत्यासत्त्या
 देव्यादिवाक्यस्यापि ज्ञानाद्देवी महिषासुरयोस्तादृश-
 वाक्यप्रयोक्तृत्वसम्बोध्यत्वप्रतिसंधानादेव युष्मदस्मद-
 भ्यां देवौ महिषासुरादिप्रतीत्युपपत्तिः । यदि च तत्र वक्त्रा-
 नुवादकवाक्ययोर्विभिन्नानुपूर्वीतदानुवादकवाक्ये
 तद्व्यतिरिक्तादिनाविशेषदर्शनेप्यानुपूर्वीप्रकारेण देव्यु-
 च्चरितत्वादिभ्रमेणैव श्रोतुर्देव्यादिप्रतीतिस्वीका-
 रेणानुपपत्त्यभावात् । यत्रानुपूर्वीविशेषावच्छिदेना-
 पि विशेषदर्शनं तत्र नैष्यत एव प्रतीतिरिति ।

एतादृश्ये वगतिस्त्विन्ननीयेति । स्वजन्यबोधवत्त्वेनाभिप्रा-
 यविषयता वच्छेदकावच्छिन्नविषयकत्वस्वजन्यत्वोभयसम्बन्धे-
 न बोधायुष्मत्पदवान् भवतु इत्याकारकसङ्केतस्य युष्मत्पदस्य-
 लेखोच्चारणकर्तृता वच्छेदकावच्छिन्नविषयकत्वस्वजन्यत्वोभ-
 यसम्बन्धेन बोधायुष्मत्पदवान् भवत्वित्याकारकसङ्केतस्य युष्म-
 त्पदस्य लेखोक्तागात् नानुपपत्तिः । यत्रापि पूर्वीकरोत्वप-
 रिष्कार्यमतो न पूर्वीक्तानुपपत्तिरिति ध्येयम् ।

एवमन्यदोयस्वार्थतात्पर्यकोच्चारणानधीनोच्चारणरू-
 पंस्वतस्त्रोच्चारणमस्मात्प्रवृत्तिनिमित्तानुगमकमु-
 त्तस्थलेष्ट्याद्युच्चारणं न तथा तस्यार्थप्रतिपादनद्व-
 वारादेव्युच्चारणाधीनत्वादितिनास्मच्छब्दादृष्ट्या-
 दिबोधः । स्वातन्त्र्येणाहं गच्छामीत्युच्चारणस्यापिके।-
 गच्छतीत्यादिप्रश्नवाक्यशक्त्याहकवाक्योच्चारणा-
 धीनतया स्वार्थपरत्वमुच्चारणविशेषणम् । प्रश्नादि-
 वाक्यस्य चाहङ्गच्छामीत्यादिप्रकृतवाक्यतात्पर्यविष-
 यपरत्वाभावादुच्चारणेपि विशिष्टव्यतिरेकः सुघटः । आ-
 नुपूर्वीमजातीययद्वाक्यान्तरं तदुच्चारणानधीनत्वं तु
 निवेशयितुमशक्यं शब्दानुकरणस्थले एव समानानुपू-
 र्वीकोच्चारणापेक्षानियमात् वाक्यार्थानुवादस्थले
 समानार्थकवाक्यमात्रोच्चारणापेक्षणात् तत्र स्वात-
 न्त्यापत्तं दुर्वारत्वात् । वस्तुतस्तु वाक्यान्तरस्थक्रिया-
 कर्मतया स्वघटितवाक्यार्थप्रत्यायनेच्छानधीनस्त्रो-
 च्चारणमेष स्वतन्त्राच्चारणम् । अनुवादस्थले चेत्यवाचेति
 वाक्यान्तरस्थक्रियाकर्मतया तदर्थघटितवाक्यार्थप्रतिपाद-
 यितुमेवानुवादकोऽस्मद्वटितवाक्यं प्रयुङ्क्त इति न स्वात-
 न्त्यम् । मत्पुत्रं पश्यत्यत्र प्रकृतवाक्यस्य ज्ञानरूपक्रिया-

अन्यदोयस्वार्थबोधकतात्पर्यकं यद्वाक्यन्तदुच्चारणाधीनं य-
 त्तत्तदन्वोच्चारणरूपमित्यर्थः । एतेनोच्चारणे स्वार्थबोधतात्पर्य-
 त्वविरहेऽपि न क्षतिः । तदर्थं, स्वघटितवाक्यार्थं, मां पश्येत्त्वच-
 मत्पुत्रं पश्येत्यपि कश्चित्पाठः ।

कर्मतयार्थप्रतिपादयितुमेवास्मदःप्रयोगात्तदुच्चार-
णस्य स्वातन्त्र्यनिर्वाहयवाक्यान्तरेति । एतेनयत्नचैवे-
णान्यदीयाच्चेवःसुन्दरइत्यदिवाक्यार्थप्रतीत्याहं सु-
न्दरइतिप्रयुज्यतेतत्रसमानार्थकवाक्यान्तरोच्चार-
णसापेक्षत्वेपिन स्वातन्त्र्यवर्तिनवापाण्डित्याभि-
मानिमौनिपुरुषज्ञानपरस्यायमहंपण्डितइतिजाना-
तात्स्वन्यदीयोच्चारणस्यस्वातन्त्र्यापत्तिः । अथैवंरो-
त्याव्यवहितोक्तस्थलेऽस्मत्पदेनोच्चारयितुं पुरुषविष-
यकप्रतीतिवारणोप्यभिमानिनस्तेनप्रत्ययोपिदुरुपपा-
दएवतस्योच्चारणाभावेनास्मत्पदावाच्यत्वादु-
त्तिचेत्सत्यम् । स्वतन्त्रोच्चारयितुःसर्वत्रास्मदर्थत्वेत्या-
देवेयमनुपपत्तिस्तदेवनस्वतन्त्रोच्चारितास्मत्पदस्यैवतद्वा-
चकत्वात् । निरुक्तस्वतन्त्रोच्चारणरहितस्यतुस्वघटितवाक्या-
र्थकर्मकवाक्यान्तरस्यक्रियाकर्तर्येवशक्तिः । एवञ्चमयात्व-
यिजतेचैवेत्यादौतादृशक्रियाइतिदेव्युवाचेतिवाक्यान्तर-
स्योक्तक्रियैवतत्कट्टत्वंदेव्याइतिभ्रमंविनैवप्रतीतिरुपपा-
दयितुंशक्यते । स्वघटितवाक्यार्थकर्मकवाक्यान्तरस्यक्रि-
यात्वंचतादृशार्थकर्मत्वेनवाक्यान्तरप्रतिपाद्यत्वंते-

स्वपाण्डित्याभिमानौपुरुषइति । अभिमानौपुरुषोच्चारि-
तादहंपण्डितइतिवाक्यार्थप्रतीत्यायमहंपण्डितइतिजानातो-
त्यभिमानेनतादृशोच्चारणस्यस्वातन्त्र्यापत्तिशङ्का । अतोऽभिमा-
नौपुरुषमौनित्वविशेषणमव्यवहितोक्तस्थले । अथमहंपण्डितइति
जानातोतिस्थले, तादृशार्थकर्मकत्वेनवाक्यान्तरप्रतिपाद्यत्वंस्व-

नाहंप्रतिष्ठत इति विहांसं पश्यत्यादौ दर्शनादिक्रियाया
 अस्मच्छब्दवटितवाक्यार्थविषयकत्वसंभवेपितेन रूपे-
 ण समभिध्याहृतवाक्यान्तराप्रतिपाद्यतया न तत्कर्तुं र-
 स्मच्छब्दतः प्रतीतिः । अथ इति पदवटितवाक्यान्तरक्रि-
 याप्रतिपत्तावेव तत्कर्तुं वाक्यान्तरप्रतिपाद्यक्रियाक-
 र्त्तत्वं सुग्रहंतदग्रहणवचतद्वटितानुगमकरूपग्रहेणा-
 स्मच्छब्दवटितवाक्यार्थप्रतीतीतस्येति पदादुपस्थित्या
 वाक्यान्तरक्रियाप्रतिपत्तिरित्यन्यान्यश्रयइति चेन्न ।
 वाक्यान्तरजन्यत्वोपरत्तप्रतिपत्तिविषयतया वक्तृबुद्धि-
 स्थित्वस्यैव क्रियायां विशेषणत्वोपगमः । अतिपत्तेः पूर्वम-

वटितवाक्यार्थकर्मकरवविषयतानिरूपितवाक्यान्तरजन्यप्रतीति-
 विषयोभूताश्रयत्वमित्यर्थः । वाक्यान्तरप्रतिपाद्यक्रियाकर्मत्वं सु-
 ग्रहमिति । वाक्यान्तरजन्यप्रतीतिविषयत्वाश्रयत्वमित्यर्थः ।
 वाक्यान्तरप्रतिपाद्यक्रियाकर्मत्वं सुग्रहमिति । वाक्यान्तरजन्य-
 प्रतीतिविषयत्वाश्रयक्रियाकर्तृत्वं सुग्रहनिश्चयात्मकग्रहविषय इ-
 त्यर्थः । अन्यथापदार्थसत्त्वेपिसन्देहो भवति । क्रियाप्रतिपत्तौ
 चतद्विषयवाक्यधारणेन तादृशविषयतात्मकपदार्थनिश्चयो भव-
 तीति भावः । वाक्यान्तरप्रतिपाद्यतया वाक्यान्तरप्रतिपत्तिविषय-
 रत्वेन । वक्तृबुद्धिस्थित्वस्यैव । वक्तृबुद्धिविषयत्वस्यैव । तथा च स्व-
 वटितवाक्यार्थकर्मत्वविषयतानिरूपितवाक्यान्तरप्रतिपत्तिवि-
 षयत्वविषयतानिरूपितवक्तृबुद्धिविषयताश्रयत्वं क्रियाविशेषणं
 पर्यवसितं, वक्तृबुद्धिस्थित्ववटितवाक्यार्थकर्मत्वविषयतानिरूपित-

पिप्रकरणोद्दिनातादृशवक्तृबुद्धेर्यदसम्भवेनान्योन्या-
 श्रयानवक्रान्तात् । स्वार्थघटितवाक्यार्थविषयकत्वा-
 न्वितक्रियाकटं तथावाक्यान्तरप्रतिपाद्यत्वेनयाक्तृ-
 बुद्धिस्तद्विषयतावच्छेदकत्वं प्रवृत्तिनिमित्तानुगममि-

वाक्यान्तरप्रतिपत्तिविषयतावती उक्तिक्रियादृष्टसाधिकाद्व्याका-
 रिका । स्वार्थघटितेति । स्वार्थघटितवाक्यार्थकर्मत्वविषयतानिरूपित
 क्रियाविषयतानिरूपितकर्मत्वविषयतानिरूपिताया वाक्यान्तर-
 जन्यप्रतीतिविषयतातन्निष्ठविषयतानिरूपितायावक्तृबुद्धि विष-
 यतातदवच्छेदकत्वं प्रवृत्तिनिमित्तानुगमकं तादृश वक्तृबुद्धि
 स्वघटितवाक्यार्थकर्मकत्वविषयतानिरूपितक्रियाविषयता नि-
 रूपितकटं र्वविषयतानिरूपितवाक्यान्तरप्रतीतिविषयतावती
 उक्तिक्रियादृष्टसाधिकाद्व्याकारिका । स्वघटितेति । स्वघटित-
 वाक्यार्थकर्मकत्वविषयतानिरूपितक्रियाविषयतानिरूपितक-
 र्मत्वविषयतानिरूपितायावाक्यान्तरजन्यप्रतीतिविषयतात-
 न्निष्ठविषयतानिरूपितवक्तृबुद्धिविषयतातदवच्छेदकत्वं प्रवृत्ति-
 निमित्तानुगमकं, तादृशवक्तृबुद्धिस्वघटितवाक्यार्थकर्मकत्ववि-
 षयतानिरूपितक्रियाविषयतानिरूपितकटं र्वविषयतानिरू-
 पितवाक्यान्तरप्रतिपत्तिविषयतावती देवीदृष्टसाधिकाद्व्या-
 कारिका, देव्याः सिद्धत्वेऽपितादृशविशेषणविशिष्टायापसिद्ध-
 त्वादिवतादृशविशिष्टविषयताकेष्टमाधनताज्ञानात् तादृश-
 विशिष्टविषयताकेष्टतावाक्यप्रयोगसम्भवः । अथवातादृशक-
 टं र्वविषयतानिरूपितदेवीनिष्ठविषयताशानिज्ञानमिष्टसाध-
 धनमित्याकारकज्ञानायदेवीनिष्ठायातादृशवाक्यान्तरजन्यप्र-
 तीतिविषयतातान्निरूपिताधेशत्वसम्बन्धावच्छिन्नविषयतातद-

[८०]

तितुसारम् । एवंचबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वस्यप्रवृत्ति-
 निमित्तानुगमकत्वप्रवादापिसंगच्छते । उच्चारक-
 त्वगभानुगमकशरीरेमिश्राणांबुद्धिस्थत्वनिवेशन-
 बीजंतुनावधारयामः । एवंयुष्मत्पदप्रवृत्तिनिमित्तानु-
 गमकनिविष्टस्वस्वोध्यत्वमपिवाक्यान्तरस्थक्रियाक-
 र्मत्वनस्वघटितवाक्यार्थानवगाहनीयास्वजन्यप्रती-
 तिसदाश्रयत्वेनेच्छाविषयत्वमनुवादकरत्वेनयःस्वोध्यते
 सनानुवादकैश्चरितयुष्मच्छब्दनिरूपितनिरुक्तस्वोध्य-
 तावान्वक्तृप्रतिपाद्यतगायुष्मदर्थघटितवाक्यार्थघटि-
 तोयोवाक्यार्थकर्मैकोक्तिक्रियाघटितवाक्यार्थसद्विष-
 यकत्वविशिष्टप्रतिपत्त्याश्रयत्वेनैवतस्यानुवादकैरक्षा-
 विषयत्वात् । यदिचेतिपदघटितवाक्यार्थप्रतीतिरु-

वच्छेदकत्वप्रवृत्तिनिमित्तानुगमकतादृशविषयतावच्छेदक-
 छाविषयतावच्छेदकत्वस्यप्रवृत्तिनिमित्तानुगमकत्वसम्भवेऽपि-
 प्रवादकार्यंबुद्धिपर्यन्तानुशरणमित्याह । एवमिति । स्वस्वोध्यत्व-
 मपीति । अनवगाहनीति । वाक्यान्तरस्थक्रियाविषयतानिरू-
 पितकर्मत्वविषयतानिरूपितस्वघटितवाक्यार्थविषयताशून्या
 इत्यर्थः । * उक्तिक्रियाकर्मत्वेनैवभानादिति । स्वघटितवाक्यार्थ-
 कर्मैकोक्तिक्रियाकर्मत्वदेवौविषयकस्वजन्यवैधवत्सुरथोभवतु

* स्वोध्यतावानित्यस्यार्थस्तस्यानुवादकपुरुषीयवाक्यार्थ-
 कर्मैकोक्तिक्रियाघटितमहवाक्यार्थघटकयुष्मदर्थघटितावा-
 न्तरवाक्यार्थप्रतीत्याश्रयत्वेनाभिप्रायविषयत्वेपितादृशमि-
 प्रायेपितादृशावान्तरवाक्यार्थस्योक्तिक्रियाकर्मत्वेनैवभाना-
 दितिकचित्पाठस्तदनुसारेणटोका ।

फलेच्छाधीनायुष्मदर्थघटितप्रतीतिविषयिणीतादृशवाक्या-
 र्थांशेप्रतिपाद्यत्वानवगाहिन्यपितादृशवाक्योच्चार-
 णानुकूलावक्तुरिच्छासम्भवतीतितादृशेच्छामादाया-
 नुवादकसम्बोध्यस्यसम्बोध्यतापत्तिरितिसन्यतेतदावाक्या-
 न्तरार्थप्रतीतीच्छानधीनत्वमपीच्छाविशेषणं देयमि-
 तिमयात्वयिहतेचैवेत्यादौनसुरथादिविषयकप्रती-
 ति, रेवमभ्रान्तस्यततोमहिषासुरादिप्रतीतिनिर्वाहाय
 वाक्यान्तरस्यस्वघटितवाक्यार्थकर्मकक्रियाकर्मण्यपि
 युष्मदःशक्त्यन्तरंस्वीकरणीयम् । तद्वदेवमहिषासुर-
 मित्य, वाचेत्यादिवाक्यस्यक्रियाकर्मत्वंमहिषासुरादेरिति-
 तस्यापित्वयौत्यादिशब्दार्थतोपपत्तिः । अत्रापि पूर्ववत्

न्यबोधवत्सुराभिवक्तुइत्याकारिकेच्छायां वाक्यान्तरस्यउक्ति-
 क्रियाविषयतानिरूपितकर्मत्वविषयतानिरूपितस्वघटित वा-
 क्यार्थविषयताशून्यत्वाभावादित्यर्थः । मन्यतइति । महावाक्या-
 र्थबोधेआवान्तरवाक्यार्थबोधस्यहेतुतयातादृश फलेच्छाधी-
 नायास्तादृशीपायविषयकेच्छायाआवश्यकत्वादिति भावः । वा-
 क्यान्तरार्थप्रतीतीति । वाक्यान्तरार्थक्रियाकर्मरूपविषयता निरू-
 पितस्वघटितवाक्यार्थविषयताशान्तिप्रतीतीच्छा नधीनत्व-
 मिपीत्यर्थः । तादृशप्रतीतीच्छानधीनत्वमितिपाठेपिउक्तएवार्थः ।
 अत्रापिपूर्ववदिति । अस्मच्छब्दशक्त्यनुगमस्यनौयोहरोत्याख्यप-
 ण्डितइतिविद्वांसंपश्येत्यादौ दर्शनकर्मणियुष्मत्पदशक्ते वां-
 रणायस्वघटितवाक्यार्थकर्मकत्वेनवाक्यान्तरप्रतिपत्ति विषय-
 ताश्रयक्रियाकर्मण्येव शक्तिवांच्यातथा च प्रागुक्तरीत्याअन्यो-

स्वघटितवाक्यार्थविषयकत्वान्वितक्रियाकर्म-
 तथावाक्यान्तरप्रतिपाद्यत्वेनयावत्तृबुद्धिस्तद्विषयता-
 वच्छेदकत्वेनानुगतानांचैतत्त्वमहिषासुरत्वादीनांप्र-
 वृत्तिनिमित्तत्वंबोध्यम् । सम्बोध्यत्वघटितानुगमक-
 शरीरेचबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वनिवेशनंमिश्रोक्तम-
 नुपादेयमेव । सम्बोध्यतावच्छेदकेबुद्धिप्रकारत्वस्या-
 व्यावर्तकत्वात् । अथतात्पर्यसत्त्वेऽहमत्वास्मीतिमैत्रो
 जानातीत्यादिवैतवाक्यस्यास्मच्छब्दचैत्रोपिप्रतीय-

न्याश्रयइतिस्वघटितेत्यादुरितिः । स्वघटितवाक्यार्थविष-
 यकत्वान्वितेति । स्वघटिततत्तवाक्यार्थविषयकत्वविषयकत्वनिरू-
 पितायासाधेयत्वसम्बन्धेनमहिषासुरनिष्ठविषयता निरूपित-
 कर्मत्वविषयतानिरूपितवाक्यान्तरस्यक्रियाविषयतातन्निरूपित-
 कर्तृत्वविषयतानिरूपितविषयतावद्देवौदृष्टसाधिकादूल्याकार-
 ककृतसाधनताज्ञानीयतादृशक्रियाकर्मत्वविषयता निरू-
 पितवाक्यान्तरजन्यप्रतिपत्तिविषयतानिरूपिताधेयत्वसम्बन्धा-
 वच्छिन्नविषयतात्मिकायास्तादृशक्रियाकर्मतयावाक्यान्तर प्र-
 तिपाद्यत्वेनवत्तृबुद्धिविषयतायाःमहिषासुरादेरक्षतत्वमेवेति ।
 वाक्यान्तरस्यक्रियाकर्मतामुख्याग्राह्या, नातः तादृशक्रियाकर्म-
 तथावाक्यान्तरप्रतिपाद्यत्वेनवत्तृबुद्धिविषयतायाः स्वघटित-
 वाक्यार्थसत्त्वेपिदक्षिः । अथवास्वघटितवाक्यार्थविषयकत्व
 प्रकारतानिरूपितक्रियात्वावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नकर्मत्वेप्र-
 कारतानिरूपिताधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नायाविषयता तत्तान्नि-
 रूपितविषयताविवक्षणा न्नानुपपत्तिरितिधेयम् ।

तैतत्रचैत्रस्यस्वर्घाटितवाक्यार्थकर्मकक्रिया कर्तृत्वा-
 भावात् तदुच्चारणस्यनिरुक्तस्वातन्त्र्या भावाच्चानुप-
 पत्तिः, रेवंमैत्रत्वयाभुक्तमिति मया श्रुतमित्यत्रमैत्रस्ययु-
 ष्मच्छब्देनप्रत्यायनात्तस्यचवाक्यान्तरस्यक्रिया कर्म-
 त्वस्यानिरुक्तेष्वाविषयत्वरूपसम्बोध्यत्वस्यचाभावा-
 त्कथमुपपद्यतामितिचेत्तर्हि नस्वातन्त्र्यमुच्चारणविशे-
 षणम् । सम्बोध्यत्वघटकेष्वायांनिरुक्तेष्वाधीनत्वा-
 दिविशेषणस्यत्याज्यमेव । मयात्वयिहतेत्रैवेत्यादौ ता-
 त्पर्यविरहादेवानुवादकतत्त्वम्बोध्ययोर्मयात्वयि
 हतेत्यादिनाऽप्रतिपादनोपपत्तिः । नचैवंबुद्धिविषय-
 तावच्छेदकावच्छिन्ने एवयुष्मदस्मदोरप्यास्तांशक्तिः
 किंसम्बोध्यत्वोच्चारयित्तावच्छेदकावच्छिन्नेशक्ति-
 स्वीकारेणतात्पर्यादेवातिप्रसङ्गभङ्गादितिवाच्यम् ।
 तात्पर्यसत्त्वेपिचैत्रोच्चारितादहंकरोमीतिवाक्याच्-
 चैत्रबोधयितुंप्रयुक्तात्त्वङ्गच्छेद्यादिवाक्याच्चोच्चार-
 यित्वसम्बोध्यत्वभ्रमंविनामैत्रादेर्बोधस्यसर्वानुभववि-
 रुद्धत्वात् । अन्यथातत्तात्पर्येणस्वरसतएवतथाप्रयो-
 गापत्तिः । इदंतुतत्त्वम् । अहंप्रसिद्धतद्वृत्तिजानाती-
 त्युवाचेत्यादिस्थलेसर्वत्रवाक्यार्थस्यकर्मतानसम्भवतिबाधि-
 तवाक्यार्थस्थलेतदसम्भवात् । नचबाधितवाक्यार्थ-
 स्थलेभ्रमरूपैवतत्कर्मत्वप्रतीरितिवाच्यम् । विशेष-
 दर्शिनाभ्रान्तिज्ञेनतथाप्रयोगात्तस्यवाक्यार्थज्ञाना-
 सम्भवेनतदनुपपत्तिः । नचाह्यार्थवाक्यार्थज्ञानादेव-

विनापि विशिष्टवाक्यार्थबुद्धिं विशिष्य विशिषणप्रकारकत्ववि-
 शिष्यकत्वाभ्यां विशिष्टज्ञानज्ञानादेव वा विशिषदशीं तथा प्र-
 युङ्क्त इति वाच्यम् । एवमपि विशिषदर्शनो भ्रान्तिज्ञ-
 पुरुषीयतथाविधवाक्याद्बोधानुपपत्तेर्वज्रलेपत्वा-
 त् । तस्माच्चैतिपदं न तद्वाक्यप्रतिपाद्यता-
 नवच्छेदकौभूततद्वर्मावच्छिन्नपरम् । अपितु तद्वाक्य-
 जन्यज्ञानसमानाकारकपरम् । तादृशश्चैतिपदार्थी
 भेदसम्बन्धं न यथा सम्भवं धात्वर्थे धात्वर्थतावच्छेद-
 कज्ञाने च विशिषणमित्येवोपगन्तव्यम् । तथाच सर्व-
 चैव युष्मद्व्यतितावान्तरवाक्यस्थले इति पदं तत्परमे-
 व । तादृशवाक्येन गवित्ययमाहेत्यादौ गवादिपदव-
 स्वरूपमेवेति शब्देन परामर्शार्थं समुपस्थाप्य तेन तु यु-
 ष्मदस्मच्छब्दार्थव्यतितावाक्यार्थ इति सम्बोध्योच्चारणकर्त्री-
 रेव युष्मदस्मदोः शक्तिरिति । त्वं स्थूलः अहं स्थूलस्त्वं स्वर्ग-
 भोक्ष्यसे अहं स्वर्गभोक्ष्य इत्युभयत्रैव युष्मदस्मदोर्मुख्य-
 त्वात्सम्बोध्योच्चारयितृशरीरतदात्मनो रेव युष्मदस्म-
 दर्थताबोध्या । सर्वे व्यतिरूपवन्त इत्यादौ सर्वपदादुद्दे-

इत्येवोपगन्तव्यमिति । तथाचैतद्वाक्यजन्यज्ञानसमाना-
 कारकाभिन्न महिषासुरनिष्ठज्ञानानुक्लव्यापारवती देवौत्य-
 न्वयबोधः तादृशवाक्यजन्यदेवौ कर्तृकमहिषासुरकर्मकघातादि-
 बोधश्च तादृशवाक्याद्देव्युच्चरितत्वभ्रमादेव सिद्ध इति । तादृश-
 वाक्येन वेति । विशिष्टाप्रसिद्धस्थलीयवाक्येन वेत्यर्थः । वाका-
 रो न वस्थायामतोन पूर्वीक्तानुपपत्तिरिति । युष्मदस्मदर्थत्वं बो-
 धमिति । तथाच स्तोत्रारणकर्तृतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मा-

वच्छिन्नशक्तिवत्स्वोच्चारणकटता वच्छेदकशरीरवृत्तिद्रव्यत्व-
 व्याप्यजात्यवच्छिन्नेपि अस्मत्पदशक्त्यन्तरं वा वाच्यम् । द्र-
 व्यत्वव्याप्यत्वञ्चद्रव्यत्वनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वंद्रव्य-
 त्वव्याप्यजातिव्याप्यत्वं च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगिता-
 वच्छेदकत्वसम्बन्धेन तादृशशरीरवृत्तिजातौ च मनुष्यादिभिन्न-
 त्वमुपलक्षणविधया निवेशनीयमिति धेयम् । एवं युष्मत्पदस्थले-
 स्तजन्त्यवैधवत्त्वाभि प्रायविषयवृत्तिज्ञानावच्छेदकशरीरवृ-
 त्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिव्याप्य जात्यवच्छिन्नशक्त्यन्तरं स्वीकार्यं व्या-
 प्यादिकञ्च पूर्वमिति । अथवा भावांगच्छावः वयंगच्छामद्वया-
 दिवाक्यघटकास्मच्छब्दात् चैत्रोचरितात् चैत्रमैत्रादिवेधस्या-
 नुभवसिद्धतयामैत्रादेरुच्चारण कटत्वाभावात्तादृशबोधानुप-
 पत्तिरिति चेन्न । तादृशस्थले चैत्रादिसमुदाये लक्षणास्वीकारात् ।
 अतएव द्विवचनबहुवचनस्थले लक्षणैव गतिरिति वैयाकरणसि-
 द्धान्तदीपिकाकटं भिरभिहितम् । न च तादृशोच्चारकपुरुषमन-
 न्तरभाव्यकेवलचैत्रादिवेधालक्षणायाः तादृश लक्षणाया-
 षाधुनिकत्वात् । उच्चारकपुरुषमनन्तर्भाव्यैवलक्षणाया निरूढ-
 त्वं बोध्यम् । षाधुनिकलक्षणादरेतुतादृशवेधाभावत्येव सि-
 किन्तु नस्वारसिकप्रयोगद्वृत्ति । केचित्तु स्वोच्चारणकटं वृत्तिस्वप्रयो-
 जकबुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ने ऽस्मत्पदशक्तिस्वीका-
 रेणोक्तस्थले उच्चारकानुच्चारक पुरुषसमुदाय विषयक-
 बोधशक्त्योपपत्तिरिति प्राहुः तन्न । तथापि द्रव्यत्वप्रकारकद्रव्य-
 बोधतात्पर्येणापिशक्यता तादृशप्रयोगापत्तिरिति ।

श्यतावच्छेदकौभूतघटत्वावच्छिन्नस्याशेषताप्रतीते-
 रशेषत्वं सर्वपदार्थः । नन्वत्राशेषत्वं न विधेयशून्यावृत्ति-
 तत्तदुद्देश्यतावच्छेदकत्वम् । केवलान्वयिनीय-
 त्रविधेयतातत्रविधेयशून्यत्वस्याप्रसिद्धेः । यत्रविधे-
 यशून्ये उद्देश्यतावच्छेदकौयसम्बन्धविशेषणवृत्तेरप्र-
 सिद्धिस्तत्र सर्वघटानातिमन्तद्व्यादौ च गत्यभावापत्तेः ।
 पदान्तरादुपस्थिते उद्देश्यतावच्छेदकघटत्वादिवि-
 शिष्टे सर्वपदोपस्थाप्यव्याप्तिविशिष्टघटत्वाद्यवच्छिन्नस्य-
 कथंचिदन्वयसम्भवेऽप्यनुभवविरोधात् । घटत्वत्वानु-
 पस्थितिदशायामपि सर्वघटाद्व्यादिवाक्यादन्वयबो-
 धस्यानुभक्ततया व्याप्यत्वेनैव घटादवादेः सर्वपदार्थत्व-
 स्य स्वीकरणीयतया तज्जन्यबोधस्य निर्धर्मितावच्छेद-

ननु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकभेदद्वयव्यधि-
 करणधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकात्यन्ताभावस्य केवलान्वयिग-
 न्य भट्टाचार्येण स्वीकृतत्वात् प्रमेयत्वावच्छिन्नावच्छेद-
 कताकाधिकरणनिष्ठावच्छेदकता निरूपितानिरूपितत्वनिष्ठा-
 वच्छेदकताकवृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबिलक्षण-
 केवलान्वयिविशेषे नानुपपत्तिरत आह । सर्वघटानातिमन्त-
 इति । ननु विधेयव्याप्यत्वमभाववद्वृत्तिरसम्बन्धे न विधेया-
 भावविशिष्टोद्देश्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धे न स्वाधिकरण-
 ताकत्वम् । अभाववृत्तित्वम् विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नं
 साध्यमित्युभयत्रैव गतिरस्यैव द्रव्यतानुभवविशेषरूपपदोपमाह ।
 अनुभवेति । दण्डवान् रक्तदण्डवानिति वत् विधेयांशेषधि-
 कावगाहितादृशबोधस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः ।

कतयाविपरीतविषयकसंशयाद्यविरोधित्वेनाकिञ्चि-
 त्करत्वापाताच्च । नापितत्तद्दृश्यतावच्छेदकव्या-
 पकतद्विधेयवत्त्वं, तदवच्छिन्ने विधेयानन्वयप्रसङ्गा-
 त् । नापिविधेयान्वयिव्यापकतापर्यन्तमेव सर्वपदा-
 र्थः । नामार्थयोर्भेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात् । ना-
 प्यभेदेनरूपवदाघात्मकविधेयान्वयिघटत्वादिव्यापक-
 एवतदर्थः । तथासतिसर्वेवेदाःप्रमाणमित्यादौसर्व-
 पदस्यप्रमाणपदेनैवसमानाधिकरण्यात्तत्समानलिङ्ग-
 वचनकत्वापत्तिः । सर्वेघटावर्तन्तइत्यादौक्रियारूप-
 विधेयव्यापकस्याभेदान्वयेसर्वपदस्यनपुंसकत्वापत्तेश्च ।
 व्यापकतायाभेदान्वयोपगमेनामार्थधात्वयोर्भेदान्वयविर-
 हनियमात्तस्यभङ्गापत्तेः । यत्त्वशेषत्वंनसर्वपदार्थः ।
 उद्दिश्यतावच्छेदकावच्छेदेनविधेयान्वयोपगमादेवतज्ज्ञा-
 भोपपत्तेः । किन्त्वनेकत्वमेव । अनेकरत्वंचोद्दिश्यता-
 वच्छेदकसमानाधिकरणभेदप्रतियोगित्वम् । अतए-
 वचसर्वगगनंशब्ददित्यादिप्रयोगो न भवति । एवंच-
 सर्वेघटाइत्यादौघटनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोग्यभिन्ना-

विधेयानन्वयप्रसङ्गादिति । तथा च सर्वेघटरूपवन्तइत्यादिताघ-
 टत्वव्यापकरूपवन्तोघटरूपवन्तइत्यन्वयबोधस्यस्वीकरणीयत-
 याविधेयांशिन्यूनावगाहितयातादृशबोधस्य केनाप्यनङ्गीकारात्
 इतिभावः । तस्यभङ्गापत्तेरिति । नचाख्यातार्थांशयत्त्वएवतादृ-
 शसर्वपदार्थस्याभेदेनान्वयेतद्दोषवारणसम्भवादितिवाच्यम् ।
 आख्यातार्थविशिष्यकनामार्थान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादिभावः ।

द्वयर्थः प्रतीयते । नचैवंघटत्वादिसामानाधिकरण्य-
 मात्रेणविधेयान्वयतात्पर्येणसर्वेघटानौलाद्व्यादिप्रयोगा-
 पत्तिः । सर्वपदार्थविशेषिताद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनै-
 वविधेयान्वयइतिनिश्चयमात्रसर्वप्रमेयमित्यादौप्रमेयत्वा-
 दिविधेयकेउद्देश्यवाचकवस्त्वाद्विपदमध्यहृत्यैवप्र-
 तीतिः । अन्यथाद्देश्यतावच्छेदकीभूतव्याप्यधर्मानु-
 पस्थित्यातद्व्यापकत्वार्थकत्वेप्यनुपपत्तिरिति । तदपि-
 नयुज्यते । गगनादावपिहित्वावच्छिन्नतद्भेदसत्त्वेनसर्व-
 पदस्यानेकार्थत्वमुपगम्यापिसर्वगगनमित्यादिप्रयोग-
 स्यदुर्वारत्वात् । तत्तद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकरण-
 भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यतत्तद्देश्यतावच्छेद-
 केसर्वत्रबाधितत्वेनतत्प्रतीतिर्दुरुपगमत्वात् । सामा-
 न्यतःप्रतियोगिवृत्त्यन्यत्वस्यवृत्तिमदवृत्तित्वारस्वप्रतियो-
 गिवृत्तयोयेतादृशभेदास्तद्भेदकूटस्यचदुरवगमतयात-
 द्विशेषणेनहित्वाद्यवच्छिन्नभेदव्यावृत्तिरपिहेयत्वात् ।

सर्वत्रबाधितत्वेनेति । नचोद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकरण-
 भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तानुयोगितावच्छेदकत्वस्यउ-
 द्देश्यतावच्छेदकेनिवेशेपिसर्वगगनंशब्दवत् इतिवारणासम्भवः
 गगनरवेपिगगनत्वसमानाधिकरणोभयभेदप्रतियोगितावच्छेद-
 कत्वस्यसत्त्वात् इतिवाच्यम् । उद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकर-
 णभेदप्रतियोगितावच्छेदकरव पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वस्य-
 उद्देश्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकीएवतात्पर्यात् ।

[८६]

अस्तुवायथाकथंचित्तद्वावृत्तिः । तथापिअनेकत्वमा-
 त्वस्यसपर्वपदार्थत्वेऽवच्छेदकावच्छेदेनान्वयेवच्छेद-
 कौककदेशेव्यापकताविधानस्यानुभवविरुद्धतयासर्वेष्व-
 टारूपवन्तद्व्यादौघटनिष्ठभेदेप्रतियोगिघटत्वस्योद्दे-
 श्यतावच्छेदकतयाशुद्धघटत्वव्यापकत्वादिभानानु-
 पपत्त्याघटत्वसामानाधिकरण्येनरूपादिमदन्यत्वनि-
 श्चयदृश्यामपितादृश्याक्याच्छान्दबोधोपापत्तिर्द्वारै-
 व । एवंविशेष्यतावच्छेदकव्यापकतायाएवविशेषण-
 संसर्गांशेसंसर्गविशेषणीभूतविशेषणांशेवाभानात्म-
 र्वेषुघुटेपुरुषमित्यादौघटत्वादेर्विशेष्यतानवच्छेदकत्वे-
 नरूपादौव्यापकत्वभानंदुर्लभमापद्यत । नचतत्त्वसप्त-
 म्यथाधियत्वादौनिरूपकतासम्बन्धावच्छिन्नव्यापकता-
 सम्बन्धेनैवप्रकृत्यर्थस्यघटादेरन्वयः स्वीक्रियतेघटादे-
 व्याप्यताचतादात्म्येनव्यापकता चयादृशरूपावच्छि-
 न्नेषाधियत्वादेरन्वयः ।

स्वसमानाधिकरणस्वनिरूपकत्वोभयसम्बन्धेनप्रतियोगितावि-
 शिष्टान्यत्वमुद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकरणभेदेनविशनीयम-
 तानोभयभेदमादायदोषद्वयमि प्रायेणाह । कथञ्चिदव्यावृत्ति-
 रिति । एकदेशव्यापकत्वास्वीकारेनोक्तदोष इत्यतश्चाह । एव-
 मिति । विशेष्यतावच्छेदकव्यापकतायाः विशेषणसंसर्गांशेभा-
 नोपगमेसमवायेनपर्वतस्तद्रूपापनित्यादिबोधस्यप्रमात्वापत्तिः
 समवायस्यैक्यमतेतद्रूपप्रतियोगिसमवायस्यपर्वतत्वाव्यापक-
 त्वादाह । संसर्गविशेषणीभूतविशेषणांशेइति ।

द्वयर्थः प्रतीयते । नचैवंघटत्वादिसामानाधिकरण्य-
मात्रेणविधेयान्वयतात्पर्येणसर्वेधटानीलाहत्यादिप्रयोगा-
पत्तिः । सर्वपदार्थविशेषिताद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनै-
वविधेयान्वयइतिनिश्चयमात्रसर्वप्रमेयमित्यादौप्रमेयत्वा-
दिविधेयकेउद्देश्यवाचकवस्त्वादपदमध्याहृत्यैवप्र-
तीतिः । अन्यथाद्देश्यतावच्छेदकीभूतव्याप्यधर्मानु-
पस्थित्यातद्व्यापकत्वार्थकत्वेऽप्यनुपपत्तेरिति । तदपि-
नयुज्यते । गगनादावपिद्वित्वावच्छिन्नतङ्गेदसत्त्वेनसर्व-
पदस्यानेकार्थत्वमुपगम्य।पिसर्वगगनमित्यादिप्रयोग-
स्यदुर्वारत्वात् । तत्तदुद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकरण-
भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यतत्तद्देश्यतावच्छेद-
केसर्वत्रबाधितत्वेनतत्प्रतीतिर्दुरुपगमत्वात् । सामा-
न्यतःप्रतियोगिवृत्त्यन्यत्वस्यवृत्तिमदवृत्तित्वात्स्वप्रतियो-
गिवृत्तयोयेतादृशभेदास्तङ्गेदकूटस्यचदुरवगमतयात-
द्विशेषणेनद्वित्वाद्यवच्छिन्नभेदव्यावृत्तेरपिहेयत्वात् ।

सर्वत्रबाधितत्वेनेति । नचोद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकरण-
भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तानुयोगितावच्छेदकत्वस्यउ-
द्देश्यतावच्छेदकेनिवेशेपिसर्वगगनंशब्दवत् । इतिवारणासम्भवः
गगनरवेपिगगनत्वसमानाधिकरणोभयभेदप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वस्यसत्त्वात् । इतिवाच्यम् । उद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकरण-
भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वस्य-
उद्देश्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकेष्वतात्पर्यात् ।

[८६]

अस्तुवायथाकथंचित्तद्व्यावृत्तिः । तथापिअनेकत्वमा-
 त्वस्यसपर्वपदार्थत्वेऽवच्छेदकावच्छेदेनान्वयेवच्छेद-
 कौककदेशेऽप्यपकताविधानस्यानुभवविरुद्धतयासर्वघ-
 टारूपवन्तद्व्यादौघटनिष्ठभेदेप्रतियोगिघटत्वस्योद्दे-
 श्यतावच्छेदकतयाशुद्धघटत्वव्यापकत्वादिभानानु-
 पपत्त्याघटत्वसामानाधिकरण्येनरूपादिमदन्यत्वनि-
 श्चयदृश्यामपितादृशवाक्याच्छब्दबोधोपापत्तिर्द्वारै-
 व । एवंविशेष्यतावच्छेदकव्यापकतायाएवविशेषण-
 संसर्गांशिसंसर्गविशेषणीभूतविशेषणांशेवाभानात्स-
 र्वेषुघटेषुरूपमित्यादौघटत्वादेर्विशेष्यतानवच्छेदकत्वे-
 नरूपादौव्यापकत्वभानंदुर्लभमापद्यते । नचतत्त्वसप्त-
 म्यर्थाधेयत्वादौनिरूपकतासम्बन्धावच्छिन्नव्यापकता-
 सम्बन्धेनैवप्रकृत्यर्थस्यघटादेरन्वयः स्वीक्रियतेघटादे-
 र्व्याप्यताचतादात्म्येनव्यापकता चयादृशरूपावच्छि-
 न्नेषाधेयत्वादेरन्वयः ।

स्वसमानाधिकरणस्वनिरूपकत्वोभयसम्बन्धेनप्रतियोगितावि-
 शिष्टान्यत्वमुद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकरणभेदेनिवेशनीयम-
 तानोभयभेदमादायदोषद्वयमि प्रायेणाह । कथञ्चिद्व्यावृत्ति-
 रिति । एकदेशेऽप्यपकत्वास्वीकारेनाक्तदोष इत्यत आह । एव-
 मिति । विशेष्यतावच्छेदकव्यापकतायाः विशेषणसंसर्गांशिभा-
 नोपगमेसमवायेनपर्वतस्तद्रूपापनित्यादिविधस्यप्रमात्वापत्तिः
 समवायस्यैक्यमतेतद्रूपप्रतियोगिसमवायस्यपर्वतत्वाव्यापक-
 त्वादाह । संसर्गविशेषणीभूतविशेषणांशेइति ।

[६०]

स्तदवच्छिन्ननिष्ठाधेयतात्वाद्यवच्छिन्नसंसर्गः, चतोरूप
निष्ठाधेयतादेराधेयतात्वादिनाद्रव्यत्वाद्यापकत्वेपि
नातिप्रसङ्गः । एवंरूपनिष्ठाधेयतात्वादेः पदानुपस्थित-
त्वेपिनक्षतिः । तथासत्यपितादृशरूपस्यसंसर्गघटकत-
याभानेविरोधाभावादितिवाच्यम् । उक्तव्याकृतायाः
संसर्गत्वेमानाभावात् । अस्तुबोद्देश्यविधेययोर्विशेषण-
विशेष्यभाववैपरीत्येपिविधेयांशेउद्देश्यतावच्छेदकव्या-
पकत्वस्योद्देश्यविधेयभावमहिम्नैवसंसर्गतयाभानंभ-
वतुचोद्देश्यविशेषणतयोपस्थितस्यापिविधेयेपारतन्त्र्य-
णान्वयव्युत्पत्त्यविरुद्धः ।

तदवच्छिन्ननिष्ठाधेयतात्वाद्यवच्छिन्नसंसर्गइति । तथाचसर्वेषुघ-
टेषुरूपमित्यादौतादात्म्येनघटवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकरूपवन्निष्ठाधेयत्ववत्सम्बन्धेनघटादेराधेयतायामनुपगमा-
न्नानुपपत्तिरिति ॥ नातिप्रसङ्गइति ॥ सर्वेषुद्रव्येषुरूपमित्या-
द्यतिप्रसङ्गइति । तथासत्यपि ॥ पदानुपस्थितितत्वेपि । माना-
भावादिति । तादृशसंसर्गेमानाभावेपिसम्बन्धविशेषांशेविशेष्य-
तावच्छेदकव्यापकत्वस्यसंसर्गविधयाभानेपिनक्षतिः । उद्देश्य-
विधेयभावस्यलेविधेयांशेउद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वस्यसंसर्ग-
विधयाभानंसम्बन्धविशेषणांशेविशेष्यतावच्छेदकव्यपकत्ववत्
अनुभवसिद्धमेवेत्याह । अस्तुवेति । ननुद्देश्यविशेषणतयोपस्थि-
तस्यघटत्वव्यापकत्वसम्बन्धेनविधेयांशेभानोपगमेएकत्रविशेष-
णतयोपस्थितस्यान्यत्रविशेषणतयानभानमितिनिश्चयमभङ्गइत्य-
तथाह । भवतुचेति । तथाचैकत्रविशेषणतयोपस्थितस्यान्य-
त्रस्वातन्त्र्येणान्वयव्युत्पत्तिविरुद्धएवतुपारतन्त्र्येणेतिभावः ।

नामार्थयोरपिभेदेन पारतन्त्र्येणान्वयो व्युत्पत्तिमा-
 विरौत्सीत् तथापि सर्वपदस्य यत्र विधेयवाचकपदसा-
 मोनाधिकरण्यं तत्र विधेयांशे उद्देश्यस्य तत्त्वबन्धस्य वा-
 नुभसिद्धौ व्याप्तिबोधोदुरुपपादः । एवं घटेन सर्वाणि
 रूपाण्यपि तु कानिचिदेवेत्यादौ रूपनिष्ठभेदप्रतियोगिरू-
 पत्वावच्छिन्नाभावो घटादौ बाधित इत्ययौग्यताप-
 त्तिः । न च तत्र तादृशरूपत्वादिसामोनाधिकरण्ये न घ-
 टादिवृत्तित्वाभावः प्रतीयते स चाबाधित एव न ज्ञसम-
 भिव्याहारस्थलेऽशेषत्वभानानुपोगमेति विरहादिति-
 वाच्यम् । एवं सति तत्र घटत्वावच्छिन्न-

ननु नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात् कथं तादृशबोध-
 इत्यत आह । नामार्थयोरिति । तथा च पारतन्त्र्येणातिरक्तस्थान-
 एव तथा व्युत्पत्तिरिति भावः । उद्देश्यस्याधारतासम्बन्धे नैव व्या-
 प्तिघटकत्वं वाच्यमिति तस्य वृत्त्यनियक्तया व्याप्तिघटकत्वं न
 सर्वमतसिद्धमत आह । तत्सम्बन्धस्यैवेति । ननु सर्वपदसम-
 भिव्याहारस्थले व्यापकत्वरूपा शेषत्वबोधकत्वमनुवसिद्धं तच्चै-
 तन्मतेव च्छेदकावच्छेदेनान्वयएव लभ्यते न समभिव्याहारस्थ-
 ले रूपत्वसमानाधिकरणे घटवृत्तित्वाभावभानोपगमे तादृ-
 शानुभवविरोध इत्यत आह । न ज्ञसमभिव्याहारस्थले इति ।
 तथा च तत्त्वरूपनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वरूपमनेकत्वमा-
 वं रूपभासते इति भावः । एवं सतीति । घटरूपे घटेतरवृत्तित्-
 वाभावभानोपगमे सतीत्यर्थः ।

[६२]

स्योद्देश्यत्वा निर्वाहात् । न च तत्र रूपस्योद्देश्यत्वं प्रथम
मनिर्दिष्टत्वात् ।

उद्देश्यत्वा निर्वाहादिति । तथा च शाब्दबोधोद्देश्यविधेयभाव-
स्यानु भवसिद्धतया तद्विरोध इति भावरूपस्य उद्देश्यत्वं शङ्क-
ते । न चेति । प्रथममनिर्दिष्टत्वादिति । इदं त्वापातत उद्देश्य-
वाचकपदस्य विधेयवाचक पूर्ववृत्तित्वेन प्रति सम्मानस्यैवापेक्ष-
णीयत्वात् । अतएव वक्त्रव्याप्यधूमवानित्याद्युपनयघटकीभू-
ता यां पदस्य उद्देश्यवाचकत्वोपपत्तेः स्वयमेवावयवग्रन्थे उक्त-
त्वादिति ध्येयम् । न चोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकविधेयव्याप्यध-
र्मावच्छिन्न एवलाघवाच्छक्तिरस्तु किं गुरुतरत्तादृशरूपपर्याप्तिक-
धर्मावच्छिन्ने शक्तिकल्पनया दूतिवाच्यम् । सर्वद्रव्यरूपवदित्या-
दौद्रव्यत्वव्यापकपर्याप्तिकरूपवद्देव्याप्यपर्याप्तप्रसिध्या तादृ-
शवाक्यस्याप्रामाण्यभिया सर्वपदशक्तेरेवाग्रेखण्डशः स्वीकरणीय-
तया तादृशस्थले उद्देश्यतावच्छेदकद्रव्यत्वव्यापकपर्याप्तिक-
धर्मावच्छिन्नरूपवद्देव बोधकतया प्रामाण्योपपत्तिः तादृशल-
घुधर्मावच्छिन्ने शक्तिशङ्किता तत्र द्रव्यत्वव्यापकधर्मावच्छिन्ने
रूपवद्देवो धस्य स्वीकरणीयतया तादृशवाक्यस्याप्रामाण्यपत्तेः ।
तथा हि । द्रव्यन्नरूपवदित्यादिवाक्यस्य प्रामाण्यवारणाय अनुयो-
गिता वच्छेदकावच्छेदेन नञोऽभावबोधकत्वव्युत्पत्तेः स्वी-
करणीयतया द्रव्यत्वसत्तादेरपि द्रव्यत्वव्यापकतया तदवच्छेदे-
न रूपवद्भेदासत्त्वात् तादृशवाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिर्दुर्वारा अ-
स्माकन्तु द्रव्यत्वव्यापकपर्याप्तिकयावत्त्वरूपव्यासज्यवृत्तिधर्मसा-
मानाधिकरण्येन रूपवद्देवो बोधकतया तादृश वाक्यस्य प्रामा-
ण्योपपत्तिः । न च नानुयोगितावच्छेदकावच्छेदेन बोधकत्व-
व्युत्पत्तिर्भङ्गदूतिवाच्यम् । व्यासज्यवृत्तिधर्ममा

[८३]

अत्रोच्यते । उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकविधेयव्याप्य-
 पर्याप्तिकोधर्मः प्रवृत्तिनिमित्तं, सर्वघटरूपतन्तुइत्या-
 दौतथाविधधर्मो घटनिष्ठयावत्त्वमेव तस्य व्यापक-
 वृत्तितयातत्पर्याप्ते घटत्वव्यापकत्वात् रूपादिव्याप्य-
 त्वात्, शब्दादूघटत्वादिव्यापकरूपादिव्याप्यत्वलाभे
 तयोरपि व्याप्यव्यापकभावोर्याल्लभ्यतेद्रव्यत्वादिव्याप-
 कपर्याप्ते रूपाद्यव्याप्यत्वात्सर्वाणिद्रव्याणि रूपव-
 न्तीत्यादावयोग्यता । उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वं च
 तत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छे-
 दकत्वं तेनरूपादिव्याप्यपर्याप्ते द्रव्यनिष्ठान्यन्ताभावप्र-
 तियोगितानवच्छेदकधर्मवन्त्वेपिनक्षतिः । घटत्व-
 व्यापकयावत्त्वपर्याप्तश्च न घटादिव्यक्तिभेदाद्विद्यते-
 तोनघटत्वादिव्यापकतायाश्चनपत्तिः । विधेय-

प्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नाविशेषितानु योगिवाचकसमभिव्याहृतन-
 जएवतथाव्युत्पत्तिस्वीकारादितिइत्थंचात्रद्रव्यत्वादिव्याप्ते घटा-
 दिप्रकारकाधिकरणे विभिन्नतयातत्तत्पर्याप्ते नद्रव्यत्वव्यापक-
 त्वम् तद्रव्यवृत्तियावत्त्वपर्याप्ते साधिकरणभेदेनाभिन्नतयाद्र-
 व्यत्वसमानाधिकरणभेदे प्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापक-
 त्वस्यतत्राक्षतत्वमितिदिक्एवं विधेयवाचकपदसमानाधिकरण-
 सर्वपदस्यविधेयतावच्छेदकधर्मव्यापकधर्मावच्छिन्नेशक्तिक-
 लपनेघटेनसर्वाणिरूपाणि इत्यादिवाक्यस्यायोग्यत्वात्पत्तिस्त-
 चरूपत्वव्यापकधर्मावच्छिन्नाभावबोधस्यैवस्वीकरणीयतया-
 रूपत्वादिव्यापकत्वस्यरूपगुणत्वादिसाधारणतयातदव-

व्याप्यत्वं च व्यभिचारित्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
 कतत्तद्विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्त-
 द्विधेयाभाववत्त्वम् अतोविधेयतावच्छेदकावच्छिन्नस्य
 यत्रकेवलान्वयितातत्रनाप्रसिद्धिः व्यधिकरणसंबन्धाव-
 च्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैवतथाविधाभावस्यप्रसिद्धत्वात् ।
 अत्रचोद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकघटत्वरूप-
 त्वादीनामुपलक्षणतयानुगमकंतादृशावच्छेदकत्व-
 मेवअतो नशक्तानन्यंनवापूर्धमस्यापकत्वादिभाना
 नुपपत्तिः । नवातादृशावच्छेदकत्वभानापत्तिः । यद्य-
 पिसामान्यतउद्देश्यतावच्छेदकत्वमवावर्तकमेव, उ-
 द्देश्यतावच्छेदकविधयास्वसमभिव्याहृतपदप्रति-
 पाद्यत्वंचेतादृशपदजन्यशाब्दबोधात्पूर्व

च्छिन्नाभावस्यघटेऽभावात् रूपत्वव्यापकपर्याप्तिकधर्मावच्छि-
 शक्तिस्वीकारेच तावद्रूपवृत्तियावत्त्वादरेवता दृशमत्वात्तस्य
 चस्यासंन्यवृत्तितयातदवच्छिन्नाभावस्तत्राक्षत एवेतिव्यभि-
 चारित्वसम्बन्धेन । नचव्यभिचारित्वसम्बन्धस्य वृत्त्यनियाम-
 कत्वात् तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसि-
 द्धिरितिवाच्यम् । इहहेतावुपाधिर्नेहेतापाधिरिति सर्वज-
 नानुभवसिद्धिप्रसिद्धरीत्यातत्सम्बन्धस्यवृत्तिनियामकत्वादिति
 । उद्देश्यतावच्छेदकविधया । उद्देश्यतावच्छेदकतया, तृतीय-
 योऽभेदः स्वसमभिव्याहृतप्रतिपाद्यत्वम् । स्वघटितानुपूर्वी-
 घटकपदजन्यप्रतीतिविषयत्वं, तथा चउद्देश्यतावच्छेदक-
 त्वाभिन्नस्वसमभिव्याहृतपदप्रतिपाद्यत्वमित्यर्थः ।

[६५]

दुर्घटं तथापि तादृशप्रतिपाद्यत्वेन वक्तृबुद्धेर्वक्तृतात्पर्य-
 स्यादविषयत्वं तथावाच्यम् । तच्च प्रकरणादिना पूर्वमपि
 सुग्रहम्, स्वत्वाननुगमः पूर्ववत्समाधेयः ।

दुर्घटम् । न निश्चयविषयीभूतम् । तादृशपदप्रतिपाद्यत्वेन, स्व-
 समभिव्याहृतपदजन्यप्रतीतिविषयत्वेन । उद्देश्यतावच्छेदक-
 विधया इत्यनुषज्यते । वक्तृबुद्धिरित्यस्य विषयत्वमित्यर्थः । वक्तृबुद्धिश्च
 सर्व्वघटारूपवन्त इत्यादिवाक्यजन्यबोधीयरूपत्वावच्छिन्नविधे-
 यतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकतावत् घटकत्वमिष्टसाधनमि-
 त्याकारिका । वक्तृतात्पर्य्यमपि तादृशावच्छेदकतावद्वटत्वं
 भवत्वित्याकारकमित्यवधेयम् ॥ प्रकरणादिना, प्रथमोपदिष्टत्वा-
 दिना । पूर्व्ववत्समाधेय इति । उद्देश्यतावच्छेदकविधया स्व-
 समभि व्याहृतपदप्रतिपाद्यत्वेन वक्तृबुद्धिविषयत्वाश्रयधर्मावच्छि-
 न्नव्यापकविधेयतावच्छेदकविधया स्वसमभिव्याहृतपदप्रतिपा-
 द्यत्वेन वक्तृबुद्धिविषयत्वाश्रयधर्मावच्छिन्नव्यप्यप्यर्थात्मिकध-
 र्मावच्छिन्नविधेयताकारव स्वजन्यत्वोभयसंस्वत्वेन बोधः सर्व्वप-
 दवान्भवत्वित्याकारकभगवच्छङ्केतः स्वीकार्य्यर्हतिभावः ॥
 इदमपि अस्मदुक्ततत्पदस्थलीयादिशा परिष्कार्य्य इति । उद्दे-
 श्यतावच्छेदकव्यापकेत्यत्र व्यापकता उद्देश्यतावच्छेदकता
 घटकसंस्वत्वेन अन्यथा सर्व्वानिद्रव्याणिरूपवन्ति इत्यादिप्रयोगा-
 पत्तेः । घटगयावत्त्वस्य घटानुयोगिकसमवायेन द्रव्यत्वव्यापक-
 त्वात् एवंविधेयताव्याप्यत्वमपि विधेमतावच्छेदकताघटकस-
 व्स्वत्वेन विधेयाभावघटितं तेन सर्व्वानि जन्यद्रव्याणि घटवन्ति
 इत्यादिकीनप्रयोगः अन्यथा जन्यद्रव्यत्वव्यापकयावात्वस्य का-
 लिकेन घटाभाववदवृत्तित्वात् तादृशप्रयोगवार-

[८६]

उद्देशविधेयभावश्चनविशेष्यविशेषणभावनियतोऽतः
 सर्वेषु घटेषु रूपमित्यादावपि घटत्वादिरूपत्वाद्योरुद्दे-
 श्यविधेयतावच्छेदकभावोऽन्यतएवेति न घटत्वादिव्या-
 पकरूपत्वावच्छिन्नव्याप्यपर्याप्तिकयावत्त्वभानानुप-
 पत्तिः । इयंच व्युत्पत्तिरुद्देश्यवाचकपदसमानाधिक-
 रणसर्वपदे । विधेयवाचकपदसमानाधिकरणसर्व-
 पदस्य विधेयतावच्छेदकव्यापकोद्देश्यतावच्छेदकाव-
 च्छिन्नसम्बन्धव्याप्यपर्याप्तिकयावत्त्वमर्थः । अतः काले
 सर्ववृत्तिमन्तः कालः सर्वधर्मवानित्यादौ सर्वपदेन वृत्ति-
 मत्त्वादिव्यापककालादि सम्बन्धव्याप्यपर्याप्तिकयाव-
 त्वंप्रतीयते । अथवा स्वार्थान्वयितावच्छेदकधर्मव्याप-
 कतादृशधर्मावच्छिन्नान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नव्या-
 प्यपर्याप्तिकधर्मावच्छिन्नसर्वपदार्थद्वयं हेतुविधेयभा-
 वं विशिष्यानिवेश्यं सर्वसाधारण्ये नैकाव्युत्पत्तिरेव स्वी-
 क्रियते । अन्वयित्वंच विशेष्यविशेषणभावसाधारणम् ।
 म् । सर्वप्रमेयमित्यादौ वस्त्यादिपदाध्याहारमन्तरेण बोधो-

णोऽसम्भवादितिकेचित् । तन्नासर्वेषु द्रव्येषु रूपमित्यादौ विशेषा-
 तास्य विधेयतावच्छेदकसम्बन्धाप्रसिद्धातदनुपपत्तेः । एवं वि-
 धेयवाचकपदसमानाधिकरणसर्वपदस्य ले उभयसाधारणशक्त-
 नुगमस्य ले चानुपपत्तिर्बोद्धा । एवमन्यत्रापिकेषांचिदाशङ्कितं
 तत्तु च्छेदयानाशङ्कितं तस्माद्वच्यमाणमस्मादुक्तसमाधानमे-
 वावलम्बनीयमिति । विशेष्यविशेषणसाधारणमिति । विषयता
 निरूपितविषयतारूपम् ।

[६७]

पगमेतदनुरोधेनान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेद-
कविधेयव्याप्य पर्याप्तिकयावत्त्वार्थ कतापि सर्वपदस्य-
स्वीकार्या, अयं सर्वघटंवेत्तीत्यादा वेतदौयज्ञानविषय-
तात्वादिनाविषयत्वानन्वया तादृशधर्मानान्वयिता-
वच्छेदकः । अन्वयितावच्छेदकविषयतात्वावच्छि-
न्न व्याप्यत्वमतिप्रसङ्गकमिति तत्रापि व्युत्पत्तिरस्वय-
भूहनोयम् । अचनसर्वाणि रूपाण्यौत्यादौ नञर्यप्रति-
योगिविशेषार्थकसर्वशब्दस्यैवा धान्वयितावच्छेदकरू-
पत्वादित्यापेक्षपर्याप्तिनिरूपकयावत्त्वार्थकतया तदव-
च्छिन्नाभावएवप्रतीयतेत्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताकतादृशाभावोघटा दाववाधितएवेतिनायो-
यता । नचस्यासज्यवृत्ति गुणत्वादपि परापिरूप-
त्वादित्यापेक्षतया गुणत्वादिसाधारणरूपत्वादित्यापे-
क्षपर्याप्तिकधर्मावच्छिन्ना भावानघटादावितिकथम-

अन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदके इति । सर्वघटइत्या-
दिप्रयोगवारणाय तादृश पर्याप्तौ विधेयव्याप्यत्वं निवेशनीयमेवं-
सर्ववेत्तिविश्वरित्याद्यनुरोधात् अन्योन्याभावप्रतियोगितानव-
च्छेदक स्वार्थानुयोगितावच्छेदकधर्मव्याप्यधर्मावच्छिन्नव्याप्य-
पर्याप्तिकधर्मावच्छिन्ने पिसर्व पदस्य शक्तान्तरमङ्गीकरणीयम् ।
अतस्तत्रान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकविषयतात्वव्याप्यप-
र्याप्तिकधर्मावच्छिन्नस्य सर्वपदाद्बोधः । स्वयभूहनोयमिति ।
द्वितीयार्थककर्मतायामाधेयता सस्वर्त्यनघटस्यान्वये घटत्वास्या-
पि आश्रयपण्यामिमवृत्तित्वसम्बन्धे न भानोपगमात् नानुपत्तिः ।
स्वाश्रयत्वञ्च स्वव्यापकत्वसमानकाली नैतदौयज्ञानविषयता
त्वावच्छिन्नव्याप्यत्वोभयसम्बन्धे न ग्राह्यं, सर्वपदात्तादृशान्व-
यतात्पर्येणाह । कथमिति । केचित्तु

[६८]

वयो ग्यतेति वाच्यम् । अव्यासज्यवृत्तिगुणत्वादेरेकैक-
 मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकूटस्थै वसर्वाणिरूपाणि
 गुणा इति प्रतीत्यावगाहनात्सर्वसाधारणैकधर्मपर्याप्तौ
 मानाभावात्प्रत्येकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिरूपत्वादेर्नि-
 रुक्तव्यापकत्वाभावात्सर्वद्रव्यनरूपवदित्यादौद्रव्यत्वा-
 दित्यापकयावत्त्वसामानाधिकरण्यमभावस्य प्रतीयते
 ऽतो नायोग्याता । अनुयोगिविशेषणावच्छेदेनैव नञा-
 रूपाभावः प्रत्याख्यतेद्रव्यनरूपवदित्यादिप्रयोगादर्शना-
 दितिकथमेतदुपपाद्यतामिति नाशङ्कनीयम् । व्यासज्य-
 वृत्तिधर्माविशेषितावच्छिन्नानुयोगिताकाभावबोधेत-
 यानियमोपगमात् यत्तु स्वरूपसंबन्धः । त्वकमभावानुयो-
 गितावच्छेदकत्वमनुयोगिविशेषणं नञ्पदजन्याभावप्र-
 तीत्यागृह्यतेद्रव्यत्वादौ न तादृशरूपवद्भेदानुयोगिताव-
 च्छेदकत्वमतीद्रव्यनरूपवत् । दित्यादयो न प्रयोगाः, व्यास-
 ज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिकाभावाभ्युपगमेन सर्वद्र-
 व्यनरूपवदित्यादिप्रयोगादुपपादनौयाः । न च व्यास-
 ज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकाभावोपगमे कस्यापि-
 रूपादेः सर्वघटादिषु पर्याप्तिर्नास्तीति

स्वार्थान्वयितावच्छेदकधर्माव्यापकतदवच्छिन्नान्वयिताव-
 च्छेदकधर्माव्याप्यधर्मावच्छिन्नव्याप्यपर्याप्तिकधर्मावच्छिन्ने-
 पिसर्वपदस्य शक्यत्वरकल्पनीयमतो नानुपपत्तिः । तादृशध-
 र्माद्यैतदीयज्ञानविषयतात्वमेवेति विशेषणान्नारं व्यासज्यवृ-
 त्तिधर्मावच्छिन्नत्वरूपकारणतावच्छेदकविशेषणताविशेषसम्ब-
 न्धविशेषणम्

सर्वघटत्वावच्छिन्ने पिरूपादिमङ्गेदसत्त्वेन सर्वघटान
 रूप वन्तइत्यादिप्रयोगापत्तिरिति वच्यं, रूपादिपर्या-
 मित्वेनानुगतपर्याप्तौ नामनतिप्रशक्तत्वे न घटादिनिष्ठ-
 यावत्त्वादिनाप्यवच्छेदात्तदवच्छेदेन रूपादिमङ्गेदव-
 त्तौ विरोधात् । द्रव्यत्वादिव्यापकयावत्त्वस्य चाति-
 प्रसक्ततयारूपादि पर्यामित्वावच्छिन्नानामनवच्छेद-
 कतयातदवच्छेदेन रूपादिमङ्गेदवत्तत्वाविरोधादिति,
 तदसत्, उक्तरीत्यैवोपपत्तौ प्रतियोगितावच्छेदकादि-
 गतितत्त्वकून्यसाधारणव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छेदेनान्यो
 न्याभावादि वृत्तौ मानाभावात्तादृशाभावोपगमे प्रति-
 बन्धकममवहितपिदेशेन सज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानु-
 योगिताकप्रतिबन्ध काभाववत्त्वात्कार्यापत्तेः तत्रका-
 रणातावच्छेदककोटौ विशेषणान्तरं प्रक्षिप्यापत्तिवार-
 णेतु गौरवात् । अथ सर्वद्रव्यं न रूपवदित्यादौ द्रव्यत्वादि-
 व्यापकपर्याप्तौ विधेयीभूतरूपवङ्गेदव्याप्यत्वस्य बाधित-
 त्वादयोग्यत्वं दुवारमेवेति चेन्न । तत्र विधेयव्याप्यत्वभा-
 नानुपगमात् खण्डशो विभिन्नशक्त्युपगमेन कचित् तदं-
 शपरित्यागेन बोधिविरोधश्चिरहात् ।

खण्डशोभिन्नशक्त्युपगमेनेति । अथ खण्डशोभिन्नशक्तिः कोटशो
 यदि स्वर्यान्वयितावच्छेदकत्वव्यापकपर्याप्तिकधर्मावच्छिन्न-
 विधेयकस्वर्यान्वयितावच्छेदकधर्माव्याप्यपर्याप्तिकधर्मावच्छि-
 न्नविषयताकबोधजनयतुमर्ह्यपदमित्येवं भगवच्छब्दे तद्रूपात-
 दातादृशोभयविषयकशब्दबोधस्यैकशङ्के तविषयतया कथमेकं-
 रित्यन्यान्यस्य बोधः । यदि च नानार्थवत्प्रत्येकधर्मावच्छिन्ने शक्तिस्त-
 दासकदुच्चरितसर्वपदात्सति तात्पर्यं युगपन्नानार्थभानं सम्भवे-

पिसति च एकमात्रतात्पर्ये तन्मात्रमानसम्भवेपिसर्वे घटारू-
 पवन्त इति वत्सर्वाणि द्रव्याणिरूपयन्ति इत्यादिप्रयोगापत्तिः, द्र-
 व्ये प्रत्यक्षशक्त्यापस्थाप्यस्य द्रवात्त्वव्यापकपर्याप्तिकधर्मावच्छिन्नस्य
 रूपव्याप्यपर्याप्तिकधर्मावच्छिन्नस्याभेदेन विशेषणतया भाने वाध-
 काभावात् । एवं व्याख्यादिघटकसम्बन्धादुर्नविष्यतया पूर्वोक्ता-
 नुपपत्तिश्च । मैवमस्वार्थान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नान्योन्याभा-
 वप्रतियोगितावच्छेदकाभावपर्याप्तिकधर्मावच्छिन्नान्योन्या-
 भावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेषु घटेष्वेकाशक्तिः, अपरा च
 स्वार्थान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नाभा-
 वपर्याप्तिकधर्मावच्छिन्नेषु चतुर्षु इत्यत्रैव खण्डशो विभिन्नश-
 क्तिरित्यस्य तात्पर्यम् । अतएव विभिन्नशक्त्युपगमेनेत्येव तावन्मा-
 त्रं परिहाय खण्डश इत्युक्तम् । भगवत्सङ्केतस्य सर्वपदं स्वार्थान्व-
 यितावच्छेदकावच्छिन्नविषयकान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छे-
 दकत्वविषयकभावाविषयकपर्याप्तिकधर्मावच्छिन्नविषयकान्यो-
 न्याभावप्रतियोगितात्वावच्छेदकावच्छिन्न विषयकबोधजन-
 यत्वित्याकारकः अपरस्य सर्वपदं तादृशैकतरधर्मावच्छिन्नविष-
 यकबोधजनयतु इत्याकारकश्च, एवं सर्वे घटारूपवन्त इत्यादौ स्वा-
 र्थान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नस्य घटस्यापरमर्वपदार्थान्योन्या-
 भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे कदेशे अन्योन्याभावे चाधेयतया
 न्वयात् घटनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वलाभः । त-
 स्य च प्रतियोगितया अपरपदार्थभावे न्वयात्तादृगावच्छेदकत्वा-
 भावललाभः । उभयशक्तिप्रतिपाद्यपर्याप्तिकधर्मावच्छिन्नयो-
 र्मिलित्वा एक एव बोधः, संभेदेनान्यतरवैयर्थ्याभावात् । एवं च
 तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावरूपाभावयोः पर्याप्ताव-

न्वयः पर्याप्तस्यप्रतियोगितासम्बन्धेनधर्मावच्छिन्नरूपत्वा-
 भावपर्याप्तैकदेशेधर्मेऽन्वयात् घटनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगि-
 तावच्छिन्नलाभः । एवंचघटनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितान
 वच्छेदकरूपाभाववत्पर्याप्तिकप्रतियोगिकधर्मावच्छिन्नला-
 भः । एवंघटस्यान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छिन्नापरपर्याप्तैक-
 देशेऽन्योन्याभावेनाधेयतया अन्वयात् घटनिष्ठान्योन्याभावप्र-
 तियोगित्वावच्छिन्नलाभः । एवंचघटनिष्ठान्योन्याभावप्रति-
 योगितानवच्छेदकरूपाभावत् पर्याप्तिकधर्मघटनिष्ठान्यो-
 न्याभावप्रतियोगित्ववर्दान्नोघटोरूपवानित्यकारकस्तत्रबो-
 धः आकाङ्क्षाकार्यतावच्छेदकतयातादृशविषयताशाल्येव
 बोधस्तादृशस्थले नतुकादाचिदपिबधेयव्याप्यत्वंपरित्यज्य ।
 एवं च सर्वद्वयानरूपवदित्यादौ आकाङ्क्षावैचित्र्यात् विधे-
 यव्याप्यत्वंपरित्यज्यापिबोधेनिष्प्रलूहएवेति । एवंकालेसर्वे
 वृत्तिमन्तः कालः सर्वधर्मान् इत्यादौ स्वर्थान्वयिताव-
 च्छेदकधर्मावच्छिन्नान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नस्यकाल-
 स्य आकाङ्क्षावैचित्र्यात् कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्व-
 सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनैवविशेषणात्
 तादृशतादृशसम्बन्धभानस्य आकाङ्क्षायाएवनिग्रामकत्वात्
 इतिचतुरश्रम् । अथस्वर्थान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्ना-
 नु योगितावच्छेदकतावच्छिन्नव्याप्यपर्याप्तिक धर्माव-
 च्छिन्नस्य केवलस्यकदाचिदप्यभानात् पर्याप्तिकधर्माव-
 च्छिन्न द्वितीयशक्तिंप्रकल्प्यसंभेदेनान्यतरवैयर्थ्यमित्याद्युक्ति-
 रनुचितेतिचेन्न । कल्प्याएवतत्रशक्तिः स्वाथान्वयितवच्छे-
 दकावच्छिन्ना भावयोरेवद्वितीयशक्तिस्वीकरणीयेति । न

सर्वगगनमित्यादिप्रयोगाभावाद्याव त्वदनेकत्वमपि
 सर्वपदार्थः । तच्च स्वार्थभेदान्वयोद्देश्यतावच्छेदकसमा-
 नाधिकरणभेदप्रतियोगित्वमेव । भेदस्य सामानाधिक-
 रण्यनिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन प्रतियोगिताविशिष्टा-
 ज्योग्राह्यः । अतो न हित्वावच्छिन्नभेदमादायातिप्र-
 संगः । एतादृशोभयधर्मावच्छिन्ने शक्तिरेकैवातो नैकां धर्मं
 परित्यज्यापरमादायबोधः कदाचिदपौतिनकतिपया-
 नेकतात्पार्येणाशेषैकतात्पार्येण वा सर्वशब्दः प्रयुज्यते ।
 चैत्रोदधिभुङ्क्तेमैत्रः पयोभुङ्क्ते देवदत्तो घृतं भुङ्क्ते वि-
 ष्णुमित्रः सर्वमेवेत्यादौ सर्वपदेन प्रत्येकं दधिपयोघृतानां
 भोजनकर्मतया प्रतिपादनाघट्टूपावच्छिन्ने पदान्तरोप-
 स्थाप्यार्थस्वार्थान्वयस्तद्रूपावच्छिन्ना न्विततया यावद्धर्मा-
 वच्छिन्ना उपक्रान्ताः प्रत्येकं तावद्धर्मावच्छिन्नेषु सर्वपद-

च स्वार्था न्वयितावच्छेदकधर्मा व्याप्यपर्याप्तिरधर्मा स्वार्था-
 न्वयितावच्छेदकधर्मा वन्निष्ठान्योन्याभाव प्रतियोगित्वोभयध-
 र्मावच्छिन्न एव शक्तिः स्वीक्रीयताम्, द्वितीयशक्तिप्रतिपाद्यवि-
 धेयाद्यभवास्यतादृशशक्यतावच्छेदककोटि प्रविष्टपर्याप्ति-
 वन्वयस्वीकारेणैवोपपत्तेरिति वाच्यम् । शक्यतावच्छेदकेतद-
 न्वये व्युत्पत्तिविरोधापत्तेः । यदि व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् परम-
 सुन्दरइत्यादिवत् तादृशान्वयबोधः स्वीक्रीयते तदा तादृशो-
 भयधर्मावच्छिन्न एव तादृशशक्तिस्वीकार्यः । अतएव तादृशोभ-
 यधर्मावच्छिन्ने शक्तिरेकैवेति ग्रन्थस्यापि संगतिरिति बोध्यम् ।
 तद्रूपावच्छिन्ना न्विततया तादृपावच्छिन्नविषयतानिरूपितवि-
 षतया । भेदेततोया उपक्रान्ता । पूर्वशब्दबोधविषयौभूता ।

[१०३]

स्यशक्त्यन्तरमङ्गीकार्यम्। उपक्रान्तैकधर्मावच्छिन्नान्व
ययोग्यताविरहेवाक्यस्याप्रामाण्यात्। तादृशस्थलेतथा-
विधसकलधर्माणामेवान्वयितावच्छेदकतयाभाननि-
यमः तन्निर्वाहिकाचतयाविधयावङ्गमप्रकारकबोधज-
नयतुसर्वपदमित्याकारकसंकेतरूपाविलक्षणशक्तिरेव
तादृशशक्तिज्ञानेनैकधर्मप्रकारकबोधजनने परधर्मप्र-
कारकबोधसामग्राः पुष्यवन्तपदशक्तिज्ञानेनचन्द्रत्व-
सूर्यत्वयोरेकतरप्रकारबोध जननेपरबोधसामग्राद्व
प्रयोजकत्वोपगमात्। नचप्रक्रान्तानांदध्यादीनांप्रत्ये-
कमन्वयेवाक्यभेदापत्त्यासाहित्यप्रकारेण तावत्पदार्थ-
वाचकत्वमेवसर्वपदस्याकिंनोपेयतइतिवाच्यम्। साहि-
त्यविशिष्टान्वयस्यसमभिव्याहृतपदार्थं यत्रबाधस्तत्रा-

अस्यातृतीयाभेदान्वयः। प्रत्येकतद्रूपावच्छिन्नेषु। दधित्वपयस्त्व-
ष्टतत्त्वाद्यवच्छिन्नेषु। यादृक्त्वावच्छिन्नेत्यादिउपक्रान्तादृत्यन्तं
प्रथमतः शक्तियाहकतयापरश्चशक्तिस्मारकतयाभिहितंनतुशक्य-
तावच्छेदकघटकत्व प्रदर्शनपरंशक्तिस्तुप्रत्येकधर्मावच्छिन्नएवे-
त्यवधेयम्। साहित्यधीविशेषविषयत्वंमौमाशकमतेअतिरिक्त-
पदार्थःद्वित्वादिवत्स्यासज्यवृत्तिः। बाधइति। दध्यादिकर्मत्वा
नांविभिन्नतया कस्मिन्नपिदध्यादियावत्पदार्थं स्यासत्त्वादत्रैवबा-
धइतिभावः। यद्यपिकर्मत्वानांविभिन्न त्वेपिकर्मतात्वाव-
च्छिन्नेस्वीयस्वीयकर्म त्वेस्वस्वप्रकारकशब्दबोधस्यखलेकपोत
न्यायेनसम्भवात् वाक्यभेदस्वीकारोनुचितः। तत्तद्विशेष्यताया
भिन्नत्वेपिकर्मतात्वनिष्ठावच्छेदकतायाऐक्यात् एकवाक्यत्वा-

पितथाप्रयोगात् वाक्यभेदस्य च गत्यन्तरविरहिणोऽ-
 त्थात् । अतएवप्रत्ये कं पुत्रपश्वदि रूपफलकामकर्त-
 व्यतयाकृतूनभिधायाभिहितेन सर्वे भ्योदर्शपूर्णमासा-
 वित्यनेन मिलितानां तावत्फलानां न दर्शपूर्णमासकर्त-
 व्यताप्रयोजककामनाविषयत्वं प्रतिपाद्यते प्रकान्तवा-
 चिना सर्वनामपदेन मिलितफलानुपस्थापनात् अपि
 तु प्रत्ये कमेवेति प्रत्ये कफलकामस्यैव तत्राधिकार इति
 योगसिद्धाधिकारणसिद्धान्तोपसंगच्छते ॥ किंपदस्य
 जिज्ञासितेशक्तिः । अतएव स्वीयजिज्ञासाज्ञापनाय किं-
 पदवटितप्रश्नवाक्यं प्रयुज्यते । तत्रोद्दिश्य वाचकं किंपद-
 स्य समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकधर्मावच्छि-
 न्नविधेयतानिरूपितोद्दिश्यतावच्छेदकत्वेन वक्तृजिज्ञा-
 सितोधर्मः प्रवृत्तिनिमित्तम् उपस्थाप्यतावच्छेदकान्त-
 सुपलक्षणतयानुगमकं शाब्दबोधितदधानात् । एवं च-
 कः पचतोल्यादितः पाककृतित्वावच्छिन्नविधेयतानि-
 रूपितोद्दिश्यातावच्छेदकत्वेन वक्तृजिज्ञासितो योधर्म-
 स्तद्वागपचतोल्याकारकोऽन्वयबोधः किञ्चिद्वर्मावच्छिन्नो
 द्दिश्यकपाककर्तृत्वविधेयकं ज्ञानं भवति त्वया कारकजि-

संभवात् । अतएव धवखदिरपलाशान् किन्वी त्यादावेतादृशरी-
 त्याशाब्दबोधः स्वयमेवोक्तः । अत्रैकवाक्यत्वाभावे समासानुपप-
 त्तिरपि स्वयमेवोक्ता, सर्वे भ्योदर्शपूर्णमासावित्यादावपि एतादृ-
 शरीत्याशाब्दबोधसम्भवाद्वाक्यभेदप्रशक्तिः तथापि सर्वंपदस्य
 साहित्यविशिष्टवाचकतामात्रं खण्डनायापत्तेस्तत्र वाक्यभेदस्वी-
 कार इत्यवधेयम् । यज्ञं विधाय इति । यज्ञः प्रधानयागः । क्वचित्
 कृतूनभिधायेति पाठः ।

[१०५]

ज्ञासायास्तादृशबोधविषयकतया तादृशेच्छाविषयी
भूतज्ञानजनकाह्वाह्वयः पचतीत्युत्तरवाक्यान्निवृत्ति-
रिति तादृशप्रश्नानन्तरं तथैवोत्तरं प्रयुज्यते । नचैवं
प्रमेयः पचतीतित्याद्युत्तरवाक्यमेव कथं न तादृश-
प्रश्नानन्तरं प्रयुज्यते, तज्जन्यज्ञानस्यापितादृशेच्छा
विषयत्वादिति वाच्यम् । जिज्ञासाविषयीभूतविधे-
यन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्न एव तादृशकिंपदशक्ताभ्युपग-
मात् अन्तेन स्वार्थान्वितोद्देश्यवाचकपदान्तरसम-
भिव्याहृतकिंपदशक्यतावच्छेदकगर्भे च स्वार्थाभेदान्व-
यितावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मन्यूनवृत्तित्वमपि धर्मा-
ग्रीविशेषणं देयमतः कोब्राह्मणः पचतीत्यादिप्रश्नानन्तरं

विधेयन्यूनैति । स्वसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यता वच्छेदकोपल-
क्षितधर्मावच्छिन्नन्यूनवृत्तिरित्यर्थः । तेन विधेयत्वस्यैव लान्वयि-
त्वान्न दोष इति । तादृशकिंपदेति । उद्देश्यवाचककिंपदेत्यर्थः । तथा च
पाककृतित्वावच्छिन्नविधेय तानिरूपितोद्देश्यवच्छेदकत्वेन जि-
ज्ञासाविषयककृतित्वन्यूनवृत्तिधर्मान् पचतीत्याकारकएवकः प-
चतीत्यादितो बोध इति । विशेषणन्देयमिति । तथा च स्वसमभि-
व्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविधेयतानिरूपि-
तार्थाभेदान्वयितावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नया उद्देश्य-
तातन्निरूपिताभेद संसर्गावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वेन जिज्ञासा-
विषयस्वार्थाभेदान्वयितावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मन्यूनवृत्ति-
धर्मावच्छिन्ने तादृशकिंपदस्य शक्तिः । एवं च कोब्राह्मणः पचती-
त्यादितः स्वसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकत्वोपलक्षित-
धर्मावच्छिन्नविधेयतानिरूपितब्राह्मणत्वावच्छिन्नोद्देश्यतावच्छे-
दकत्वेन जिज्ञासाविषयब्राह्मणत्वन्यूनवृत्तिधर्मवर्दाभिन्नो ब्राह्म-

* स्वसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्येति पाठान्तरम् ।

[१०६]

रंचैतः पचतीत्याकारकोत्तरवाक्यं प्रयुज्यते न तु म-
नुष्यः पचतीत्याकारकं मनुष्यत्वादेर्ब्राह्मणत्वाद्यन्य-
नवृत्तिश्चातदवच्छिन्नोद्देश्यत्वेन ज्ञानगोचरेच्छायास्त-
त्राप्रतीतेः । एवं यत्रोद्देश्यतावच्छेदके किं पदार्थ-
स्याभेदेनान्वयस्तत्र तदन्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्न-
विशेषणतापन्न तदन्वयितावच्छेदकधर्मन्यूनवृत्तिध-
र्मावच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदकताकप्रकृतविधेयगोचरे
च्छाकिंपदेन बोध्यते । एवं च प्रकृतसत्तानिष्ठविधेय-
तानिरूपितघटवृत्त्युद्देश्यतावच्छेदकतानिरूपितसं-
ख्यात्वन्यून वृत्तिधर्मनिष्ठावच्छेदकत्वेन जिज्ञासितो
यो धर्मस्तद्वान् किंपदार्थः । अतः कतिघटाः सन्तीत्यादौ
इति प्रत्ययार्थं संख्यादौ किंपदार्थस्य जिज्ञासितधर्माव-
च्छिन्नस्याभेदेनान्वयात्संख्यात्वन्यून वृत्तिदृशत्वत्वा-
वच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदकताक बोधजनकदशसंख्या-
काघटाः सन्तीत्युत्तरं तत्र प्रयुज्यते । यत्रोद्देश्यतावच्छे-

णः पचति इत्याकारको बोधः । चैव इत्यनन्तरं ब्राह्मण इत्यध्या-
हार्यमतीजिज्ञासाविषयबोधलाभः । तदवच्छिन्नोद्देश्यताव-
च्छेदकत्वेन । मनुष्यत्वावच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदकताकत्वं नेत्य-
र्थः । तदन्वयितावच्छेदकेति । किंपदार्थान्वयितावच्छेदकत्वर्थः
। दशसंख्याका घटाः सन्तीत्युत्तरं तत्र प्रयुज्यते इति । तादृश-
किंपदशक्तिस्तु स्वसमाभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकत्वोपल-
क्षितधर्मावच्छिन्नविषयतानिरूपितस्वाभेदान्वयितावच्छेद-
कधर्मावच्छिन्नान्वयितावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नोद्देश्य-
तावच्छेदकतानिरूपिताभेदसं सर्गावच्छिन्नावच्छेदकताक-

हेकींभूतविभक्ताद्यर्थे भेदेन किंपदार्थान्वयः कस्यपुत्रः
सुन्दरइत्यादौ तत्र यादृश सम्बन्धेन यदवच्छिन्ने तदन्व-
यस्तत्र तादृश सम्बन्धेन विशेषधर्मा वच्छिन्नविशेषिततद-

त्वेन जिज्ञासितस्वर्थाभेदान्वयितावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मन्यून-
वृत्तिधर्मावच्छिन्ने । अतः कतिघटाः सन्तीत्यादौ यस्मिन्त्वा-
वच्छिन्नविधेयता निरूपिताया घटत्वावच्छिन्नोद्देश्यता तन्निरू-
पिताया संख्यात्वावच्छिन्नावच्छेदकता तन्निरूपिताभेदसंसर्गा-
वच्छिन्नावच्छेदकताकात्वेन जिज्ञासितसंख्यात्वव्यूनवृत्तिधर्मा-
वच्छिन्नाभिन्नसंख्यावन्तीघटाः सन्तीत्याकारकएव तत्र बोधदू-
ति । एतादृशजिज्ञासाविषयज्ञानजनकं दृशमंख्याकाघटाः सन्ती-
त्युत्तरवाक्यं प्रयुज्यते दृशघटाः सन्तीत्युत्तरवाक्यं यदि प्रयुज्यते त-
दादृशपदस्य दृशसंख्यके लक्षणया तादृशबोधः अन्यथा जिज्ञासा-
विषयबोधसंपत्त्या जिज्ञासानि वृत्तिरेव न स्यादिति बोध्यम् । क-
स्यपुत्रः सुन्दरइत्यादाविति । तदन्वयः । किंपदार्थान्वयः । निषे-
धद्वारा जन्यतावान्पुत्रपदार्थः षष्ठ्यर्थश्च जन्यत्वं तत्र निरूपितत्व-
सम्बन्धेन किंपदार्थस्यान्वयस्तथा च सौन्दर्यावच्छिन्नविधेय-
तानिरूपितापुत्रत्वावच्छिन्ना उद्देश्यता तन्निरूपिताया जन्य-
त्वावच्छिन्नावच्छेदकता तन्निरूपितानिरूपितत्वसम्बन्धाव-
च्छिन्नावच्छेदकता तदवच्छेदकत्वेन जिज्ञासितनिरूपितत्व-
सम्बन्धप्रतियोगित्वव्यूनवृत्तिर्यो धर्मः निरूपितत्वसम्बन्धेन-
तदवच्छिन्नजन्यतावान्पुत्रः सुन्दरइत्यन्वयबोधः । अतस्ता-
दृशा बोधस्य तादृशव्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदक-
तावच्छेदकताकप्रकृतिविधेयकबोधविषयकेच्छाविषयतया ता-
दृशेच्छानिवर्तकं चैव स्य पुत्रः सुन्दरइत्याद्युत्तरवाक्यं प्रयुज्यते
शक्तिस्तु पूर्ववद्बोधा ।

वच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदकताकप्रकृतविधेयज्ञानगोचरे
 च्छाप्रतीयते ॥ एवंविधेयवाचककिंपदस्य स्वसमभिव्या-
 हृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदक स्तोपलक्षितधर्मावच्छि-
 न्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयतावच्छेदकतया जिज्ञासि-
 तोयोविशेषधर्मस्तदवच्छिन्ने शक्तिरिति अयंकद्वय-
 दाविदंरवाद्यवच्छिन्नांशिविधेयतावच्छेदकत्वेन जिज्ञा-
 सितधर्मवानित्याकारकोन्वयबोधः तन्नताद्वयकजि-
 ज्ञासाविषयीभूतज्ञानजनकं च अयं ब्राह्मणद्वय-
 त्तरवाक्यं तादृशप्रश्नानन्तरं प्रयुज्यते ॥ एवं यच्चविधेये
 विधेयतावच्छेदकीर्वाकिं पदार्थस्याभेदेनभेदेनवान्वयः

विधेयतावच्छेदकतया जिज्ञासितो यो विशेषधर्म इति ।
 अत्रायं क इति प्रश्नानन्तरमयं प्रमेय इत्युत्तरवाक्यप्रयोगदृष्ट-
 एवेति ध्येयम् इदं किं द्रव्यमित्यादौ स्वसमभिव्याहृतपदोपस्था-
 प्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितस्वार्थान्वयिताव-
 च्छेदकधर्मावच्छिन्नविधेयतानिरूपिताभेदसंसर्गावच्छिन्नावच्छे-
 दताकत्वेन जिज्ञासितस्वार्थान्वयितावच्छेदकधर्मन्यूनवृत्तिध-
 र्मावच्छिन्ने तत्र किं पदस्य शक्तिः । अतस्तादृशशक्तिज्ञाना-
 नन्तरमिदं रत्नं द्रव्यमित्याद्युत्तरवाक्यं प्रयुज्यतेभेदाविधेयांश-
 भेदान्वयिकिंपदार्थस्यलमुक्तं विधेयांशेनवयिकिंपदार्थस्यल-
 माह । इदं कस्येति । स्वसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छे-
 दकधर्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितस्वार्थान्वयितावच्छेदकध-
 र्मावच्छिन्नविधेयतानिरूपितनिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नाव-
 च्छेदकतावच्छेदकत्वेन जिज्ञासितनिरूपितत्वप्रतियोगित्वन्य-
 नवृत्तिधर्मावच्छिन्ने किंपदस्य शक्तिः । तथाचेदंत्वावच्छिन्न-
 निरूपितस्वत्वत्वावच्छिन्नविधेयतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन जि-

इदं किं द्वयं इदं कस्य धनं भवतः पुत्राः कति भवान्क-
 स्य पुत्र इत्यादौ रीतिः पूर्ववद्बह्वनौया । किमिन्दुः किं
 पद्ममित्यादौ चाव्यय किमोवाग्बन्धुस्यैव वितर्कार्थः ।
 वितर्कश्चात्र प्रयोक्तुः संभावनात्मकं ज्ञानं तदर्थस्य
 च विशेष्यतासम्बन्धेन प्रथमान्तपदोपस्थाप्यविशेष्ये

ज्ञासितनिरूपितत्वप्रतियोगित्वं न्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नवरस्त्व-
 वदिदमित्याकारकस्तत्र बोधः अतस्तत्र स्थोक्तमित्युत्तरवाक्यं प्रयु-
 ज्यते विधेयतावच्छेदके किंपदार्थस्याभेदान्वयोभेदाद्युदाहरणं-
 स्वयमाह । भवतः पुत्राः कतौति । प्रथमे विधेयतावच्छेदकसंख्या
 यां किंपदार्थस्याभेदेन द्वितीये विधेयतावच्छेदकपष्ठार्थेन न्यत्वे किं
 पदार्थस्य भेदेनान्वयः प्रथमं किंपदस्य शक्तिसुखसमभिव्याहृतपदो-
 पस्थाप्यता वच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपित-
 स्वार्थाभेदान्वयितावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नावच्छेद-
 कतावच्छेदकता निरूपिताभेदसंसर्गावच्छिन्नावच्छेदकताव-
 च्छेदकता कत्वेन जिज्ञासितस्वा र्थाभेदान्वयितावच्छेदकत्वो-
 पलक्षितधर्मन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्ना । द्वितीये तु तदृशधर्माव-
 च्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितस्वार्थान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्ना
 न्वयितावच्छेदकत्वेन विवक्षितधर्मावच्छिन्नाविधेयतानिरू-
 पितावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन जिज्ञासितनिरूपितत्वसम्बन्ध-
 प्रतियोगिरव्यन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्ना । बोधौ ज्ञौ । प्रत्युत्तरे-
 ष्वपि ऊह्येति संक्षेपः । किमुन्दुरिति । समुदायश्चोक्तस्तु किमि-
 न्दुः किं पद्मं किमु मुकुरावम्बं किमु मुखं किमवजं किमौनौ
 किमु मदनं वाणौ किमु दृशौ । नगौ वागुच्छौ वाकनककलशौ वा
 किमु कुचौ तडिहातारावाकनकलतिका वा किमवला इति ।
 संभावनासंशयः । विशेष्यतासम्बन्धेनेति । किमिन्दुरित्येव-

प्रकारिता सम्बन्धे नतत्रचविशेषणस्यचन्द्रादेरन्वयः
 नामार्थेनाव्ययार्थस्यभेदान्वयेऽविरोधात् यत्रविशेषण
 वाचकमपिप्रथमान्तं तत्राभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रका-
 रितासंसर्गः यत्रचप्रकृत्यर्थविशेष्यतयास्वार्थबोधकवि-
 भक्त्यन्तं तत्र किंपदासत्वे तादृशविभक्त्यन्तसमुदाया-
 र्थस्य विशेष्येयादृशसम्बन्धे नान्वयस्तादृश संसर्गावच्छि-
 न्नप्रकारतैवतादृशार्थस्य किंपदार्थेसंसर्गीतः किमि-
 न्दुरित्यादावभेदेन चन्द्रादिप्रकारिकाधनमिदं किंचै-
 त्तस्येत्यादावाश्रयतासम्बन्धेन चैतस्वत्वादिप्रकारिका
 सम्भावनानियमतःप्रतीयते । किमिन्दुरित्यादौसम्भा-
 वनाविधोत्तरं तत्प्रयोजकाल्हादकत्वादिसाधस्यप्र-
 तीतिरर्थादिति ॥ कुत्सार्थकमपि क्वचित्किंपदं, यथा
 किंगौरित्यादौ ॥

मितिविशेष्यवाचकपदमध्यहार्यं तथा भेदसंसर्गावच्छिन्नप्रका-
 रतासंसर्ग केन्दुविशेष्यकसंशयस्य विशेष्यतासम्बन्धेनेदं त्वाव-
 च्छिन्नविशेष्यताकबोधः । नामार्थयोर्भेदान्वयस्य विरुद्धत्वात्
 कथमेतदित्याह । नामार्थ इति । अव्ययार्थस्येति । निपातत्व-
 मेव बीजम् । अव्ययकिमोनिपात इत्यन्वयबोधात् तथा च
 निपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदेनान्वयः व्युत्पत्तिविरोधमादधा-
 तीतिभावः । अथ स्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धक-
 तावच्छेदकत्वस्व सामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन प्रकारतावि-
 शिष्ट प्रकारतावज्ज्ञानमेवसंशयपदार्थः अभेदसंसर्गावच्छिन्न-
 प्रकारतासंसर्गेणेन्दुविशिष्टस्य तादृशसंशयस्य विशेष्यतासम्ब-
 न्धेन इदं पदार्थे विशेष्येन्येपि न इदं त्वावच्छिन्नविशेष्यता

[१११]

काभेदसत्त्वेन इन्दुप्रकारकसंशयस्य लाभः । अन्यत्र इन्दुप्रकार-
 कसंशयात्मकदृढपदार्थविशेष्यकज्ञानमादायापितत्रसम्भवादि-
 तिचेन्न ज्ञानमेवात्राकिंपदार्थः । तत्रदृढत्वावच्छिन्नविशेष्यता-
 निरूपितेन्दुभेदत्वावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टाभेदसंसर्गावच्छि-
 न्नप्रकारतासंसर्गेण इन्दोरन्वयेनानुपपत्त्यभावात् । तादृशसं-
 सर्गस्तु आकाङ्क्षाक्षयएवएतत्ताभायैवसंभावनात्मकज्ञानमित्यु-
 क्तं, प्रकारतावैशिष्ट्याच्चनिरूप्यताभयसत्त्वत्वेनेति । अथादिति । आ-
 लंकारिकमतेव्यञ्जनातः शब्दबोधरूपनैयायिकमतेमानसमित्य-
 न्यदेतत्एवमन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकपण्यांमिकध-
 र्मावच्छिन्नेकादस्यशक्तिर्वोद्धा । नत्वदन्यः कोनददाति किंप्र-
 त्योरिहकोनकोनतमसित्रीडोमिश्रोसइत्यादौत्वदन्यः सर्वोदा-
 नकर्तासर्वैरसोभयतिइत्यादिवोधस्यत्वदन्यः कोददातिकः स-
 स्वभेदविरहविधुरांत्वय्युपेक्षेतजायांस्यादन्योप्यहमिवेत्यादौ-
 त्वदन्यः सर्वो नददाति पराधीनवृत्तिशून्यः सर्वोविरहविधुरांजा-
 यांनोपेक्षतेइत्यादिवोधस्यनानुपपत्तिःत्वदन्यः कोनददातिइत्या-
 दौत्वदन्यः सर्वोददातिइत्यादौ तादृशबाधस्यानुभवासिद्धवेपि
 तादृशवाक्यघटकाभवान्वयेनत्वदन्यः सर्वोददातृत्वाभाववा-
 न् इत्येववाधोभवेतुमर्हति कथंतादृशान्वयबोधइति । अत्र-
 अलिकुलकोकिललालितेनेष्यतिसुरातिसमयेसौइत्यादौकाकुगद-
 शतादृशवाक्येनासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यथासुरातिसमयेसौइष्यतिइ-
 त्येतादृशार्थबोधस्तथातादृशस्थलेपितादृशान्वयबोधइतिसमाधान-
 मालंकारिकानामेवशोभतेनतुनैयायिकानांतैर्व्यञ्जनावृत्तेरन-
 भ्यागमात्तानत्रतादृशस्थलेअभावाभावेनजोक्तृणात्वदन्यः सर्वो
 दानकर्तृत्वाभावाभाववान्इत्यन्वयबोधात् दानकर्तृत्वाभावा-
 भारूपस्यदानकर्तृत्वस्यनबोधानुपपत्तिरितिवाच्यम् । अभावाभा-

[११२)

वस्याभावत्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावरूपत्वेप्रसिद्धः अभा
 वप्रतियोगिताकाभावत्वे त्वदन्यसर्वस्मिन्दातृत्वासत्त्वेपिच-
 भयाभावादिकमादायतादृशप्रयोगापत्तेर्दुर्वावत्वात् । यत्तु त्वद-
 न्यसर्वत्वावच्छेदेनदानकर्तृत्वमेव प्रत्याप्यतेनञ्पदं तुतादृश-
 वच्छेदकावच्छेदेनान्वयेतात्पर्यग्राहकमिति, तन्मन्दम् । तथा-
 सतित्तादृशवाक्यघटकयुष्मत्पदार्थेऽनुभवसिद्धस्यदानकर्तृत्वाभा-
 वबोधस्यापलपपत्तेः । तच्चदानकर्तृत्वसत्त्वेपित्वदन्यसर्वत्वा-
 वच्छेदेनदानकर्तृत्वस्याव्याघातात् । एतेनत्वदन्यः सर्वोदान-
 कर्तृत्वाभावाभाववानित्येवान्वयबोधः तत्रनञ्जयाभावेआख्या-
 तान्तार्थस्य दानकर्तृत्वस्यान्वयः तादृशान्वयलभ्यस्यदानकर्तृ-
 त्वाभावस्यनञ्जयाभावेपुनरन्वयः आकांक्षावैचित्र्यात् एकनञ्-
 पदोपस्थाप्यभावस्य द्विधान्वयोगमात् इतिनिरस्तमिति कैनचि-
 दुक्तं तदत्यन्तमसत्तादृशयुष्मत्पदार्थे शब्दतस्तादानकर्तृत्वाभा-
 वाबोधसम्भवेपित्वदन्यपदवैयर्थ्यशङ्कामूलकार्यतस्तत्ताभसंभ-
 वात् । परेतुत्वदन्यः कोनददातीत्यस्यत्वदन्यः सर्वएवददातीति
 शब्दजन्यबोधसमानाकारकबोधजनकतयानञ्पदमत्रान्यव्यव-
 च्छेदार्थमेवेति त्वदन्यसर्वान्यदानकर्तृत्वाभावबोधस्यनशब्द-
 तोनुपपत्तिः एवं सर्वरसोभयत्वेवद्वत्यत्रक्रियासंयुक्तएवकार्थयोग-
 व्यवच्छेदवत् कोरसोनभवतिइत्यादावपिसर्वरसत्वावच्छेदे-
 न उत्पन्नत्वविरोध्युपपन्नत्वाभावाभावेननञ्प्रत्याप्यतेइतिप्रा-
 हुः । एवंत्वदन्यः कोददातीत्यादौत्वदन्यः सर्वोदानकर्तृत्वा-
 भाववानिति बोधस्त, अलंकारिकाणां काकुसहकृत तादृशवा-
 क्यव्यञ्जनातः अस्माकंतुआख्यातार्थकृतैर्लब्ध्या र्थाभावस्यचप-
 रस्परमन्वयेनतादृशवाक्यघटकयुष्मत् पदार्थदानकर्तृत्वबोध-
 स्वार्थः, तदन्यः कोराजाइत्यादौविपरीतलक्षणयात्वदन्यः स-

(११३)

तत्पदप्रतिपाद्यतया वक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपल-
क्षितधर्मावच्छिन्नेयत्पदस्यशक्तिः । अतएवयत्पदेनार्थप्र-
त्यायनी नियमतस्तत्पदोपेक्षा, तत्पदसमभिव्याहारज्ञानं
विनोक्तानुगमकधर्माग्रहेण शक्तिपरिच्छेदस्यैवासंभवा-
त्तच्छब्दजन्यप्रतिपत्तिपूर्वमपितत्प्रतिपाद्यतया वक्तुर-
भिसंधिः प्रकरणादिना सुग्रहइति नतच्छब्दजन्यप्रतिप-
त्तेर्यत्पदशक्तिग्रहेपेक्षा । इयंच व्युत्पत्तिः प्रकृत्यमाणप-
रामर्शकयच्छब्दस्य । चैवः समागतो यस्तवावलोकित
इत्यादौ चैवादिपदेनाप्युपस्थापितस्ययच्छब्देनबोध-
नात् । अतएव साधुचन्द्रमसिपुष्करैः कृतंमीलितंयद-
भिरामताधिके । *उद्यताजयिनिकामिनीमुखितेनसा-
हसमनुष्ठितं पुनरित्यादौतत्पदासत्त्वेपिनदोषः । पूर्वप्र-
क्रान्तस्यैवकृतशब्दोपस्थापितव्यापारस्याभेदेन मीलना-
न्वयितयायच्छब्देनबोधनात् । एवंयंसर्वशैला इत्यादा-

वीराजभिन्नः इत्याकारकबोधस्तादृशतादृशस्थले तादृशतादृश-
पदस्याभावादौलक्षणाया अनादितात्पर्यमूलकतया नकवि-
काव्यादौ तत्प्रयोगे निग्रह इति सदेकपरिशौलितपञ्चतिः ।
शक्तिपरिच्छेदः । शक्तिज्ञानं वक्तुरभिसन्धिर्वक्तृज्ञानं, तत्पदज-
न्यप्रतीतिविषयतावद्वष्टोवामदिष्टसाधनमित्याकारकप्रकल्प्य
मानपरामर्शकइति । स्तोत्रप्रयोक्तृपदोपस्थापितवाचोत्यर्थः ।
यथा यो यो धूमवान् सवक्त्रिमान् इत्यादौ तत्र तत्पदशक्ति-
स्तुप्रयोजकबुद्धिविषयतावच्छेदकोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने वो-
ध्या । साधुचन्द्रममीति । श्लोकशेषादस्तु उद्यताजयिनिकामिनी-
मुखितेनसाहसमनुष्ठितं पुनरिति । अस्यायमर्थः । अभिरामता-
धिकेस्वापेक्षयातिसुन्दरचन्द्रमसि अर्थादुदिते सतिपुष्करैः पद्मैः

* उत्तरार्द्धं तु मूले प्रक्षिप्तः ।

१५

वपि । तदनुरोधेन पूर्वप्रयुक्तपदोपस्थापितेपितस्य शक्त्य
कारंस्वीकरणीयम् । अतिप्रसङ्गश्च स्वप्रयोजकबुद्धिस्थत्वम
न्तर्भाव्यवारणीयः । एवं यत्पदोपस्थाप्य तत्पदशक्तिर्वा-

साधुक्तं यन्मीलितं जयिनिकामिनीमुखेसति उद्यताचन्द्रेण
पुनः साहसमनुष्ठितमिति । पूर्वप्रयुक्तपदोपस्थापित इति । स्वी
च्चारकपुरुषोच्चरितस्वपूर्वपदोपस्थाप्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ने ।
तस्य, यत्पदस्य । ननुहिमालयस्यैवदिगादेरपिपूर्वप्रयुक्तपदोप-
स्थापिततथा तत्रापितादृशयत्पदस्य शक्यत्वापत्तिरत आह । अ-
तिप्रसङ्गाश्चेति । प्रवोच्यबुद्धिस्थत्वमिति । तथ, च स्वप्रयोजकबुद्धि-
विषयतावच्छेदकतादृशपदोपस्थाप्यता वच्छेदकधर्मावच्छि-
न्ने शक्तिकल्पनादिदिगादीषु ह्यत्वप्रसंग इति भावः । ननु स्वप्रयो-
जकबुद्धिविषयतोषच्छेदकावच्छिन्न एव तादृशयत्पदस्य शक्तिरु-
च्यतां किं तादृशपदोपस्थाप्यतावच्छेदकत्वनिवेनेति वाच्यम् ।
हिमालयादेः पूर्वपूर्वपदानुपस्थितत्वे हिमालयादिवुद्ध्या प्रयुक्ते-
नापियत्पदेन हिमालयादिवोधस्यानुभवसिद्धतया तन्निवेशस्या
वश्यकत्वात् । एवं यत्पदोपस्थाप्य इति । यत्पदोपस्थाप्यतावच्छे-
दकधर्मावच्छिन्ने । न च यत्पदोपस्थाप्यतावच्छेदकधर्माव-
च्छिन्ने शक्तिस्वीकारे यत्पदशक्तिग्रहाधीनपदपदार्थोपस्थिति
स्ततो यत्पदोपस्थाप्यतावच्छेदकत्वरूपानुगतधर्मग्रहस्ततस्ता-
दृशानुगतधर्मोपनक्षितधर्मावच्छिन्नं तत्पदशक्तिग्रहः तत्-
स्थलीययत्पदशक्तिग्रहश्च स्वपूर्वयत्पदोपस्थाप्यतावच्छेदकध-
र्मावच्छिन्न इति । यत्पदशक्तिग्रहस्तदृशानुगतधर्मग्रहा-
धीनतादृशानुगतधर्मश्च तत्पदशक्तिग्रहाधीन इत्यन्योन्याश्र-
यत्वात् पदप्रतिपादनावच्छेदकधर्मावच्छिन्ने शक्तिस्वीकारेपि
यत्पदशक्तिज्ञानाधानाप्रतिपत्तिस्ततोऽनुगतधर्मग्रह इति पूर्वी-

ध्या । अतएवप्रकृत्यमाणपरामर्शकतच्छब्देनापिनि-
यमतोयत्पदमपेक्षतेतमानयय इहास्तीत्यादाविवत-
मानयघटइहास्तीत्यादितो घटानयनादिप्रतीतिरनु-
भवविरुद्धत्वात् । प्रक्रान्तपरामर्शकस्यचनतदपेक्षानि-
यमः । तदन्वयेषु द्विमतीत्यादौवैवस्वतादिपदोपस्थाप्य-
स्थापितच्छब्देन परामर्शानुगोचिनतच्छब्दस्यापि
पूर्वप्रयुक्तपदोपस्थापितेशक्त्यन्तरमङ्गीकार्यमुपस्थितिश्च
स्वविशेष्यकवृत्तिज्ञानाधीनागच्छा अतः पशुरस्तितंप
श्येयादौ पञ्चादिपदोपस्थापितलोमादिनातदादिश-
ब्देन नपरामर्शः । प्रसिद्धार्थकमपितत्पदम् । यथाक-

क्तरीत्यातथैवान्योन्याश्रयइतिवाच्यम् । यत्पदप्रतिपाद्यतयावक्तृ-
बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नेतत्शक्तेः स्वपू-
र्वपदप्रतिपाद्यतया बुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ने यत्
पदशक्तेश्चकल्पनात् । यत्पदादिप्रतिपत्तेरनपेक्षितत्वेपि प्रकर-
णादिनातादृशानुगतधर्मग्रहसम्भवान्नान्योन्याश्रयशङ्कावकाशः ।
एवंच यत्पदोपस्थाप्य इतिवस्तुकथनं नरत्वनुगतधर्माप्रदर्शन-
मिति ध्येयम् । पूर्वप्रयुक्तपदोपस्थापित इति । स्लोच्चारकपुरु-
षप्रयुक्तपूर्वपदजन्योपस्थितिर्विषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मा-
वच्छिन्नेपि शक्तिरित्यर्थः तादृशविषयतावच्छेदकधर्मेस्वप्रयोज-
कबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वं निवेशनीयम् । अतस्तदन्वयेषु द्वि-
मतिवेल्यादौवैवस्वताद्यतिरिक्तस्यपूर्वपदोपस्थाप्यत्वेपिनतादृश-
तत्पदाद्विधः । न च तत्पदस्यतादृशशक्तिसौकारे पूर्वस्वप्रयो-
जकबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने शक्तिसौकारो
व्यर्थः । न च तदनङ्गीकारेतमानयेत्यादौ तत्पदेन घटादिबो-
धानुपपत्तिरितिवाच्यम् । इष्टत्वात् । स्वपूर्वपदोपस्थापितस्य त-

लाच सा कान्तिमतौत्यादौ ॥ इदमेतदोः प्रत्यक्षबुद्धिवि-
षये शक्तिः । अदसः परोक्षबुद्धिविषये शक्तिः । स्वशब्दस्य स्व

तत्पदेन क्वचिदप्यबोधनात् अतएव गन्तव्यकृता पूर्वघटस्य प्रकान्त-
त्वलाभाय इहास्ति तमानयेत्युक्तमिति पूर्वोक्तायामेव शक्यतायां
अवच्छेदके स्वप्रयोजकबुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मे अतिप्रसङ्गभ-
ङ्गाय प्रसङ्गादिदानोऽस्वपूर्वपदोपस्थाप्यतावच्छेदकत्वमात्रनिवेशे-
तात्पर्यात् न तु स्वातन्त्र्येण शक्तिकथनमिति ध्येयम् । प्रसिद्धा-
र्थमपीति । प्रसिद्धत्वञ्चानेकज्ञानविषयत्वम् । कलाचसेति । स-
मुदायश्लोकस्तु समागतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थन-
या कपालिनः । कला च सा कान्तिमतौ कलावतसमस्तलोकस्य
च नेत्रकौमुदीति पशुपतिप्रार्थनया तपःपरायणां पार्वतीं प्रति
कपटपरिच्छेदस्य पशुपतेः स्वापकर्षत्वबोधकोक्तिरियम् । तस्या-
यमर्थः कपालिनः शिवस्य समागमप्रार्थनापूर्वकलावतस्य एकस्य
सा प्रसिद्धाकलैव शोचनीयतां गता त्वया कपालिनः समाग-
मप्रार्थनया सम्प्रति इयं शोचनीयम् । शोचनीयतां गतमिति
कपालिन इत्यनेन कलायाः कान्तिमत्त्वस्य भगवत्या नेत्रकौमु-
दीत्वस्य कथनेन शोकबीजं प्रदर्शितम् । प्रत्यक्षबुद्धिविषये । लौ-
किकप्रत्यक्षविषयताविशिष्टे । ननु लौकिकप्रत्यक्षाविषयगगना-
दितात्पर्येणापि इदं शब्दवदित्यादिव्यवहारात् तत्र का गतिः
तादृशव्यवहारानङ्गीकार एव गतिः अङ्गीकारे तु गगनादित-
तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नेऽपि नानाशक्तिकल्पनैवेति । तत्तद्व्यक्ति-
त्वञ्चतत्तादात्म्यविशिष्टघटतृादिकमेव न त्वखण्डोपाधिविशि-
ष्टः अतिरिक्तधर्मकल्पनामपेक्ष्य कृते व्यवहारविषयतृकल्पनस्य
न्याय्यत्वात् । नचतादात्म्यनिष्ठतत्त्वं तद्व्यक्तितृमन्यस्य दुर्वच-
त्वात् तथा च तस्याखण्डरूपधर्मतया आवश्यकतया घटनिष्ठ-

(११७)

समभिव्याहृतपदोऽस्याप्ये शक्तिः समभिव्याहारस्यात्रैक-
वाक्यघटकरत्वम् । अथैवं चैत्रः स्वपुत्रं पश्यतीत्यादाविवस्त्रं

तादृशधर्मस्वीकार एवोचित इति वाच्यम् । अखण्डतादृशधर्म-
कल्पनेऽपि दूदमादिपदस्य क्वचित्तादात्म्यस्यापि बोधकतया ता-
दात्म्यनिष्ठतादृशकल्पनस्य भवतोऽपि आवश्यकत्वात् । घटादिता-
त्पर्यकेदं पदस्य क्लृप्ततादृशधर्मघटितघटत्वादिवोधकतयैवोपप-
त्तेः घटनिष्ठतादृशधर्मकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । न च तत्तद्घ-
टादितादात्म्यस्य तत्तद्घटादिस्वरूपतया नास्माकमतिरिक्तकल्प-
नेति वाच्यम् । तादात्म्यस्य घटाद्यतिरिक्तत्वात् । न चातिरिक्त-
तादात्म्यं कल्प्यते किं तादृशधर्म इत्यत्र विनगमकाभाव इति
वाच्यम् । तत्तद्घटादितादात्म्यस्य तत्तद्घटादिस्वरूपाद्यनेक-
तु न क्लृप्तपदार्थान्तर्गतत्वात् । न च तादृशरूपादेः घटाद्यप्रतियो-
गिकतया न घटसम्बन्धता इति वाच्यम् । तादात्म्यतु न सम्ब-
न्धतास्वीकारेण तत्प्रतियोगिकतुोपगमात् । अन्यथा घटादि-
स्वरूपतोपगमेऽप्यनिस्तारात् । तादात्म्यस्य घटादिमूलरूपतामते
तु घटनिष्ठतद्व्यक्तित्वमखण्डमेवेति दिक् ॥ परोक्षमिति । परो-
क्षतुं प्रत्यक्ष्याभन्नज्ञानत्वम् । स्त्रं चैत्रपुत्रः पश्यति चैत्रभा-
ता स्वपुत्रं पश्यति इति । स्वपदस्य समस्तासमस्तभेदेन उदाहर-
णम् । ननु समभिव्याहृतपदार्थान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्ने
शक्तिकल्पने पूर्वस्थलद्वये न चैत्रबोधोपापत्तिरित्यत आह । सुन्दर-
चैत्रस्येति । तथा च चैत्रत्वस्य स्वसमभिव्याहृतसुन्दरपदार्था-
नुयोगितावच्छेदकतया तत्र रूपदेन चैत्रबोधोपापत्तेर्दुर्वार-
त्वादिति । सुन्दरचैत्रभाता इत्युक्तौ तत्पुरुषस्य चैत्रपदस्य सु-
न्दरचैत्रसम्बन्धत्वावच्छिन्ने लाक्षणिकतया चैत्रस्य स्वसम-
भिव्याहृतपदार्थान्वयितावच्छेदकत्वाभावात् सुन्दरचैत्रस्य

(११८)

चैत्रपुत्रः पश्यति चैत्रभ्रातास्वपुत्रं पश्यतीत्यादौ कथं न
 स्वशब्देन चैत्रः प्रत्याख्यते । मुख्यविशेषवाचकताव्युत्प-
 ल्यभ्युपगमेस्वपुत्रदर्शिनं चैत्रमैत्रः पश्यतीत्यादौ चैत्रपु-
 त्रबोधानुपपत्तिः । नच तत्रात्रान्तरवाक्यार्थबोधे चैत्रस्य
 मुख्यविशेष्यतया नैयमनुपपत्तिरिति वाच्यम् । अत्रा-
 न्तरवाक्यार्थधियमन्तमेणाहृत्यैव विशेष्ये विशेषणमित्या-
 दिरीत्यामह वाक्यार्थबोधे यत्र तात्पर्यं तत्रैव तदनुप-
 पत्तेर्दुर्वारत्वात् । नच स्वार्थस्य साक्षात्परंपरया वायद-
 र्थे विशेषणत्वं तादृशार्थवाचकताव्युत्पत्तेर्नायं दोष इ-
 ति वाच्यम् । एवमपि स्वपुत्रश्चैत्रेण दृश्यत इत्यादौ चैत्र-
 पुत्रबोधानुपपत्तिः । समभिव्याहृतक्रियान्वयिवाचकत्व-
 मपि न विचारं सहते परंपरया क्रियान्वयित्वस्य चैत्रभ्रा-
 ता स्वं पश्यतीत्यादौ चैत्रादिसाधारणत्वात्, साक्षा-
 त्क्रियान्वयित्वस्य चैत्रः स्वं पश्यतीत्यादावप्यभावात् ।

भ्रातेत्यसमासेन निर्देशः । मुख्यविशेष्यवाचकतेति । स्वघ-
 टितवाक्यजन्यप्रतीतिमुख्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नवाचकतेत्य-
 र्थः । चैत्रबोधानुपपत्तेरिति । तादृशबोधकधर्मत्वांशे चैत्र-
 स्य प्रकारकतया मुख्यविशेष्यताविरहादिति भावः । आहत्यैव ।
 तादृशवाक्यघटकपदजन्यपदार्थोपस्थितिघटितसामग्रौव इत्य-
 र्थः । तादृशार्थवाचकेति । तथा च स्वपदार्थघटितविशेषणवि-
 शेष्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नशक्तिकत्वान्न पूर्वोक्तदोषाणामवका-
 श इति भावः । चैत्रपुत्रबोधानुपपत्तेरिति । चैत्रबोधानुप-
 ल्या चैत्रपुत्रबोधानुपपत्तेरिति भावः । स्वसमभिव्याहृतक्रिया-
 न्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नशक्तिकल्पनात् तादृशक्रियान्वयिवा-
 चकमिति भावः । स्वपुत्रदर्शिनं चैत्रमित्यादौ चैत्रपरंपरया

(११६)

क्रियान्वयिप्रत्ययार्थे साक्षादन्वयित्वविवक्षणाद्भेदोप-
 दूतिचेदेवमपि स्वव्यापकवन्हिसमानाधिकारणधूमवा-
 उपर्वत इत्यादौ स्वशब्देन धूमादिपरामर्शानुपपत्तिवारण-
 मशक्यमेव । एवं चैत्रेणावलोकितं स्वपुत्रं मैत्रः पश्यती-
 त्यादौ चैत्रपुत्रबोधोपात्तिवारणमपि । न च स्वपदार्थो यद-
 र्थघटितविशेषणस्य विशेष्यतावच्छेदककोटौ यदर्थस्य वि-
 शेषणकोटौवानि विवक्षितं स एव पदार्थः स्वशब्दवाच्यः । यथा
 चैत्रेण स्वपुत्रो दृश्यते चैत्रः स्वपुत्रं पश्यतीत्यादौ । चैत्र-
 पुत्रः स्वपश्यतीत्यादौ चैत्रस्य भ्राता स्वपुत्रं पश्यतीत्या-
 दौ च स्वपदार्थचैत्रस्य विशेषणकोटौ चैत्रघटितार्थस्य
 धर्मतावच्छेदककोटौवानि विवक्षितं इति नातिप्रसं-
 गः चैत्रावलोकितं स्वपुत्रं मैत्रः पश्यतीत्यादौ चैत्रपद-

दर्शनक्रियान्वयित्वेन स्वपुत्रचैत्रेण दृश्यते इत्यादावपि दर्शन-
 क्रियान्वयित्वेन चैत्रबोधानुपपत्तिः । धूमादिपरामर्शानुपप-
 त्तीति । धूमादिबोधानुपपत्तिः चैत्रबोधानुपपत्तिवारणमप्यश-
 क्यमिति पूर्वेणान्वयः विशेष्यतावच्छेदककोटाविति । निवशते-
 इति परेणान्वयः । तथा च स्वार्थान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्न-
 विशेष्यतानिरूपितविशेषणतावच्छेदककोटिप्रविष्टपदार्थतावच्छे-
 दकधर्मावच्छिन्ने शक्तिरिति भावः । यदर्थस्य विशेषणकोटावि-
 ति । तथा च स्वपदार्थघटितविशेषणविशेष्यतावच्छेदकधर्मा-
 वच्छिन्ने शक्तिरिति भावः । चैत्रेण स्वपुत्रो दृश्यते चैत्रः स्व-
 पुत्रं पश्यतीत्यादिस्य लक्ष्यसंग्रहाय उभयशक्तिकल्पनम् । अतए-
 वकारः समुच्चयार्थः । पूर्वोक्तस्य लक्ष्ये चैत्रबोधोपात्तिं वारयति ।
 चैत्रपुत्र इति । ननु चैत्रावलोकितं स्वपुत्रं मैत्रः पश्यतीत्या-
 दौ स्वपदेन चैत्रबोधोपात्तिः तत्र स्वपदार्थस्य चैत्रपदार्थघटि-

(१२०)

स्यचैत्रकर्तृकेलक्षणयाचैत्रः पदार्थैकदेशो नतु पदार्थ
इति स्वशब्दान्नतत्प्रतीतिः चैत्रेणावलोकितमित्यादौ
तुतात्पर्यमन्वड्यत एवततस्तत्प्रतीतिः स्वपुत्रदर्शचै-
त्रधनमित्यादौचैत्रपुत्रदर्शचैत्रसंवात्सव्यवच्छिन्नचैत्रा-
न्तस्यवाक्येनक्षणाविरहेतुपूर्वभागंपरित्यज्य तादृशल-
क्ष्यार्थपरस्यकेवल चैत्रादिपदस्यैववातत्रलक्षणाततए-
वचैत्रपुत्रादिप्रतीत्युपपत्तिरितिवाच्यम् । एवंसतिचै-
त्रस्य भावा स्वपुत्रो दृश्यते इत्यादौ स्वपदेन चैत्रा-
दिप्रतीत्यापत्तेर्दुर्वारत्वान्मैवम् । साक्षात्परंपरया वा

तविशेषणस्य विशेष्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात् । अतः चै-
त्रस्य प्रकृते चैत्रपदार्थतांनिराकुर्वतां वारयति । चैत्रावलोक-
कितमित्यादिना पदार्थैकदेश इति । नतु पदार्थः पदजन्याप-
स्थितिमुख्यविशेष्यः । न च चैत्रस्य तत्स्थनीयचैत्रपदार्थत्वा-
भावेपिचैत्रपदार्थत्वनिराबाधमेवेति वाच्यम् । शक्यतावच्छे-
दककोटौपदार्थतावच्छेदक इत्यनेन स्वमभिव्याहृतपदार्थता-
वच्छेदकत्वविवक्षणादिति ध्येयम् । ननु स्वपुत्रदर्शचैत्रध-
नमित्यादौ चैत्रस्य स्वसमभिव्याहृतपदार्थत्वाभावात् कथं
स्वपदेन चैत्रप्रतीतिरत आह । स्वपुत्रदर्शीति । चैत्रप्रतीत्या-
पत्तेर्दुर्वारत्वादिति । अत्र स्वपदार्थस्य चैत्रवटितविशेषणस्य
विशेष्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादिति भावः । मैवमिति ।
साक्षात्परंपरया स्वार्थनिष्ठविषयतानिरूपितविशेष्यतावच्छेद-
कात्वेन वक्तृवृद्धिस्यत्वाद्युपलक्षितधर्मावच्छिन्न एकशक्तिः ए-
तादृशशक्तिरल्पनात् स्वव्यापकबहिसमानाधिकरणधर्मवत्
पर्वत इत्यादौ स्वपदेन धूमबोधोपपत्तिरिति । सुतरां चैत्र
इत्यादि संग्रहाय साक्षादिति । नच तत्र मतुपः सस्वध्वर्यतया

(१२१)

चैतसस्वभ्यभिन्नः चैव इव बोधो जायते । तथा च परंपरया
 इत्यनेनैव बोधोपपत्तौ साक्षादित्यस्य वैयर्थ्यामिति वाच्यम् ।
 मर्तुपोनामार्थद्वयस्याभेदान्वगसाकाङ्क्षतया चैत्रवांश्चैव इत्यत्र
 तथान्वयबोधात् । यद्यपि उद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेद-
 कौक्यात् चैत्रवांश्चैव इत्यादिवैधी न जायते तथापि सुन्दर-सु-
 न्दरवांश्चैव इत्यादौ सुन्दरचैत्रवांश्चैव इत्यादिवैधस्य विधेयांशे
 अभिक्तावगाहिनः सर्वसिद्धत्वात्तत्रैव साक्षादित्यस्य व्यावृत्ति-
 र्बोध्या इति । अपरं च विभक्तिकृत्यत्वेद्वारा स्वसमभिव्याहृत-
 क्रियान्वयितावच्छेदकत्वेन वक्तृवृद्धिस्त्वत्वाद्यपक्षेति तदर्थं वि-
 च्छिन्ने तादृशशक्तिकल्पनात् चैवः स्वपुत्रं पश्यतीत्यादौ चै-
 चादिवैधीपपत्तिरिति ध्येयम् । एवं च चैत्रस्य भ्रातृत्वादौ चैत्रस्य
 साक्षात्परंपरया स्वपदार्थविशेष्यताभावात् स्वसमभिव्याहृत-
 क्रियाकारकत्वाभावाच्च न स्वपदेन तादृग्वैधापत्तिरिति चै-
 णावलोक्तितं स्वपुत्रं मैत्रः पश्यतीत्यादौ तात्पर्य्यसत्त्वे इष्टत-
 एव स्वपदेन चैत्रपतीति । एवं स्वव्यपकवक्त्रिसमानाधिकरणधू-
 मवान्त्वंत इत्यादौ तात्पर्य्यसत्त्वं वक्त्रवैधीपि स्वपदेन इष्टत-
 एवेति ध्येयम् । यद्यपि चैत्रः स्वपुत्रं पश्यति चैत्रः स्वपुत्रं च-
 क्षुषा पश्यतीत्यादौ दर्शनादेः परंपरया स्वपदार्थविशेष्यत्वात्
 चक्षुगदेष्य समभिव्याहृतक्रियाकारकत्वाच्च स्वपदेन दर्शनच-
 क्षुषादेरपि वैधीपपत्तिः । यदि च दर्शनचक्षुगदेः पुत्रादाव-
 न्वययोग्यतायाभ्यानामां तात्पर्य्यसत्त्वेपि नान्वयबोधः भ्रा-
 तृनामिष्यत एव तादृशबोध इत्युच्यते तथापि देवदत्तोऽ-
 श्वेन स्वपुत्रंगमयतीत्यादौ स्वपदेनाश्ववैधापत्तिर्दुर्वारत्वा-
 त् तत्राश्वस्य समभिव्याहृतक्रियाकारकत्वात्तात्पर्य्य-
 सत्त्वे तु तत्रेष्टापत्तेरनुभवविरोधात् ! स्वसमभिव्याहृत-

(१२२)

स्वार्थस्य विशेष्यः यच्च समभिव्याहृतक्रियाकारकप-
दार्थस्तदुभयत्र स्वादस्य शक्तिः । स्वव्यापकवह्निसामा-
नाधिकरण्यं धूम इत्यादावस्तौति क्रियाध्याहारात्
स्वपदस्य समभिव्याहृतक्रियाकारकत्वमजतमेवेति
न स्वपदात्तत्वं गीत्यनुपपत्तिः । एवं कलशे निजहे-
तुगण्डजः किमु चक्रभ्रमकारितागुणः ॥ स उद्वेक-
चो भवन्प्रभभारे चक्रभ्रमिमातनेति यदित्यादावप्य-
स्तौति क्रियाध्याहारात् स्वपदार्थनिजशब्दात्कलशा-
दिप्रतीतिः । स्वव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यं धूम-
स्येत्यादयश्च न प्रयोगाः । इदं तु चिन्त्यते । यद्रूपेण
समभिव्याहृतपदादुपस्थितस्तद्रूपावच्छिन्नस्य स्वपदा-
र्थत्वे एकेन ब्राह्मणेन ब्राह्मणान्तरपुत्रदर्शने दशार्था
ब्राह्मणः स्वपुत्रं न पश्यतीति प्रयोगानुपपत्तिः । अ-
न्वयितावच्छेदकवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यवि-
शेष्य बाधात्समभिव्याहृतपदार्थनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वाव-
च्छिन्नस्य तत्तदर्थत्वेपि बह्निज्वालीनद्रव्यवति क्रदादौ

क्रियाकारकपदं तादृशक्रियाकारकाधिकरणकारकपरमिति
कश्चित्तत्र देवदत्तः स्वगृहे तिष्ठतौत्यादौ स्वपदेन गृहबी-
धानपत्तः कारकपदस्य केवलकर्तृकारकपरत्वे धूमव्यापकव-
ह्निसामानाधिकरणधूम इत्यादौ स्वपदेन धूमबीधानुपपत्ति-
रिति सुधीभिरेव ध्येयम् । कलशे इति । स घटस्तस्या
दमन्त्या उद्वेकचो भवन्प्रभभारे चक्रभ्रमिमातनेति इत्यन्व-
यः । तदर्थत्वेतीति । स्वपदार्थपोष्यर्थः । समभिव्याहृतपदार्थ-
निष्ठोभयार्वाक्षिधर्मावच्छिन्ने स्वपदस्य शक्तिरिति तात्पर्य्यं ना-
तानानाशक्तिरिति ध्येयम् । कतिपयाभावगीचरप्रतीतेरप्यङ्गी-

स्वव्यापकवर्जिकालो न द्रव्यं नास्तीति प्रयोगानुप-
 लब्धः । तत्र द्रव्यपदस्यापि लक्षणया तत्तद्व्यक्तित्वाव-
 ष्छिन्नपरत्वे महानमादावपि तथाप्रयोगावतिः । त-
 थाविधयत्किञ्चिद्वाक्ताभावस्य तच्चावाधात् तादृशस-
 मभिन्याहृतस्यैव यद्यद्व्यक्तित्वापकतावच्छेदस्तद्व्यक्ति-
 त्वावच्छिन्नाभावकूट एव तत्र नियमतः प्रतीयत इ-
 ति चेन्न । तथाविधसकलव्यक्तिनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वादो-
 नां युगमवस्थानापि ज्ञातुमशक्यत्वात् । कदाचित्क-
 ष्याविज्ज्ञानसंभवेऽपि कतिपयतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्न-
 भावोपस्थितिदशायां कतिपयाभावमात्रगोचरप्रती-
 तेरप्यङ्गीकार्यः । या तादृशनियमस्य दूरपरावृत्तत्वादि-
 ति । अथ केचित् । ब्राह्मणः स्वपुत्रं पश्यतोत्यादौ स्व-
 पदं ब्राह्मणत्वावच्छिन्नार्थकमेव । विशेषीभूतब्राह्म-
 णत्वाद्यवच्छिन्ने च रूपदार्थघटितस्य ब्राह्मणपुत्रद-
 शनकर्तृत्वादिरूपविशेषणस्य न केवलाभाशयत्वादि-
 सम्बन्धगान्वयः अपि तु स्वाश्रयत्वस्वरूपकदर्शन-
 विषयपुत्रजनकत्वोभयसम्बन्धेनैव । एवं च तत्र तत्र
 नञातादृशोभयसम्बन्धावच्छिन्नतदभाव एव प्रत्य-
 त्तुता नोक्तदोषावसर इति वदन्ति ॥ एकशब्दस्य कै-

कार्यतयेति । ऋदे स्वव्यापकवर्जिकालो न द्रव्यं नास्तीत्यत्र
 कतिपयतत्तद्व्यक्तित्वाद्युपस्थितिदशायां तादृशतत्तद्व्यक्तित्वाव-
 ष्छिन्नाभावाविषयकप्रतीतिरप्यङ्गीकार्यतयेत्यर्थः । स्वाश्रयत्वस्व-
 निरूपकदर्शनविषयपुत्रजनकत्वोभयसम्बन्धेन इति । अन्यपुत्रद-
 र्शनदशायांब्राह्मणपुत्रप्राप्येति प्रयोगवत्तत्त्वाय स्वाश्रयत्वनिवे-
 शः । नोक्तदोषावसर इति । स्वव्यापकवर्जिकालो न द्रव्यं नास्ती-

(१२४)

बल्यदिविशिष्टे शक्तिः । कैवल्यं च सजातीयद्वितीय-
राहित्यं , तच्च सजातीयनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वं , स-
जातीयत्वं चादृश्यविशेषणवाचकैकशब्दात्कैवल्यघ-
टकत्वेन प्रकृतविधेयवत्त्वरूपं प्रतीयते तथा चात्रा-
यमेका भुङ्क्ते इत्यादावेतद्वशाधिकरणकभोजनकर्तृ-
निष्ठभेदाप्रतियोगी अयमत्र भुङ्क्ते इत्याद्याकारकावा-

त्यादौ स्वाश्रयत्वस्त्वनिरूपकवर्जनिष्ठव्यापकत्वोभयसम्बन्धेन स्व-
व्यापकवर्जकालीनस्य द्रव्येऽन्वयो बोध्यः । एवं ब्राह्मणः स्वपश्य-
तीत्यादौ ब्राह्मणकर्मताकदर्शनकर्तृत्वस्त्वनिरूपकदर्शनविषयत्व-
तादात्म्योभयसम्बन्धेन ब्राह्मणेन ब्राह्मणान्तरदर्शनदर्शार्थं ब्रा-
ह्मणः स्वं न पश्यतीत्यादौ तादृशोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकब्राह्मणकर्मताकदर्शनानुकूलकृतेरभावः प्रत्याप्यते । एवमन्य-
त्राप्युच्यते । स्त्वनिरूपकदर्शनविषयकपुत्रजनकत्वादिसम्बन्धस्य
वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धघटितोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकाभावाप्रसिद्धित्वेति स्वरसः केचिदित्युक्ताः सूचित इ-
ति । यदि च संयोगादिना अभ्याप्य वृत्तीरपि संयोगस्य व्यावृ-
त्तिसाधारणप्रमेयात्वादिना यथा व्याप्यवृत्तित्वं तथा तादृशज-
नकत्वादिना वृत्त्यनियामकस्यापि तादृशजनकत्वादेराश्रयत्वा-
दिसाधारणोभयत्वादिना वृत्तिनियामकत्वं चेति वृत्त्यनियाम-
कसंयोगस्य सत्त्वेऽपि वृत्तिनियामकसाधारणसंयोगत्वादिना
संयोगस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्ववत् स्वाश्रयत्वसम्ब-
न्धरूपवृत्तिनियामकसाधारणोभयत्वादिना तादृशजनकत्वादेः
प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वे चर्तविरहाच्च न दोष इत्यव-
ध्यम् । एतद्वशाधिकरणकभोजनकर्तृनिष्ठभेदाऽप्रतियोगी-
ति । भेदश्चात्र स्वाश्रयवृत्तित्वस्त्वनिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन प्र-

धः । शक्यतावच्छेदकानुगम उक्तदिशाचिन्तनी-
यः । अयं फलमेकं भुक्ते फलं भुञ्जानस्तिष्ठतीत्यादौ
विधेयतावच्छेदककोटिनिविष्टार्थैकपदाच्च यादृश-
र्थविशेषणतापन्नं यदवच्छिन्नं स्वायान्वयिने । विशे-
षणत्वं तादृशार्थानुयोगिकान्वयप्रतियोगित्वविशिष्ट-
तद्द्रूपावच्छिन्नानुयोगिकान्वयप्रतियोगिनिष्ठभेदाऽप-
्रतियोगित्वरूपसाजाल्यं प्रतीयते । अतस्तत्रैतत्कर्तृ-
कभोजनादिनिष्ठसंसर्गप्रतियोगिकर्मत्वादिनिष्ठसं-
सर्गप्रतियोगिनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वं फलादौ प्रतीयते ।

प्रतियोगिताविशिष्टान्योयः । नातोदित्वावच्छिन्नभेदमादाया-
प्रसिद्धिः । उक्तदिशाचिन्तनीय इति । स्वायान्वयतावच्छेदक-
धर्मावच्छिन्नोद्देश्यगानिरूपितविधेयतावच्छेदकत्वोपसन्नितभ-
र्मावच्छिन्नवन्निष्ठभेदप्रतियोगित्वावच्छिन्ने शक्तिस्वीकारात् न-
ननुगम इति । यादृशार्थविशेषणतापन्न इति । यादृशार्थ एतत्कर्तृ-
कभोजनरूपः, यदवच्छिन्ने, कर्मतात्वावच्छिन्ने, स्वायान्वयि-
न, एकपदार्थान्वयफलादेः, इदमत्रावध्ययम् । स्वयंफलैकं भु-
ङ्क्ते इत्यादौ एकत्वविशिष्ट एव एकपदार्थसंख्याभेदेन फलान्वये
एकत्वस्यापि स्वाश्रयत्वस्वाश्रयफलकर्मता कैतत्कर्तृकभोजनक-
र्मतावन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगित्वोभयसम्बन्धेन फलेऽन्वय-
स्वकारात् द्विफलभोजनस्थलेन तथाविधप्रयोगप्रसंगः अन्य-
था अयं फलमेकं भुक्ते फलमेकं ददतीत्यादिसाधारणशक्ता-
नुगमकरूपभावात् नानाशक्तिप्रसङ्गः तस्वीकारेऽनुभवविरो-
धश्च । अनुभवविरोधस्यापि विरहे न विवदाम इति । एवम-
यं हस्तेनैकं ददातीत्यादौ स्वाश्रयवस्तुकरणकतत्कर्तृकदान-
करणनिष्ठाऽन्योन्याभावाप्रतियोगित्ववघटिततादृशोभयसम्ब-

एकसमानार्थकमावादिष्यत्तेषां तादृशी प्रतीतिरिति
 कृतं प्रवृत्तिर्न ॥३॥ गवादिशब्दसंस्थानविशेषरूपा-
 कृतेऽपि बोधस्थानुभविक्तया गीत्वादिजातिवत्त्वापि
 गवादिद्वये विशेषणं, तस्याश्च वाच्यविशेषण-
 त्वपि न प्रवृत्तिनिमित्तता । साक्षात्स्वस्यैव वाच्य-
 वृत्तित्वाभावात् । अवयवसंयोगादिरूपायास्तस्याः स-
 मानाधिकार्यसम्बन्धेनैव गवादीसत्त्वात् तत्र शक्त्या
 कात्याकृत्योरेकतरविनिर्मीकेणापरभाविः कालाघ-
 वाच्चोभयविशिष्टे गवादिपदस्यैकैव शक्तिः स्वीक्रियते ।
 शक्यविशेषणमेवैव पुष्पवत्पदवहेत्वादपदवच्च श-

स्यैव एकत्वस्यैव न्वय इति । एवमन्यत्राप्युक्तम् । मात्वा-
 दीति । आदिना केवलं आदिशब्दः । रियः । मात्वादिशब्दस्तु
 यदा उद्दिश्यतावच्छेदकस्तदा एकसमानार्थका वेध्यः । यदा
 विधेयतावच्छेदककोटिप्रविष्टार्थकस्तत्र न एकसमानार्थकता-
 ऽन्वयश्चेत्यलं फलं भङ्ग इत्यादौ फलान्यभेजनाव्यवच्छेदस्यैव तत्र
 प्रतीतिविषयत्वेपि न क्षतिरिति ध्येयम् ॥३॥ संस्थानरूपार्थका
 कृतेरपीति । संस्थानमवयवसंयोगः स एवाकृतिशब्दवाच्य इत्या-
 वेदयितुमाकृतेरपीत्युक्तम् । तेन कात्याकृत्यव्यक्तयः पदार्थ इति
 न्यायसूत्रपाठा वाच्यविशेषणमित्युक्तम् भवता तु संस्थानस्य
 इति तत्सुखविरोध इत्याशङ्कानिराकृता सापि अकृतिरपि
 सामानाधिकार्यसम्बन्धेनैव, स्वसमवायिसमवेतारवमस्वस्यैव-
 न । ननु एकतरविनिर्मीकेण यदिगत्तया बोधस्तदा उभयविशि-
 ष्टे एकशक्तिकल्पनं न सम्भवतीत्यत आह । नावय चेति । तथा
 चोभयविशिष्टे एकशक्तिकल्पनारूपताधवात् नैकतरविनिर्मी-
 केण गत्तया बोध इत्येवापगम्यतेऽन्यथा शक्तिद्वयकल्पनापत्ति-

क्षेत्रव्यस्य दुरपवादत्वात् । यत्तु एकविशिष्टापराव-
च्छिन्नं शक्तिरिति । तदसत् । विशेषणविशेष्यभावे
विनिगमनाविरहात् गवादांशे साक्षादुभयप्रकारक-
बोधस्यानुभवसिद्धस्य दुरपवादत्वाच्च । यच्च क्वेवता-
कृतिविशिष्टे गवादिदक्षतात्पर्यं, यथा पिष्टमय्यो
गाव इत्यादौ तच्च शुभगेत्येवमच्छिन्नपरधेन्यादिपद-
द्वय लक्षणैव । जात्याकृतिविशिष्टायां व्यक्तौ शक्तिरै-
क्यं जात्याकृतियुक्तयः पदार्थ इति न्यायसूत्रे बहुव-
चनमुपेक्ष्य दार्थ इत्येकवचनं निर्दिष्टवता मङ्गैरप्य-
नुमतम् । सोमांसकास्तु गवादपिदानां जातिरेववा-
च्यं नतु व्यक्तिः साकृतिर्वा । व्यक्तिशक्तिमतेपि स्वरूप-
तस्तस्याग्रहात्सम्भवेन शक्तिज्ञानप्रकारोभूतायां जातौ
शक्तिस्तद्वच्छेदकतया वावश्यकल्पनीयतया व्यक्त्यादौ

रितिभावः । दुरपवादत्वात् । दुरपञ्चशतत्वात् बोधविषयताया-
ऐक्यादितिभावः । विनिगमनाविरहादिति । शक्तिद्वयकल्पनाप-
त्तिरितिशेषः । ननु एकविशिष्टापरावच्छिन्नबोधस्यानुभवसिद्धत्वे
शक्तिद्वयं कल्पनीयमत आह । गवादांशे इति । जात्याकृति-
व्यक्तयः पदार्थ इति एकशक्तिमत्ता इत्यर्थः । न च विशेषणवा-
चकपदस्य विशेष्यवाचकपदसमानविभक्तिकत्वनियमात् पदा-
र्थ इति कथमेकवचनानाम् इति वाच्यम् । विशेष्यवाचकप-
दात्तरविभक्त्यर्थसंख्याविरुद्धसंख्याया यत्राविवर्जितत्वम् तत्रैव
समानवचनत्वनियमात् तथा चात्र विशेष्यवाचकपदात्तरवि-
भक्त्यर्थविरुद्ध एकत्वसंख्यायाः प्रकृतेर्विवक्षणीयत्वान्नैकवचना-
नुपपत्तिरिति । जातिरेव । गोत्वादजातिरेव, तस्याः, व्यक्तेः,
गौरवादिति । ननु प्रयोजनसंज्ञे गौरवमकिञ्चित्करमत आह ।

तत्कल्पनायां गौरवात्प्रयोजनविरहाच्च । व्यक्तिशक्ति-
मते जातेरुपलक्षणात्वासम्भारः प्रागेव दर्शितः यथा
व्यक्तिशक्तिमतेपि गौरवांशे शक्तिस्तदवच्छेदकता वा
विशेषणानवच्छिन्नैव तथा जातिशक्तिवादिमतेपि सा
तथैवेति न गौरवत्वादिप्रवेशाद्गौरवशङ्कापि । नहि
जातिशक्तिमतेपि शब्दबोधे सा किञ्चिद्वर्त्मप्रकारेण
भासते येन प्रकारभानार्थं प्रकरविशेषमन्तर्भाव्यश-
क्तिः कल्पनौयाऽपि तु स्वरूपत एव । अथानुमानादि-
ना गौरवादौ शक्तिग्रहे भवद्वर्मितावच्छेदकतया गौ-
रवत्वादिकमवश्यं विषयौकरेति । निर्धर्मितावच्छे-
दकज्ञानस्यानुमानादिना जननासम्भवात् । तादृश-
ज्ञानस्य विपरीतज्ञानाऽविरोधितयाऽनुपयुक्तत्वाच्च ।

प्रयोजनेति । ननु मयापि शक्तिः शक्यतावच्छेदकता वा
जाती न स्वीक्रियते किन्तु व्यक्तौ निरवच्छिन्नैव, गौरवप्रकार-
कशब्दबोधो गौरवधर्मितावच्छेदकशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वात् ।
स्वरूपतः व्यक्त्यग्रहेपि क्षतिविरह इति व्यक्तिशक्तिमतेपि न गौ-
रवमगच्छेद व्यक्तिशक्तौति । जातेरुपलक्षणात्वासम्भारः प्रागेव
दर्शित इति । द्रव्यत्वधर्मितावच्छेदकघटादिपदशक्तिप्रसारः
द्रव्यत्वरूपेण द्रव्यबोधोत्पत्त्या इत्यादिः । सा, जातिः, अनुमाना-
दिना जननासम्भवादिति । ननु निर्धर्मितावच्छेदककमानसमे-
व सर्वत्र शक्तिज्ञानमनङ्गीकृत्यमतश्चाह । तादृशज्ञानस्येति । नि-
र्धर्मितावच्छेदकशक्तिज्ञानस्येत्यर्थः । विपरीतज्ञानाविरोधित-
या, गौरवं गौरवदशक्यं न वा दूत्याकारकसंशयादविरोधितये-
त्यर्थः । अनुपयुक्तत्वात् । अशक्यत्वविपरीतज्ञानस्यैव शब्दबो-
धजनकत्वादिति भावः । एवञ्च शक्यत्वग्रहविरोधितग्रहस्याहेतु-

एवं च तादृशधर्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वं दुर्वारमेव
 शक्तियाहकमानेन धर्मितावच्छेदकांशे तदवच्छेदक-
 ताग्रहेबाधकाभावात् । यदि चावच्छेदकताग्रहेऽपि
 शक्तिधियस्तदंशे भ्रमरथं कल्पाते विषयबाधेनावच्छे-
 दकत्वमेव वा शक्तियाहकमानेन न गृह्यत इत्येव
 स्वीक्रियते तदा प्रतियोगित्वकारणत्वादीनामपितु-
 ल्ययुक्तावच्छेदकरवविलयप्रसङ्गः तत्राप्येवं सुवच-
 त्वात् । प्रतियोगित्वादिबुद्धेरवच्छेदकरवावगाहिरथ
 मनुभवसिद्धमिति यदि तदाशक्तिधियस्तदवगाहिता
 न तथेति वक्षसि को वाग्रहधाति विशेषाभावात् ।
 माभूद्वा गीत्वत्वादिकमवच्छेदकं शक्तिस्तथापि शक्ति-
 ज्ञानकारणतायां गुरुशरीरगीत्वत्वादिर्धर्मितावच्छे-
 दकतात्मकविषयतानिवेशाद् गौरवं दुर्वारमेव । व्य-
 क्तिशक्तिबादिना स्वरूपतो गीत्वादिनिष्ठधर्मितावच्छे-
 दकत्वस्यैव निवेशादिति चेन्न । स्वरूपतः पदविशेष-
 णतापन्नशक्तौ निरूपितत्वसम्बन्धेन शक्तिसम्बन्धेन
 पदे वा गीत्वादिप्रकारिकाया एव शक्तिधियः स्वी-
 कारात् । गहि समवायेनैव जातेः स्वरूपतः प्रकारे-

त्वे च, तादृशधर्मस्य, शक्यत्वग्रहधर्मितावच्छेदकस्य गीत्वादेः,
 तदंशे, गीत्वनिष्ठशक्यतावच्छेदकांशे, अवच्छेदकग्राहकत्वम्, अव-
 च्छेदकविषयकत्वं, तदवगाहिता न तथानुभवसिद्धा, शक्तिधियः
 स्वीकारादिति । पदविशेषणतापन्नशक्यंशे निरूपितत्वसम्बन्धे-
 न स्वरूपतो गीत्वादिप्रकारकशक्तिधौष्वपदं गोशक्तिमदित्या-
 कारिका, प्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वमते अयं घट इत्याकारकज्ञा-
 नस्य घटं जानामीत्याकारकानुव्यवसायस्यैवात्यत्या तत्र विष-

तेति नियमः प्रामाणिकः घटं जानातीत्यादौ प्रका-
रितासम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वादीनां ज्ञानाद्यंशे
प्रकारतोपगमात् । समवायेन धर्मिविशेषणतापन्न-
स्यैव सम्बन्धान्तरेणान्यत्र स्वरूपतो भानमित्यपि न
नियमः प्रामाण्यस्य परतो ग्राह्यतामतेऽयं घट इत्या-
कारकस्य स्वरूपतो घटत्वादिज्ञानस्यानुव्यवसाये प्र-
कारितायां तत्सम्बन्धेन ज्ञाने वा समवायेन धर्मि-
विशेषणतानापन्नस्यैव घटत्वादेर्ज्ञानात् । अस्तु वा
प्रकृतेः गवादिविशेषणतापन्नस्यैव गौत्वादेः शक्तौ
निरूपतत्वसम्बन्धेन पदे वा शक्तिसम्बन्धेन स्वरूपतः
प्रकारता । गवादेः शक्तौ पदे वा परंपरासम्बन्धेन
प्रकारता तादृशी च गवादिविषयता न शाब्दबोध-
जनकतावच्छेदिकेति परंपरासम्बन्धेन प्रकारतायाः
जनकतावच्छेदकत्वापेक्षया साक्षात्सम्बन्धावच्छिन्नप्र-
कारतायास्तथा त्वेनाद्येन व्यक्तिशक्तिसिद्धिर्नावका-
शः । अथ जातिशक्तिमतेऽपि शाब्दबोधे व्यक्तिभानमा-

यितया घटभाने घटविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रकारितायां निरूपि-
तत्वसम्बन्धेन तादृशप्रकारितासम्बन्धेन ज्ञाने घटज्ञानात्
तन्मते समवाये धर्मिविशेषणतापन्नस्यैव अन्यसम्बन्धेन स्वरूप-
तो भाननियमादित्यत आह । परतो ग्राह्यत्वमत इति ।
स्वाश्रयज्ञानजनकसामग्रीतः तन्मते अयं घट इत्याकारक-
ज्ञानस्य घटत्वं जानामीत्याकारकानुव्यवसायज्ञानस्य तादृश-
प्रकारितायां निरूपितत्वसम्बन्धेन तादृशप्रकारितासम्बन्धेन
ज्ञाने स्वरूपतो घटप्रकारकानुव्यवसायोदयादिति भावः । उभ-
यमतसाधारण्यार्थमाह । अस्तुवेति । व्यक्तिशक्तिसिद्धिर्नावकाश

(१३१)

वश्यं कं गौर्नष्टा गौजाता गामानयेत्यादौ समभिव्या-
हृतान्वयस्य जातौ बाधात्परंपरासम्बन्धेन तदन्व-
योपगमेऽप्यन्वयितावच्छेदकतया गौत्वत्वादिभानस्त्री-
कारापत्तिः शक्तौ गौत्वत्वाद्यन्तर्भावापत्तेश्च । न हि
स्वरूपेण पदार्थस्य पदार्थान्तरान्वयितया भानं कश्चि-
रस्तीकुरुते । स्तीकुरुवा प्रकारतया स्वरूपेणोपस्थित-
जातेर्भानं विप्रियतया तद्भानं तु न सम्भवत्येव । नि-
र्धर्मितावच्छेदककथाद्वाविधस्य प्रवृत्त्यनुपयोगितया
स्त्रीकारासम्भवात् । एवं च जातिमात्रवाचकत्वेना-
भ्युपगतपदस्यापि व्यक्तिविधजनकतायामविवादा-
द्यक्तिशक्तिभ्रुवैव शक्तिभ्रमाजन्यतत्त्वनाग्रहाजन्यत-
द्वैधजनकताया एव तच्छक्तिसाधकत्वात् अन्यथा
जातावपि शक्तिप्रसिद्धिप्रसङ्गात् । एवं शक्तेरीश्वरसङ्के-

हति । तन्मते शक्तिविषयतानिष्ठाशाब्दवैधजनकतावच्छेदक-
तानिरूपिता अवच्छेदकताश्रय प्रकारत्वस्य शक्यत्वव्याप्यत्वा-
दिति भावः । समभिव्याहृतपदार्थानां नाशप्रतियोगित्वोत्पत्त्या-
श्रयत्वादिपरंपरासम्बन्धेन स्वाश्रयवृत्तित्वादिसम्बन्धेन गौत्वत्वा-
दिभानाङ्गकारापत्तिरिति गौत्वत्वाद्यनुपस्थितिदशायां गौर्न-
ष्टेत्यादिशाब्दवैधस्यानुभवसिद्धतया तदनुपपत्तिरिति ज्ञेयम् ।
ननु स्वरूपेण पदार्थस्य पदार्थान्वयित्वे घटं जानामीत्यादौ
विशिष्टतात्पर्यस्यैव घटान्वयि द्वितीयार्थविषयतायां घटत्वस्या-
वच्छिन्नत्वसम्बन्धेन प्रकारतया अन्यथानुभवमसिद्धस्यानुपपत्ति-
रत आह । स्तीकुरुवेति । तद्वैधजनकतायास्तद्विषयकत्वाव-
च्छिन्नजनकतानिरूपितजनकताकत्वस्येत्यर्थः । शक्तिभ्रमाद्यप्रयो-
ज्यस्वप्रयोन्यस्वविषयकत्वावच्छिन्नजनकताकस्य स्वस्मिन् स्वश-

तरूपत्वे व्यक्तिबोधकतायाः पदेऽबाधितत्वेनेश्वरे
 च्छाविषयतया अस्या अपि ऐक्यं दुरपन्धवं, न हि
 मीमांसकैर्भगवान्मानुमन्यत इत्येतावतैव तादृशयु-
 क्तेरवकाशः तस्याधकबहुतरयुक्तिसत्त्वे न तदुपन्यासे-
 पि निकृतरत्वापातात् । एवं ज्ञानेपदानां शक्तिरित्ये
 तन्मतेपि व्यक्तिज्ञानसमर्थस्य पदस्य जाताविव व्य-
 क्तावपि वाच्यत्वं दुरपन्धवमेव । शक्तिनिरूपकज्ञान-
 विषयस्वरूपस्य तस्याविशेषेण जातिव्यक्तयोः सत्त्वादि-
 ति चेन्न । व्यक्तिशक्तावस्थाकं न वैमल्यमपि तु श-
 क्तिज्ञानत्वेन शक्तिज्ञानहेतुतायामेव । अतएव व्यक्तां-
 शे कुब्जशक्तिरिति गीयते तदंशे तज्ज्ञानानपेक्षणा
 त् । अतएव व्यक्तेरवाच्यता । नहि शक्तिधीविषय-
 तामात्रेणैव वाच्यतातादृशविषयताया अन्वयसा-
 धारण्यात् । अपि तु यद्विषयकत्वेन शक्तिज्ञानस्य त-

क्तिसाधकारत्वादिति पर्यवसितोर्थः । ईश्वरेच्छाविषयतया तद्विषय-
 बोधजनकत्वेन ईश्वरेच्छाविषयतया तृतीयार्थोऽभेदः तस्य श-
 क्यत्वेऽन्वयः । अस्यापि, व्यक्तेरपि । तद्वेधकबहुतरयुक्तिसत्त्वेने-
 ति । क्षितिः सकर्तृकाकार्यत्वादित्यादिवहुतरयुक्तिसत्त्वे नैत्यर्थः ।
 तदुपन्यासस्य, ईश्वरेनास्तीत्यादुपन्यासस्येत्यर्थः । शक्तिज्ञानत्वे-
 न, व्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानत्वेन । तदंशे ज्ञानानपेक्षणादिति ।
 तदंशे व्यक्तांशे । गीपदं गीत्वशक्तं गीत्वज्ञानशक्तं वेत्यादि-
 ज्ञानस्य हेतुत्वात् । व्यक्तांशे शक्तिज्ञानस्य न शाब्दबोधाप्रयोग
 इति भावः । अन्वयसाधारण्याद्, समवायसम्बन्धसाधारण्यात् ।
 यद्विषयकत्वेनेति । यद्व्यक्तिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितविष-
 यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितशक्तिविषयेतानिष्ठावच्छेदकताक

द्विषयकशाब्दधीजनकतातत्त्वमेव तद्वाच्यत्वव्यवहार-
नियामकम् । अन्वयांशे कुब्जशक्तिसत्त्वेऽपि यथा त-
द्विषयकत्वं शक्तिज्ञानजनकतायां नावच्छेदकं तथा
व्यक्तांशे तत्त्वत्वेऽपि तद्विषयकत्वस्य शक्तिज्ञानजनता-
यामनवच्छेदकत्वान्नव्यक्तौ तद्व्यवहारः । तद्विषयकत्व-
स्य शाब्दधीविशेषणत्वाद्गवादिपदशक्तिज्ञानस्य गो-
त्वादिज्ञानविषयकत्वेन गोत्वादिशाब्दधीहेतुत्वेऽपि ग-
गवादिपदस्य गोत्वादिज्ञानवाचकतापत्तिः । बस्तुतो
यद्विषयकत्वविशिष्टज्ञानविषयकत्वेन शक्तिज्ञानस्य
शाब्दधीजनकता यद्विषयकत्वेन वा शाब्दधियः श-

तद्विषयकशाब्दधीजनकतातत्त्वमेव वाच्यताव्यवहारनियामक-
मित्यर्थः । वाच्यताव्यवहारनियामकमिति । गोत्वं गोपदवाच्य-
मिति व्यवहारनियामकं, व्यवहारविषयस्तु गोपदनिरूपितशक्ति-
विषयतानिष्ठा या गोत्वविषयकशाब्दधीजनकतावच्छेदकता-
निरूपितावच्छेदकतातन्निरूपितविषयत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरू-
पितावधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नायावच्छेदकतातद्वद्गोत्वमिति ।
व्यवहारः, वाच्यताव्यवहारः, वाच्यत्वव्यवहारनियामकत्वघटक-
शाब्दबुद्धौ चच विशेषे तद्विषयकनिवेशव्यावृत्तिमाह । तद्विष-
यकेत्यादिना । गोत्वादिज्ञानविषयकत्वेनेति । शक्तिज्ञानस्ये-
ति पूरणीयम् । गोत्वादिज्ञानेवाचकत्वापत्तिः । गोत्वादिज्ञा-
नविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नजनकत्वादिति भावः । नचगोत्वादि-
विषयकशाब्दबुद्धिः समूहात्मनाद्यात्मकस्य कदाचिदुपेत्यानात्ता
पत्तिरिति वाच्यम् । तद्विषयकज्ञाने मुख्यविशयताद्वयशून्यत्व
स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वसमानाधिकर-
ण्योभयसम्बन्धेन शक्तिविशिष्टशक्तिशून्यत्वस्य वार्तावेशनीयत्वा-
त् । लाघवादाह । यद्विषयकत्वेन वेति ।

क्तिज्ञानजन्यतातत्त्वमेव तथा । एतेन ज्ञानत्वज्ञान-
 स्थापि ज्ञानपदवाच्यतापत्तिः शक्यज्ञानविषयकत्वेनै-
 व ज्ञानपदशक्तिज्ञानस्य ज्ञानत्वज्ञानविषयकशाब्दधी-
 जनकत्वादिति परास्तम् । कारणत्वस्य कार्यत्वस्य चा-
 वच्छेदकगर्भे गोत्वादिविषयकत्वस्य निवेशाद्गोत्वा-
 देवांच्यत्वोपपत्तिः । एवं च गौर्गौपदशक्यइत्याकारि-
 कापि शाब्दबोधोपयोगिशक्तिधीः सम्भवति । व्यक्तांशे
 शेषशक्तेर्वाधेनान्यथास्यात्यापत्तिविरहात्तादृशज्ञानस्य
 शाब्दधीहेतुत्वेऽपि गोत्वधर्मितावच्छेदकशक्तिज्ञान-
 त्वेन व्यक्तिविषयतामनन्तभावं यैव गोत्वप्रकारकशा-
 ब्दबुद्धौ तथा त्वादुक्तरीत्याव्यक्तेरवाच्यतापपत्तिः । नचैवं
 व्यक्तांशे शक्तिज्ञानस्यापेक्षिततया तदंशे शक्तिः कुब्-
 जत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । कार्यकारणभावावच्छे-
 दककोटौ व्यक्तामनन्तभावंस्यैव तदंशे कुब्जत्वव्यवहा-
 रनिर्वाहकत्वात् । अतएव सामान्यलक्षणापूर्वपक्षे स-
 गिक्तां समानप्रकारकत्वेन शक्तिधीशाब्दधियोर्हे-
 तुहेतुमङ्गावाभिधानमपि न विरुध्यते । न च शक्तांशे
 गोत्वादिप्रकारकज्ञानस्य गवांशे गोत्वप्रकारकशा-
 ब्दबोधहेतुत्वेऽपि कार्यकारणयोः समानप्रकारकत्वस्या-
 नतत्वाद्बन्धवरोध इति वाच्यम् । शक्तांशे गोत्वादिप्र-

तथा, वाच्यत्वव्यवहारनियामकं शक्यज्ञानविषयकत्वेनैव, ज्ञान-
 त्वेति । ज्ञानपदात् ज्ञानत्वेन ज्ञानमात्रविषयकस्यैव शाब्द-
 बोधस्याऽभिप्रेतत्वे ज्ञानत्वज्ञानविषयत्वस्य तच्चाक्षतेरिति भा-
 वः, एवं च, गविशक्तिरित्येव च, अतएव, गोपदशक्यइत्याकारक-
 ज्ञानस्य हेतुत्वादेव

(१३५)

कारकतामादाय समानप्रकारकत्वस्याभिप्रेतत्वेऽपूर्वे-
वक्ष्यत इत्यस्यासङ्गत्यापत्तेः । अपूर्ववादे समानप्रका-
रकाल्लिङ्गपदस्य कार्यत्वेन घटादिरूपकार्ये शक्तिज्ञा-
नात्कार्यत्वेनापूर्वविषयकशाब्दबोध इत्येवाभिधा-
नात् । शक्त्यंशे शाब्दबोधीयप्रकारप्रकारकज्ञानस्य
हेतुतायास्तच्चानुक्तेः । नचैवं जात्यंशे साज्ञाताव्यक्त्यं-
शे स्वरूपसतीहेतुर्लाघवादिति कुब्जशक्तिवाद इ-
त्यादिचिन्तामणिग्रन्थविरोध इति वाच्यम् । मतभेदे
नोभयग्रन्थसङ्गतैः । वस्तुतस्तु जातिधर्मितावच्छेदक-
कशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वे व्यक्तेर्विषयतापि कारणताव-
च्छेदककौटौ निविशते । विशेष्यतावच्छेदकतात्वे-
नैवधर्मितावच्छेदकीयविषयता विशेषस्य निवेशनी-
यत्वात् । अवच्छेदकतानिरूपकविशेष्यतायाव्यक्ति-
विषयतारूपत्वात् । एवं च व्यक्तेरवाच्याव्यवहार-
स्य कथञ्चिदुत्पादनेपि शक्त्यंशे जातिप्रकारकज्ञान-
हेतुतापेक्षया गौरवंदुर्वारमेव कारणतावच्छेदकेऽ-
धिकविषयतानिवेशात् । एवं द्रव्यत्वादिधर्मिताव-
च्छेदकप्रमात्मकगवादिपदशक्तिज्ञानाद्द्रव्यत्वादि-
प्रकारकशाब्दबोधवारणाय शक्त्यंशेधर्मितावच्छेद-
कावच्छिन्नत्वावगाहित्वस्याप्यधिकस्य निवेश्यतया
गौरवमिति व्यक्तौ कुब्जशक्तिवादिनामपि शक्त्यंशे
जातिप्रकारकज्ञानहेतुतामतमेव साधीयः । वस्तुतस्तु
सर्वलक्षणकस्यलेप्यन्वयबोधस्याऽनुभविक्तत्वेन दुर-
पन्हवतया लक्षणकस्यानुभावकत्वं दुर्वारमेवेति त-

कथञ्चिदुत्पादनेपीति । यद्विषयकशक्तिज्ञानस्येत्युक्तिरित्यादि ।

(१३६)

स्मृत्यर्थं कुब्जशक्तिप्रसङ्ग इति नानुभवजननसा-
 मर्थ्यमौखरसंकेतो वा वृत्तिरूपाशक्तिः अपि तु पदा-
 र्थान्तरमेव सा च ज्ञातावेव कल्प्यते न तु व्यक्तादावि-
 ति न तच्च कुब्जशक्तिरपीतितत्त्वम् । अथ व्यक्तेर्गवादि
 पदावाच्यत्वे गवादिपदाद्युक्तेः स्मरणमनुभवो वा न
 स्यात् । न च पदावाच्यत्वेपि अन्वयस्यैव व्यक्तेर्भा-
 नंशाब्दबोधेमानुपपन्नमिति वाच्यम् । तद्वर्मप्रकार-
 कशाब्दबोधे तद्वर्मप्रकारकपदार्थोपस्थितेर्हेतुतया गो-
 त्वप्रकारकबुद्धौ गोत्वादिप्रकारकव्यक्तिस्मरणस्यापेक्ष-
 णीयतया सम्बन्धग्रहाविषयतया व्यक्तेरस्मरणे व्यक्तेः
 शाब्दानुभवविषयताया दुरुपपादत्वात् । अन्वयस्य
 च भाने शाब्दधियोऽन्वयांशे निष्प्रकारकतया तदु-
 पस्थित्यनपेक्षणेन तच्च वाच्यत्वानुपयोगादिति चेत् ।
 अत्र भट्टाः । पदाद्व्यक्तेर्न स्मरणमनुभवो वा किं
 त्वाक्षेपादेव व्यक्तिधीः, आक्षेपिकाजातिरेव ।
 आक्षेपश्चानुमानमथापत्तिर्वा । न च जातिव्यक्त्यो-
 र्वैयधिकरण्ये नाक्षेपासम्भवः, तादात्म्यसम्बन्धेन
 जातेराधेयतासम्बन्धे नाक्षेपकतायामविरोधात् ।
 वस्तुतस्तु गामानयेत्यादौ स्वाश्रयवृत्तित्वरूपपरंपरा-

अनुभवजननसामर्थ्यं, शाब्दानुभवजनकतावच्छेदकानिरूपकत्वाश्च
 यत्त्वसम्बन्धेन पदादिनिष्ठशक्तिवादादिमतसिद्धातिरिक्तशक्तिरित्य-
 र्थः । आक्षेपकतायामविरोधादिति । ननु तादात्म्यसम्बन्धेन गौर-
 हेतुता आधेयतासम्बन्धेन गोत्वे गौरनुमानसम्भवे गामानये-
 त्यादौ कस्मैत्वादौ आधेयतासम्बन्धेन गवादिबोधस्यानुभव-
 सिद्धस्यानुपपत्तिरत आह । वस्तुतस्त्विति । अर्थापत्तिप्रयोज-

(१३७)

सम्बन्धे नानयनकर्मत्वादौ गोत्वादिजातेरन्वयः शा-
ब्दः तेन सम्बन्धे न गोत्वादिसत्त्वस्याधीयतासम्बन्धे-
न गवादिव्याप्यत्वात् आधीयतासम्बन्धे न गवादिमत्त-
विनानुपपद्यमानत्वाच्चानयनकर्मत्वादावाधीयतास-
म्बन्धे न गवादिव्यक्तिप्रकारिकाधीराज्ञेपात् । संसर्ग-
घटकतया शाब्दबोधे व्यक्तिभानेपि कर्मत्वादंशे गो-
त्वादवच्छिन्नव्यक्तिप्रकारकभानानुरोधेनाज्ञेपादरः ।
गोत्वं गवाश्रितं गोनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदक-
धर्मत्वात्, किञ्चिदाश्रितं वा जातित्वादित्यनुमानतो
व्यक्तिभानं तु न सार्वत्रिकं तादृशहेतूपस्थितेरसार्व-
त्रिकत्वात् गवादिपदात्तादृशरूपेण गोत्वादेरनुपस्थि-
तैः । अथ गवादिपदाद्व्यक्तेरस्मरणे गोत्वादिस्मरणमेव
कथमुपपद्यते गोत्वप्रकारकस्मरणे व्यक्तिर्विशिष्यतया
भाननियमात् तद्विशिष्यकस्मरणे च व्यक्तिघटितगो-
त्वत्वादेः प्रकारतया भाननियमात् व्यक्ताघटितप्र-
कारस्य स्मरणस्य संभवेपि स्वरूपत एव जातेः शक्य-
तया धर्मान्तरविशिष्यतया तत्स्मरणासंभवात् । ध-
र्मान्तरप्रकारेण स्मरणेपि गोत्वादंशे निष्प्रकारकशा-
ब्दज्ञानासंभवेन तादृशस्मृतेरुपयोगित्वाभावाच्चेति

जातित्व्याप्तिर्दर्शयति । गवादिमत्तं विनेति । अनुपपद्यमानत्वा-
च्चेति । हेतुत्वं गवादिव्यक्तिप्रकारिकाधीरित्यत्रान्वेति । तादृ-
शरूपेणेति । गोनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपेणेत्यर्थः । त-
द्विशिष्यकस्मरणेति । गोविशिष्यकस्मरणेत्यर्थः । व्यक्तिघटितगोत्वा-
देरिति । गोत्वत्वस्य गवितरावृत्तित्वे सति सकलगोवृत्तित्वादि-
तिभावः । व्यक्तिघटितप्रकारकस्य, गोत्वनिष्ठविषयत्वादेः,

चेन्न । पदादालोचनरूपस्यैव स्मरणस्योपगमात् किं-
चिद्वर्मावच्छिन्नसंबन्धुपरक्तसम्बन्धज्ञानाधीनतत्सम्ब-
न्धस्मृतेः सप्रकारकत्ववियमेऽपि निर्विशेषणकसंब-
न्धुपरक्तसंबन्धज्ञानान्निर्विकल्पकस्मरणे बाधकाभा-
वात् । निर्विकल्पकस्य संस्काराजनकत्वेऽपि विशिष्ट-
ज्ञानाहितविशिष्टगोचरसंस्काराद्विशेष्यानुद्बोधद-
शायां केवलविशेषणांशस्मरणेन विरोध इति वद-
न्ति । तदसत् । गवादिपदार्थस्वरूपतो गोत्वादिज्ञाने-
प्रव्याप्यतावच्छेदकप्रकारेण तदग्रहासंभवात्ततो व्य-
क्ताज्ञेयसंभवात् । न च शब्दधीविषयपरंपरासं-
बन्धेन गोत्वादिविशेषितकर्मत्वाद्वैतुगानयनादौ
गवादि कर्मकत्वमुत्प्रेष्यमिति वाच्यम् । विशिष्टसा-
ध्यस्य प्रागप्रतीतेः । एवं गौरानीयतामित्यादौ स्वरूप-
त उपस्थितस्य गोत्वादेरेव विशेष्यतया भागोपगमे-
निर्धर्मितावच्छेदककशाब्दधीस्वीकारापत्तिः तादृश-
बुद्धेराज्ञेयकतावच्छेदकावच्छिन्नाविषयतया व्यक्ता-
ज्ञेयकतानुपयोगितापत्तौ सति व्यक्तेः शब्दबोधे वि-
शेष्यादिविषयाभाजज्ञावश्यकमित्यवधेयम् । एवं गवा-
दावानयनकर्मस्य सामानाधिकरण्यासम्बन्धे नानयन-

यालोचनरूपस्यैव, निर्विकल्पकरूपस्यैव, ततः स्मरणस्योपगमादिति,
पदादपि निर्विकल्पकमिति तेषां सिद्धान्तादिति भावः । व्याप्य-
त्वावच्छेदकप्रकारेण, तदग्रहात् । गोत्वाग्रहात् ततो गोत्वादि
हेतुतः प्रागनुमितेः पूर्वं, तथा चानुमितादृशविशिष्टसाध्यज्ञाना-
भावात् तद्वटितव्याप्तादिज्ञानासम्भवात् कुतोऽनुमितिरिति
भावः । दोषान्तरमाह । एवमित्यादिना ।

(१३८)

कर्मत्वविशेषितैर्न गीत्वादिहेतुनानुमेयं तच्च न संभव-
ति तादृशगीत्वादेरानयनकर्मत्वादिशून्यगवाहिसा-
धारण्येन व्यभिचारात् । सामानाधिकरण्यसम्बन्धे-
नानयनकर्मत्वादिविशिष्टस्य विशेषणव्यभिचारित्वे-
पि साध्यविशिष्टस्य संदेहदृष्ट्या साध्यविशिष्टस्य हेतोः
पक्षे दुर्निश्चयत्वात् । अतो व्यक्तेः शब्दबोधे विशे-
षादिविधयामानमावश्यकमित्यपि बोध्यम् । एतेन
जातिवाचकपदाज्जातिविधेः शब्दः व्यक्तिबोधस्वी-
पादान्निक एवेति ग्रीकरमततनुपादेयम् । उपादान-
स्याप्यपत्तिरूपत्वेन भट्टमताविशेषात् । नच जाति-
रेव व्यक्तिविधेर्जातिकारणकत्वमेवोपादानिकत्वं
बोधयेति वाच्यम् । जातेः प्रमाणाभारताकल्पना-
मेव वा व्यक्तिशक्तिकल्पनाया एवाचितत्वात् । एवं
जातैर्नित्यतया सर्वदैवतहेतुकव्यक्तिधोवारणाय जा-
तिहेतुकव्यक्तिबोधिजातिशक्तिज्ञानघटिततच्छब्दसा-
मग्र्याः सहकारित्वमवश्यमभ्युपगन्तव्यं तथा च ता-
दृशसामग्र्या एव व्यक्तिभानप्रयोजकत्वसंभवे जातेः
कारणत्वकल्पनमनर्थकम् । नच जातिनिरपेक्षजा-
तिभासकसामग्र्या व्यक्तिभानप्रयोजकत्वे व्यक्तांशेपि
शब्दत्वमावश्यकं तथा सति च शक्तिज्ञानजन्य-
व्यक्तिस्य तिरपेक्ष्यते, जातेः करत्वे च व्यक्तांशे श्वै-
पादान्निकत्वमेव नतु शब्दत्वमिति नतदाक्षेपेति वा-

विशेषणव्यभिचारित्वेपि, चानयनकर्मत्वाव्यभिचारित्वेऽपि,
साध्यविशिष्टस्य क्वचित्तथैव पाठः, भट्टमताविशेषादिति । साध्य-
व्यतिरेकव्यप्तिविशिष्टहेतुमज्ज्ञानजन्यतया पूर्वोक्तदोषस्यैव
जागरूकत्वादिति भावः । न तदाक्षेपेतीति । नव्यात्तज्ज्ञानज-
न्यव्यक्तिमतेरपेक्षाव्यक्तिभानांशे ।

च्यम् । व्यक्तिभानांशे जातेः करणत्वे तदंशेऽशाब्दत्वो-
पगमसंभवे तदकरणत्वेऽपि तत्संभवात् । जातेरकर-
णत्वे व्यक्तांशे कीदृशकरणस्य जन्यतावच्छेदकत्वमव-
प्तमिति चेत् न कस्यचित्तावताक्षतिविरहात् ॥ व्य-
क्तेरपि बोधः शब्दादेव नत्वाक्षेपादितः व्यक्तिशब्द-
बोधेशक्तिविरहा नानुपपत्तिं प्रयोजयति लक्षणात्
एव तदुपपत्तेरिति मण्डनाचार्यमतम् । तदुक्तम् ।
जातेरस्तित्वनास्तित्वेर्नाह कश्चिद्वचनिति । नित्यत्वा-
लक्ष्यमाणायाव्यक्तोक्तेरिह विशेषणे इति । अस्तित्वना-
स्तित्वे । उत्पादविनाशौ । लक्षणा च जातिप्रकारेणै-

जातेः करणत्व इति । गामानयेत्यादिशब्दात् गोकर्मताकानय-
नानुकूलकृतिमानित्येवबोधः तत्रगोत्वाद्यंशे जातिकरणमौपादा-
निकम्, अत्र गां शृणोमीत्यनुव्यवसायानङ्गीकार एव तदंशेऽशा-
ब्दत्वोपगमेतत्प्रयोज्यशब्दबोधविषयत्वोपरागेणैव शब्दानुव्य-
वसायात् इति श्रीकरमतं दूषितम् । तदकरणत्वेऽपीति, तत्संभ-
वात्, गांशृणोमीत्यनुव्यवसायानङ्गीकाररूपाशब्दानुगमसम्भा-
वात् वृत्तिप्रयोज्यविषयत्वोपगमेनैव शब्दानुव्यवसायस्वीका-
रादिति भावः । ननु जातेरकरणत्वे वृत्तिज्ञानजन्यतावच्छेदक-
मेवव्यक्तिविषयकत्वं वाच्यम् तथा च गां शृणोमीत्यनुव्यवसा-
यापत्तिदुर्वारैवेति शङ्कते । जातेरकरणत्वेऽपीति । शक्तांशेव्य-
क्तांशज्ञाने करणस्यजनकतावच्छेदकव्यक्तिविषयकत्वमित्यर्थः ।
नकस्यचिदिति । अयमभिप्रायः । श्रीकरादिमतमिति माहविषयक-
त्वस्यवृत्तिज्ञानादिजन्यतावच्छेदकत्वेऽपि घटादिशब्दबोधेता-
दृशशब्दसामग्र्योपयोज्यमितिमाहविषयकत्ववत् व्यक्तिविष-
यकत्वस्य वृत्तिज्ञानजन्यतानवच्छेदकत्वेऽपि तादृशसामग्र्या

व व्यक्तिं बोधयति नतु व्यक्तित्वादिनेति नानुभववि-
 रोधः नौलादिपदस्य शक्यनौलादिगुणपुरस्कारेण ल-
 क्षणया बोधकत्ववच्छेदकजातिपुरस्कारेण लक्षणयाग-
 वादिपदस्य व्यक्तिबोधकत्वेऽविरोधात् । स्वार्थादन्येन
 रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणेत्यत्र स्वार्थपदस्य शक्यता-
 वच्छेदकपरत्वात् । अत्रेदं चिन्ताम् । गवादिपदास्त-
 क्षणया गोत्वप्रकारकबोधापममे जातिशक्तिरन्वयबो-
 धेनापेक्ष्यत लक्ष्यतावतावच्छेदकताया एव जातिभा-
 नेप्रयोजकत्वसंभवात् । नच शक्तिं विना शक्यसम्ब-
 न्धरूपलक्षणैव न निर्वहतीति शक्तोरुपयोगितेति वा-
 च्यम् । लक्षणागिर्बाह्यं जातिशक्तिकल्पने गवादि-
 पदस्य द्रव्यत्वादावपि विनिगमनाविहेण शक्तिकल्प-
 नप्रसङ्गात् । द्रव्यत्वादिसम्बन्धेनापि गवादौ लक्षणा-
 संभवात् । प्रयोगविरहस्य द्रव्यत्वादाविवस्वातन्त्र्येण
 गोत्वादावप्यविशिष्टत्वात् । लक्षणाघटकतया शक्तौ-
 रुपयोगितायां तस्यावृत्तित्वानुपपत्तेः स्वातन्त्र्येणात-
 यात्वात् । अथाकृतिविशिष्टायामेव व्यक्तौ लक्षणा ।
 आकृतिप्रकारेण व्यक्तिबोधस्य नैयायिकानामप्यनुम-
 तत्वाच्च शक्त्युपस्थापितजातेरन्वय उपगम्यते । न
 चाकृतावेव शक्तिर्जातिविशिष्टे लक्षणेति वैपरीत्यमेव
 किं न स्यात् इति वाच्यम् । आकृतेरवयवसंयोगरू-
 पाया आनन्त्यात्तदपेक्षया एकस्यां जातावेव शक्ति-
 कल्पनौचित्यात् । नचावयवसंयोगनिष्ठजातिरेव श-
 क्यव्यक्तौ तदन्वयस्य स्वाश्रयघटितपरम्परासम्बन्धेन

एव तत्प्रयोजकसम्भावादिति । प्रयोगविरहस्य, शक्त्या प्रयोग,

(१४२)

स्वीक्रियतामिति वाच्यम् । आकृतिप्रकारकबोधस्या-
 नुभविकत्वात् । लक्ष्यार्थानुपपत्तायां केवलजातौ प्र-
 योगविरहश्च न शक्ताभावसाधकः अप्रयोजकत्वादिति
 प्रयोगमात्रविरहस्यैव तदशक्यत्वे वीजत्वात् का-
 तावप्रयोगस्यासिद्धत्वात्तात्पर्यसत्त्वे च वृत्तिद्वयाधीन-
 बोधोपगमे क्षतिविरहः । नचैव केवलमुल्लेख्यार्थतात्पर्ये-
 ण गवि नित्यत्वमिति स्वारसिप्रयोगापत्तिरिति वा-
 च्यम् । शक्त्या स्वरूपत उपस्थिताया जातेः समान-
 पदोपात्तधर्मिण्याश्रयतासंबन्धेनान्वयस्यैव व्युत्पन्न-
 त्वात् । नचान्वयितावच्छेदकरूपेणानुपस्थिताया
 जातेरन्वयो विरुध्यते । व्युत्पत्तिवैचित्र्येण प्रकारत-
 या जातेरन्वयस्वीकारे क्षतिविरहादितिरौल्याच्च त-
 न्मतमेतत्परिष्कृत्यते तथापि स्वरूपतो गोत्वादन्व-
 यबोधस्य लक्ष्यार्थं गवादौ स्वीकारे तादृशान्वयबो-
 धप्रतियोग्यताज्ञानादीनां कारणताकल्पबाधिक्या-
 दगोत्वादिविशिष्टव्यक्तिशाब्दयोसामग्र्यप्रतिबन्धकता-
 यांजातव्यक्तिविषयकोपस्थितिद्वयस्यनिवेशनीयतया
 प्रतिबन्धकतावच्छेदकशरीरगौरवाच्च जात्याकृतिवि-
 शिष्टव्यक्तिशक्तिपक्ष एव साधनीयान् । प्राभाकरा-
 स्तु जातिशक्तिज्ञानादेव जातिप्रकारेण व्यक्तेः स्मरणं
 शाब्दबोधश्चनतु निर्विकल्पकरूपंजातिस्मरणं, नि-
 र्विकल्पकानुभूय,पगमात् । व्यक्तिबन्धज्ञानविर-
 हेण तदंशानुद्बोधाद्व्यक्तिस्मरणसंभव इति तु ना-
 शङ्कनीयम् । व्यक्तिमविषयीकृत्य स्वरूपतो गोत्वा-
 दिज्ञानासंभवेनगोत्वादुद्बोधकस्यैव व्यक्त्युद्बोधक-

रत्वात् । तद्वैधकस्यफलबलकल्प्यत्वात् । संवन्धि-
 तावच्छेदकहस्तिरवादिसंबन्धायहेपि हस्त्यादिसंभ-
 दहस्तिप्रकादिज्ञानात्मकोद्वैधकबलाद्वस्त्यादिस्मरणे
 हस्तिरत्वादेः प्रकारतया भानवद्व्यक्तिसंबन्धज्ञानमन्त्र-
 रेणापि जातिसंबन्धिपदज्ञानाज्जातेः स्मरणे व्यक्तेर्वि-
 शेष्यतया भाने विरोधविरहात् । तद्वर्मप्रकारकस्मृतौ
 तद्वर्मावच्छिन्नसंबन्धितया गृहीतवस्तुज्ञानस्य हेतुता-
 यामदृष्टरूपोद्वैधकजनितस्मृतौ व्यभिचारवारणाय
 कथ्यतावच्छेदकसंकोचस्यावश्यकतया तत एव प्रक-
 तैर्व्यभिचारानवस्थाशाल् । जातिशक्तिज्ञाने नियम-
 तौ जातिप्रकारेण व्यक्ताभानात्तज्जन्यसंस्कारादेव
 व्यक्तिस्मरणसंभवान्नियमतौ व्यक्तिस्मरणसंभव इति
 चेत् । काश्चित् । व्यक्तिविषयकज्ञानान्तरस्यावश्यक-
 तया तज्जन्यसंस्कारादेव व्यक्तिस्मरणसंभवात् । अ-
 थ भवतु जातिशक्तपदज्ञानाज्जातिप्रकारेण व्यक्ति-
 स्मरणं तथापि तत्प्रकारकशब्दवैधो न संभवति त-
 द्द्वर्मप्रकारकधर्मविषयकशब्दवैधे तद्वर्मप्रकारेण ध-
 र्मिगृहीतवृत्तिकपदज्ञानजन्यतद्वर्मप्रकारकव्यक्तुप-
 स्थितेहेतुत्वात्पदेगृहीतवृत्तिकत्वमात्रनिवेशे घट-
 त्वादिगृहीतवृत्तिकपदे गोत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितसं-
 बन्धान्तरावगाहिज्ञानजन्यगोत्वादिप्रकारकस्मरणा-
 द्गोत्वादिप्रकारकशब्दवैधापत्तेः । तद्वर्मगृहीतवृ-
 त्तिकत्वनिवेशे पशुत्वादिप्रकारेण धर्मिगृहीतधर्मा-
 गृहीतशक्तिकप्रश्लादिपदात्म्यशुत्वादिप्रकारकशब्द-
 वैधक्यगुरुणामप्यनुमतस्यानुपपत्तेः नचप्रकारीभूत-

धर्मभेदेन कार्यकारणभावभेदस्य यत्त्वतत्त्वाननुगमे-
नावश्यकत्वाज्जातिप्रकारकशब्दबोधे जातिगृही-
तवृत्तिकपदज्ञानजन्यस्मरणस्यैव हेतुत्वमङ्गौ कार्यमि-
ति वाच्यम् । एवमपि जातिमल्लालाक्षणीकपदज्ञाना-
ज्जातिप्रकारकशब्दबोधानुपपत्तेर्जागरूकत्वात्त-
ज्ज्ञानाज्ञानाधौनपदार्थोपस्थिते हेतुत्वान्तरकल्पने च
गौरवात् । नच तन्मतेऽध्याहृतस्यार्थस्य बोधविषय-
तयापदजन्यपदार्थोपस्थितित्वेन हेतुत्वमेव नास्तिक-
यमुक्तानुपपत्त्यवसर इति वाच्यम् । सर्वपदार्थाध्याहृ-
तस्थलेऽन्यबोधवारणाय तन्मतेपि तादृगहेतुताया
व्यवस्थापितत्वात् । नच तथापि पदज्ञानजन्यपदा-
र्थोपस्थितित्वघटितकारणतावच्छेदकेन जातिमल्ल-
क्षितालाक्षणीकपदजन्यव्यक्त्यापस्थितेरसंग्रहे न दोषा-
य । अध्याहृतपदार्थोपस्थितेनरूपेण हेतुताव्यवस्था-
पितालक्ष्यार्थोपस्थितेरपि तद्रूपान्तरतयैवोपपत्तेः
शक्तपदस्यैवानुभावकतेति सिद्धान्तात् । सर्वालाक्षणि-

विरहस्यकार्यतावच्छेदकंशङ्कते कार्यतावच्छेदकस्याव्यवहितो-
त्तरत्वघटिततयायैवरूपेण हेतुताव्यवस्थापितेति । तद्वर्मप्र-
कारकशब्दबोधे तद्वर्मावच्छिन्नान्वयितावच्छेदकवृत्तिमत्पदज-
न्योपस्थितिर्विशिष्टतद्वर्मप्रकारकोपस्थितित्वेनाधेयत्वरूपार्थोप-
स्थितिः श्रीकरादिभिव्यवस्थापिता । उपस्थितिवैशिष्ट्यं च स-
मवायघटितप्रत्यासत्याबोध्यमिति लक्ष्यार्थोपस्थितिरपितद्रूप-
ान्तरता इतिभावः । सर्वालाक्षणीकस्थलेऽन्यबोधानुरोधात्
नोक्त्यरूपेण लालाक्षणीकपदार्थद्वयस्मृत्यादेर्हेतुतासम्भेवः किन्तुरु-
पान्तरेणैव तद्रूपसर्वाध्याहारस्थलेऽपि अध्याहृतपदार्थस्मृतौ स-
त्त्वात् कुतोऽन सर्वाध्याहारस्थले तेषां युक्तः शब्दबोध इत्यत
आह । शक्तपदस्यैवेति ।

कस्यलेन्यवबोधानुपगमात्तस्यनीयसामग्रीवनात्स -
 वाध्याहारस्यलेन्यवबोधोपापत्तिरिति शङ्कानवकाशा
 दिति वाच्यम् । यत्र भाषाणि कपश्चादिपदाद्बोधा-
 दिप्रकारिकोपस्थितिरुदयवहितोत्तरद्वितीयाविभ-
 क्तितः शक्त्याकर्मत्वादुपस्थितिरुदयकर्मत्वादिव-
 शेष्यको गोत्वादवच्छिन्नप्रकारकशाब्दबोधः तस्य-
 नीयसामग्रीलक्षणाधौनपदार्थोपस्थितेरध्याहारम-
 कोपस्थितिमाधारणरूपमात्रेण हेतुतामते कर्मत्वा-
 दुपस्थापकविभक्तिप्रकृतिभूतपश्चादिपदाद्यव नगो-
 त्वादवच्छिन्नोपस्थितिरपि तु निराकाङ्क्षपदान्तरा-
 दनुमानादितोपि वा तत्राप्यत्रैवेति तादृशबोधस्य
 तत्रापत्तिर्दुरीरवात् । अथाध्याहारमतेपि यत्र सा

अथाध्याहारमतेपि यत्र साकाङ्क्षपदद्वया-
 दिति । नचाथाध्याहारमतेपि यदि साकाङ्क्षपदजन्यार्थद्वयाप-
 स्थितेरपेक्षणीयत्वे अथाध्याहारमतपदाध्याहारमतयोः कोविशे-
 षः पदाध्याहारमतेपि तादृशपदजन्यपदार्थोपस्थितेरैव हेतुरवा-
 दिति वाच्यम् । पदाध्याहारमते द्वारमित्यादि साकाङ्क्षपदा-
 व्यवहितोत्तरत्वेन अनुसन्धायमानेपिपिधेहिपदादि साकाङ्क्षवा-
 क्यघटकत्वेपिपिधेहि पदजन्यापिधानोपस्थितेरैव शाब्दजनकत्व-
 नतु तादृशपदाव्यवहितोत्तरत्वेनानुसन्धायमानतादृशपदजन्य-
 स्मृतेरथाध्याहारमते तु तादृशस्मृतेरपिशाब्दबोधजनकत्वम-
 पिविशेषादिति तथा च तद्वर्मप्रकारकबोधे तद्वर्मगृहीतवृत्ति-
 कपदजन्यतद्वर्मप्रकारकोपस्थितित्वेन हेतुत्वेतु तयैव अथाध्या-
 हारस्यलेपि शाब्दबोधः, एवञ्चमवार्थाध्याहारस्यलेपि शाब्दबोध-
 इष्ट एवेति तद्रूपेण लक्ष्यार्थोपस्थितेरहेतुत्वात् । लक्ष्यार्थो-
 पस्थितेः स्वातन्त्र्येणहेतुत्वमेव वाच्यमिति तन्मते गौरवं स्फु-
 टमेव ।

काङ्क्षेपदान्न प्रकृतवाक्यार्थघटकस्य कस्याप्यर्थस्योप-
 स्थितिस्तत्र शाब्दबोधोत्पत्तेरनिवृत्त्यादिति चेत् । न ।
 शक्तिलक्षणासाधारणस्यानतिप्रसक्तवृत्तिरवश्यं दुर्बलत-
 या शक्तित्वशक्तिसम्बन्धरवाभ्य मेव तयोर्निवेशनीयतया
 शक्तिलक्षणाधीनपदार्थोपस्थित्योः कारणाताभेदस्य व्यक्ति-
 शक्तिवादिनामप्यावश्यकतया शक्त्यधीनपदार्थोपस्थि-
 तेस्तद्वर्मगृहीतशक्तिकपदज्ञानजन्यतद्वर्मप्रकारकोप-
 स्थितिरवेनैव तद्वर्मप्रकारकशुब्दबोधहेतुतायाः कल्प-
 यितुमुचितत्वात् । नच तद्वर्मावच्छिन्नविषयतानिरू-
 पितशक्तिविषयताशक्तिज्ञानत्वेन व्यक्तिशक्तिलक्षणा-
 यद्वैयर्थ्याव्यक्तिशक्तिवादिमतेनुगमः सम्भवति । गोसम्ब-
 द्धिशक्तं पदमित्याकारको पदशब्दसम्बन्धिनो गौरि-
 त्याकारको वा लक्षणाग्रहेऽपि गोत्वावच्छिन्नविषयत-
 या समपरम्परयाशक्तिविषयताया निरूप्यनिरूपकभा-
 वसत्त्वादिति वाच्यम् । साक्षान्निरूपितरवपरंपराग-
 निरूपितरवयोरनुगमरूपाभावात् । यत्तु वृत्तिसंसर्गक-
 पदप्रकारकज्ञानमेव शाब्दबोधोपयोगि । एवंच श-
 क्तिसंसर्गानिरूपकपदप्रकारतानिरूपिततद्वर्मावच्छि-
 न्नविशेष्यताशक्तिज्ञानत्वेन तद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यक-
 शाक्तिलक्षणाज्ञानयोरिवानुगमः सम्भवत्येव । शक्य-
 मस्वभ्ये नार्थांशेपदप्रकारकग्रहस्यापि तथात्वात् । सं-
 सर्गतावच्छेदकीयविषयितायामपि संसर्गतात्वसत्त्वा-
 दिति । तदसत् । शक्तिज्ञानानत्वादिसम्बन्धावगाहि-
 ज्ञानवारणाय पदप्रकारतवार्थविशेष्यत्वोभयनिरूपि-
 तशक्त्यनिवृत्तिसंसर्गकविषयतानिवेशस्यावश्यकतया

शक्तिसंसर्गकज्ञानसंयाहकेण रूपेण लक्षणाग्रहासं-
 ग्रहात् ॥ अथ धर्मशक्तपदस्य धर्मिष्ठत्वमवधौध-
 जनकत्वे लोमाद्यात्मकोपाध्वच्छिन्नवोधकपञ्चादि-
 पदस्यापि धर्मिशक्तिर्विनीयतां युक्तेः साभ्यात् । न
 च निर्विकल्पकरूपस्मरणस्य शाब्दबोधस्य चानभ्युप-
 गमाज्जातिवाचकपदाद्वाक्यविषयकस्मरणाद्यसम्भवे-
 न तस्य व्यक्तिसमरणादिजनकत्वं, धर्म्यविषयकस्या-
 पि लोमाद्याद्यवच्छिन्नविषयकस्य स्मरणादेः सम्भवा-
 त् । पञ्चादिपदस्य लोमाद्याद्यवच्छिन्नवाचकत्वोपग-
 मेन धर्मिणीः सम्भवतीति तस्य धर्मिवाचकतेति वा-
 च्यम् । उपाधिधर्मिविनिर्मीकेण भानसम्भवरूपस्य जा-
 त्यपेक्षया विशेषस्य सत्त्वेऽपि जातिशक्तपदज्ञानस्याप्युपाधि-
 निप्रकारिकायामिवोपाधिगतपदज्ञानस्याप्युपाधि-
 प्रकारकधर्मिविषयकबुद्धीकारणताकल्पने बाधकाभा-
 वात् उपाधिमात्रशक्तादपि धर्मिणीसम्भवादिति चे-
 द्वा । लोमाद्याद्यवच्छिन्नसम्बन्धानारवतया गृहीतात्वं-
 पञ्चादिपदालोमत्वादिनालोमादिमुख्यविशेष्यकस्यैव
 स्मरणस्य धर्मिस्मरणोद्बोधकान्तरविरहदशायामुत्पा-
 ददर्शनात्तद्रूपावच्छिन्नशक्तत्वेन गृहीतात्वादपि त-
 द्रूपावच्छिन्नमुख्यविशेष्यकस्मरणोत्पादस्यानुगविश्व-
 ज्वालितस्तत्समावच्छिन्नप्रकारकधर्मिस्मरणस्य नियतम-
 तः स्वीकारासम्भवात्लोमादिमात्रशक्तत्वेन गृहीता-
 त्यशान्नियमतस्तत्प्रकारकशाब्दबोधानिर्वाहादविशे-
 षितमेतत्त्वादेः सम्बन्धान्तरज्ञानादपि तत्प्रकारकध-
 र्मिस्मरणस्यैवोपगमेन तच्च तादृशशक्तिज्ञानान्नियम-

(१४८)

तत्तत्प्रकारकधर्मिरुमरणोपगमेऽनुभवविरोधाभावा-
 त् । अत्रेष्टापत्तेरपिसुकरात्वेन प्रतिबन्धे वादिनिव-
 र्त्तकत्वायोगाच्च । अथगवादिपदस्यसमवायेनगोत्वा-
 दिविशिष्टवाचकत्वानुपगमेतज्जन्यबोधेगोत्वादेः स-
 मवाय एव संसर्गगतया भासते नतु सम्बन्धान्तरमि-
 त्यत्र किं नियामकं नहि जातिव्यक्तिं विना न भा-
 सत इतिवत्समवायं विना न भासत इत्यपिनियमः
 येन शक्तिज्ञानजन्यबोधि समवायभानस्यानश्वकतान
 तु सम्बन्धान्तरभानमिति स्यात् । तदादिपदात्समवा-
 यमविवयीकृत्यापि सम्बन्धान्तरेण गोत्वादिविशिष्टवि-
 षयकबोधोदयादिति चेदेवं सति ज्ञानशक्तिरेवादर-
 णीया । तथा च गवादिपदस्य समवायेन गोत्वादि-
 प्रकारकज्ञान एव शक्तेरुपगमात्ततो नाभान्तानांस-
 म्बन्धान्तरेण तत्प्रकारकधीः तत्सम्बन्धेन तत्प्र-
 कारकज्ञानशक्तियहस्यैवतादृशबोधहेतुत्वमिति वा-
 च्यानन्तेर्भावस्यसमवायसाधारण्येन सम्बन्धान्तरभान-
 प्रयोक्तृत्वासम्भवादिति कृतं पल्लवितेन ॥ इति श्री-
 मत्समस्तविद्वन्मुकुटन्यायसिद्धान्तवागीशगदाधरभ-
 ट्टाचार्यविरचितः शक्तिविचारः समाप्तः ॥ शं भवतु ॥

शक्तियहस्यैवेति । समवायसंबन्धेन गोत्वप्रकारकज्ञाना-
 शक्तं पदमित्याकारकज्ञानस्यैवेत्यर्थः । तादृशबोधहेतुत्वात् ।
 समवायसंबन्धेन नात्वप्रकारकशब्दबोधहेतुत्वादित्युक्तम् ।
 इतिसंक्षेपतः श्रीमाधवशर्मविरचिता शक्तिवादटीकासमाप्ता ।

5
—
116